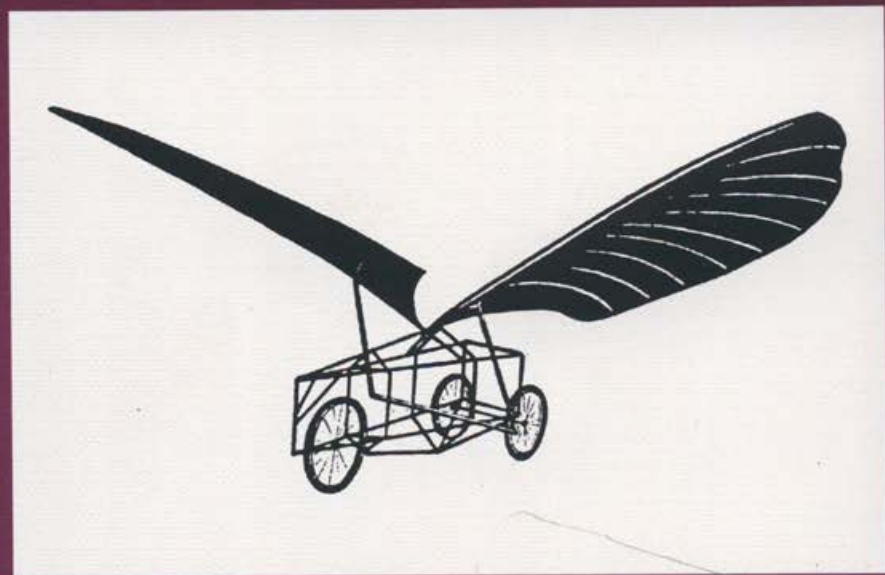

XI · 1996

ИЗВЕСТИЯ

**ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ВЕЛИКО ТЪРНОВО**

- ПРАИСТОРИЧЕСКА КЕРАМИКА
- ГЕНИЯТ НА СМЪРТТА
- МОНЕТИ И МЕДАЛИ

ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ - ВЕЛИКО ТЪРНОВО

ИЗВЕСТИЯ

XI/1996

BULLETIN

MUZEUM OF HISTORY - VELIKO TURNOVO

ВЕЛИКО ТЪРНОВО

1996

Том XI/1996 на Известия на Историческия музей - Велико Търново е продължение на Известия на Окръжния исторически музей - Велико Търново, том I-V /1962-1972/, том VI /1991/, том VII /1992/, том VIII /1993/, том IX /1994/, том X /1995/. През периода 1976-1990 г. Историческият музей участва в Годишник на музеите в Северна България, том I-XIV, съвместно издание на музеите във Велико Търново, Шумен, Русе, Габрово, Ловеч, Търговище и Разград.

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ: Гл. редактор ст.н.с. д-р Кинка Панайотова, отговорен редактор н.с. Невяна Бъчварова, предпечатна подготовка Елена Чакърова

АВТОРИ: Кинка Панайотова, Невяна Бъчварова, Петър Станев, Вълка Илчева, Павлина Владкова, Евлоги Данков, Константин Тотев, Иван Чокоев, Хитко Вачев, Марко Цочев, Милчо Димов, Христо Харитонов, Павлина Владева, Тянка Минчева, Антонина Костова, Васил Мутафов

ПРЕВОД: Мая Мичева, Янка Серафимова, Юлия Генчева, Иван Бянов, Юлияна Ангелова

ХУДОЖНИК НА КОРИЦАТА: Иваничка Дянкова

На корицата: Механична птица, втори усъвършенстван модел на Хараламби Джамджиев

ISSN 0861-5888

СЪДЪРЖАНИЕ - CONTENT

ИСТОРИЯ - HISTORY

Кинка Панайотова	Към въпроса за стопанската политика на българските правителства по време на Първата световна война /1915-1918/	7
Kinka Panayotova	On the economic polyci of the Bulgari an governments during the First World War /1915-1918/	22
Невяна Бъчварова	Хараламби П. Джамджиев - основоположник на българската авиация /120 години от рождението му/	23
Nevyana Bachvarova	Haralamby Petrov Djamdjiev - founder of the Bulgarian aviation	40

АРХЕОЛОГИЯ - ARCHAEOLOGY

Петър Станев	Технология, типология, генезис и синхронизация на керамиката от терасното неолитно селище Качица, Велико Търново	41
Peter Stanev	Technology, typifacation, genesis and synchronization of the ceramics from the terraced neolithic settlement Kachica, Veliko Turnovo	60
Вълка Илчева	Технология и класификация на керамиката от Хотница-Водопада - преходен период от енеолита към бронзовата ера	87
Vulka Ilcheva	Technology and clasification of the pottery from Hotnitza-Waterfall - transition period from eneolite to bronze era	110

Том XI/1996 на Известия на Историческия музей - Велико Търново е продължение на Известия на Окръжния исторически музей - Велико Търново, том I-V /1962-1972/, том VI /1991/, том VII /1992/, том VIII /1993/, том IX /1994/, том X /1995/. През периода 1976-1990 г. Историческият музей участва в Годишник на музеите в Северна България, том I-XIV, съвместно издание на музеите във Велико Търново, Шумен, Русе, Габрово, Ловеч, Търговище и Разград.

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ: Гл. редактор ст.н.с. д-р Кинка Панайотова, отговорен редактор н.с. Невяна Бъчварова, предпечатна подготовка Елена Чакърова

АВТОРИ: Кинка Панайотова, Невяна Бъчварова, Петър Станев, Вълка Илчева, Павлина Владкова, Евлоги Данков, Константин Тотев, Иван Чокоев, Хитко Вачев, Марко Цочев, Милчо Димов, Христо Харитонов, Павлина Владева, Тянка Минчева, Антонина Костова, Васил Мутафов

ПРЕВОД: Мая Мичева, Янка Серафимова, Юлия Генчева, Иван Бянов, Юлияна Ангелова

ХУДОЖНИК НА КОРИЦАТА: Иваничка Дянкова

На корицата: Механична птица, втори усъвършенстван модел на Хараламби Джамджиев

ISSN 0861-5888

СЪДЪРЖАНИЕ - CONTENT

ИСТОРИЯ - HISTORY

Кинка Панайотова	Към въпроса за стопанската политика на българските правителства по време на Първата световна война /1915-1918/	7
Kinka Panayotova	On the economic polyci of the Bulgari an governments during the First World War /1915-1918/	22
Невяна Бъчварова	Хараламби П. Джамджиев - основоположник на българската авиация /120 години от рождението му/	23
Nevyana Bachvarova	Haralamby Petrov Djamdjiev - founder of the Bulgarian aviation	40

АРХЕОЛОГИЯ - ARCHAEOLOGY

Петър Станев	Технология, типология, генезис и синхронизация на керамиката от терасното неолитно селище Качица, Велико Търново	41
Peter Stanev	Technology, typifacation, genesis and synchronization of the ceramics from the terraced neolithic settlement Kachica, Veliko Turnovo	60
Вълка Илчева	Технология и класификация на керамиката от Хотница-Водопада - преходен период от енеолита към бронзовата ера	87
Vulka Ilcheva	Technology and clasification of the pottery from Hotnitsa-Waterfall - transition period from eneolite to bronze era	110

Павлина Владкова	Костени тоалетни принадлежности от Нове	141
Pavlina Vladkova	Bone toilet personal belongings from Novae	150
Евлоги Данков	Култът към Гения на смъртта в контекста на античната философска култура и неговото изображение в Никополис ад Иструм	155
Evlogi Dankov	The cult of Death Genius in the context of the classical philosophical culture and its effigu in Nicopolis ad Istrum	163
Константин Тотев Иван Чокоев	История на проучването на некропола на търновската църква "Св. 40 мъченици"	165
Konstantin Totev Ivan Chokoev	History of the investigation of the necropolis of the Forty Holi Martyrs church in Veliko Turnovo	172
Хитко Вачев	Социална функция на енорийския храм през XV-XVII в.	175
Marko Tsochev	Hitko Vachev Social function of the parish church in the 15th-17th c.	205
Марко Цочев	Редки златни монети от фонда на Исторически музей - В. Търново	207
Marko Tsochev	Exceptional gold coins among the Museum pieces in Veliko Turnovo	208
Марко Цочев Милчо Димов	Непубликувани монети на Никополис ад Иструм	211
Marko Tsochev Milcho Dimov	Unpublished coins from Nicopolis ad Istrum	214
Христо Харитонов	Възпоменателен медал с изображенията на св. св. Кирил и Методий	215
Hristo Haritonov	Commemorative medal with the images of ss Cyril and Methodius	220

ЕТНОГРАФИЯ - ETHNOGRAPHY

Павлина Владева	Занаятите, търговията и транспортът в Търново през Възраждането в пътеписите на наши и чужди пътешественици	221
Pavlina Vladeva	The crafts, the commerce, the transport in Turnovo during the revival period accprding to foreign and bulgarian travellers	228
Тянка Минчева	Демографски промени във велико - търновските села Балканци, Владислав и Благоево след Освобождението	229
Tyanka Mincheva	Demographic changes in the villages Balkantsi, Vladislav and Blagoevo.V. Turnovo district after the liberation	324

КОНСЕРВАЦИЯ И РЕСТАВРАЦИЯ

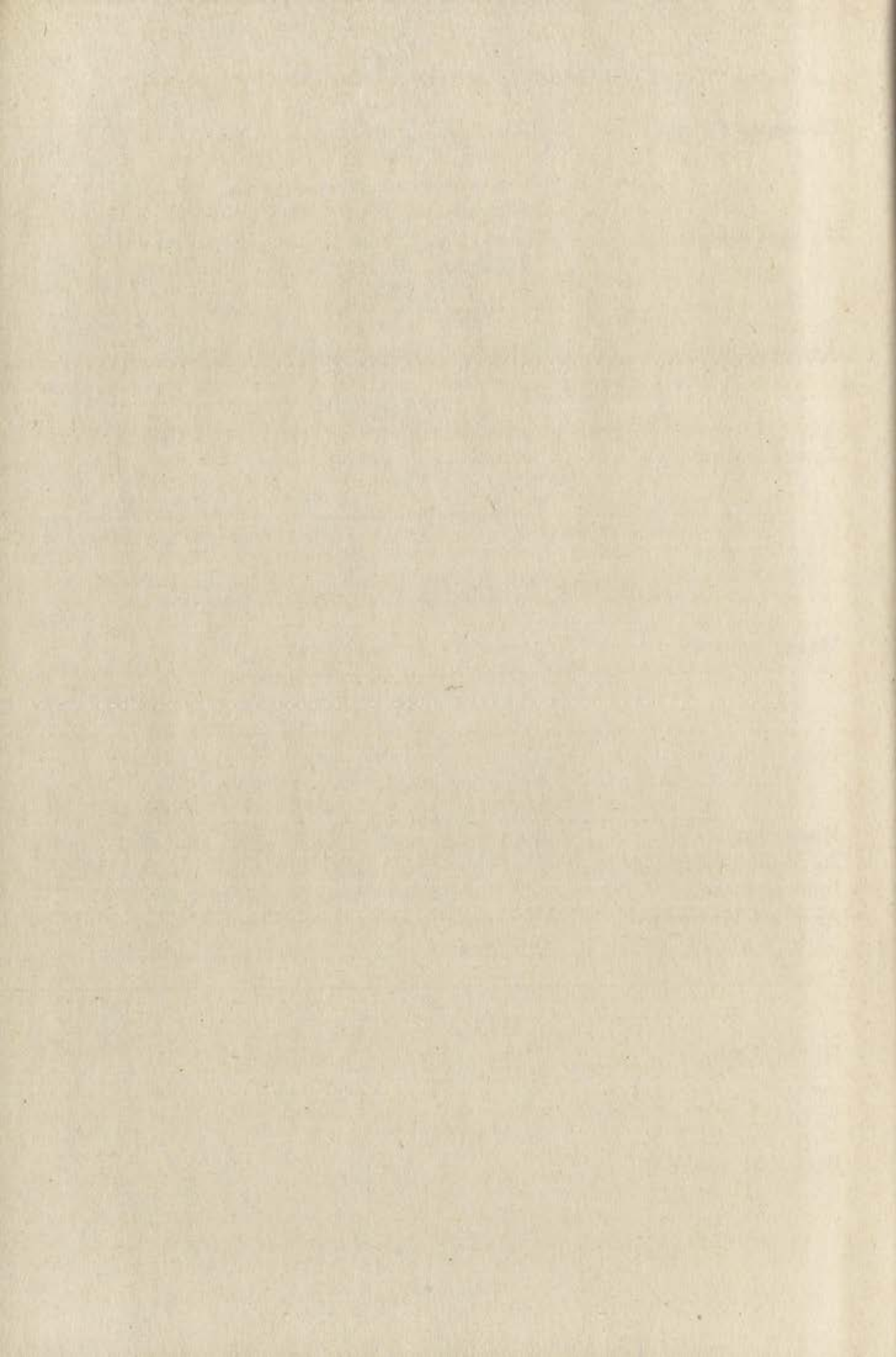
Иван Чокоев	Към отстраняването на корозионни продукти от повърхността на предмети, изработени от мед и медни сплави	235
Ivan Chokoev	On the removal of corrosive substances from copper and copper alloy surfaces	238
Иван Чокоев	За консервацията на оловната матрица с името на цар Иван Шишман	239
Антонина Костова	On the conservation of the lead matrix bearing the name of czar Ivan Shishman	245
Ivan Chokoev		
Anonina Kostova		

ПАМЕТ

Петър Станев	Рафаил Попов /1876-1940/	246
--------------	--------------------------	-----

ХРОНИКА

Васил Мутафов		247
---------------	--	-----

КЪМ ВЪПРОСА ЗА СТОПАНСКАТА ПОЛИТИКА НА БЪЛГАРСКИТЕ ПРАВИТЕЛСТВА ПО ВРЕМЕ НА ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА /1915-1918/

КИНКА ПАНАЙОТОВА

Стопанската политика на българските правителства по време на Първата световна война не е добре проучена от нашата историческа наука. Тя липсва в тритомната "История на България".¹ Подходът, с който са засегнати някои нейни същностни черти в "Нова и най-нова стопанска история" и някои разработки на Ст. Цонев, е повече в сферата на марксистическите оценки за общата криза на капитализма и началото на монополистическия капитализъм в България.² По-конкретни са разработките на икономисти и юристи. В. Кацаркова и Ив. Дерменджиев засягат първия голям прецедент в стопанската политика на България - пряката намеса на държавата.³ Засега липсва цялостно и обективно проучване на стопанската политика на правителството на либералните партии, оглавявано от д-р Васил Радославов /1913-1918/ на двете правителства на Александър Малинов през 1918 г. и на двете коалиционни правителства на Т. Теодоров /1918-1919/.

Внимателните проучвания на стенографските дневници на XVII Обикновено народно събрание /ОНС/, в които най-добре се разкриват механизмът, мотивите, целите и цената за законодателното оформяне на стопанската политика на посочените правителства, ни подсказва идеята да поставим този въпрос на вниманието на българските историци, да се опитаме да засегнем в рамките на една ограничена по размер статия логиката, действието и резултатите на тази политика. Настоящата разработка няма претенциите за пълна изчерпателност на фактите и изводите, на сложното им съчетание с проблемите на вътрешната и външна политика и ситуация, в която се намира страната след националната катастрофа през 1913 година.

На 6 септември 1915 г. след продължителни преговори с Централните сили и Съглашението министър председателят В. Радославов в съгласие и по поръчение на цар Фердинанд без знанието на Народното събрание и министрите подписва съюзен договор между България и Германия с тайни конвенции към него.⁴ На 14 октомври с.г. България е въввлечена във военни действия. С това са подложени на изключително тежки изпитания стопанските

и трудови ресурси на страната в една продължителна и изтощителна война. През август 1916 г. става ясно, че България навлиза в една много тежка фаза на войната, което предизвиква остри дебати в Народното събрание.⁵ От Съюза излиза Италия. Останалите съюзници все по-остро изпитват нужда от храни и суровини. Добре пресметнатата и последователно провежданата от Съглашението "политика на огладяване на противника" започва да действа. С намесата си във войната България оказва съществена помощ на Германия и нейните съюзници, дава им възможност да издържат по-дълго.

До август 1916 г. военните свръхсметни кредити, гласувани от Народното събрание, възлизат на над 1 млрд. лв., а до 1 октомври 1917 г. над 2.3 млрд. лв. Докато през Балканската и Междусъюзническата война средният месечен разход е 55 млн. лв., то през 1915 г., т.е. в началото на войната той е 17 млн. лв., за 1916 г. е 158 млн. лв. и за 1917 г. - 487 млн. лв. Към края на 1917 г. консолидираните и летищи дългове на страната се изчисляват на около 66 млрд. лв.⁶

Малка България с население 4,5 млрд. души започва войната с 600-хилядна армия, а към края на войната тя достига до 110 х. души.⁷ Процентът на мобилизираното мъжко население на средна възраст е 38,83, т.е. той е по-висок отколкото в Германия и Австро-Унгария. По фронтовете загиват около 150 хил. души, над 200 хил. са тежко ранени, около 100 хил. са инвалиди и над 10 хил. са в плен. Към края на войната една трета от трудовия потенциал на страната от селското стопанство, занаятчийството и индустрията е излязъл от строя.⁸ Данните показват какво огромно напрежение на българския народ, на трудовите, стопанските и финансови ресурси на страната коства участието на България в Първата световна война. Поддържането на такава голяма армия и тригодишните позиционни военни действия струват твърде скъпо на нашия народ. Те освен това изискват голяма военна и стопанска издръжливост.

Още в началото на войната се оказва, че България и военно, и стопански не е подготвена за война. Стопанската подготовка се изчерпва с няколко мероприятия: забрана за износ на храни, закон за тримесечния мораториум, закон за продажните цени на хранителните продукти и предмети от първа необходимост. Някои закони, които увеличават косвените данъци, като закона за изменение и допълнение на закона за тютюна и бандерола на изделията, закона за увеличение на акциза на спиртните питиета и други, лягат като тежко бреме върху народните маси. В проектобюджета за финансовата 1918 г. се предвиждат 228 млн. лв. преки данъци, 116 млн. лв. косвени данъци и 54 млн. от държавни имоти.⁹ По подобие на Англия, Франция, Русия и други страни правителството на В. Радославов прокарва закон против търгуването с неприятеля и секвистриране на имотите на поданиците на неприятелските държави или на живеещите българи в тях.

Един от съществените закони с важно стопанско значение е законът за обществената предвидливост. Той има за образец аналогични закони на съюзниците. Първият вариант на закона, приет в навечерието на войната през март 1915 г., е опит за по-широка намеса на държавата за регулиране на стопанството във военно време. По мнението на народните представители от опозицията законът за обществената предвидливост е по-интересен и по-важен за стопанството на страната отколкото всички останали. В същото време според тях "той е едно голямо нищо", защото законоположенията, залегнали в него, не са гарантирани.¹⁰

Според закона изкупуването и разпределението на храните за населението се възлага на Комитет за обществена предвидливост. На практика в него влизат ней-едрите търговци житари и мелничари, т.е. тези, срещу които би трябвало да бъде насочена дейността му.¹¹ В Народното събрание и в пресата се изнасят много данни за нарушения и злоупотреби от членовете на комитета, държавни служители и народни представители.¹² Продоволствието на армията е възложено на реквизиционни комисии. Дублирането на двата органа в разпределението е неблагоприятно за тяхната дейност и освен това създава условия за увеличаване на скъпотията и спекулата, оттам и за обогатяване на отделни лица. Въвеждането на купонната система не улеснява прехраната на населението.

Неуспехите на Комитета за обществена предвидливост, затрудненията в продоволствието и разпределението засилват народното недоволство. Изостря се и борбата между отделните икономически групировки за надмощие. На 26 август 1916 г. Народното събрание приема нов закон за стопанските грижи и обществената предвидливост /СГОП/. Според него за пръв път у нас се поставя задачата за организиране и увеличаване на производството, с което регулиращата дейност на държавата обхваща целия стопански живот, в т.ч. и осигуряване на прехраната.

Законът за СГОП възлага стопанското ръководство на страната на автономен орган - Централен комитет за СГОП с изключително широки права. Негови преки органи са Главната реквизиционна комисия, Главното интендантство и Главното тилово управление, а по места селските общински управления и реквизиционните комисии. По настояване на буржоазната опозиция в ЦК на СГОП е осигурено представителство на всички парламентарни групи с изключение на БРСДП /т.с./ Така се оформя един "малък парламент по стопанските въпроси".¹³ Той създава възможност за взаимен контрол между партиите, но в същото време е удобен за правителството, за да прехвърли отговорността за стопанското разстройство върху всички партии. През 1916 г. ЦК на СГОП не успява да спре започналия процес на деградация в селскостопанското и индустриално производство.

През февруари 1917 г. социалистическият представител Константин Бозвелиев, а през март земеделският представител

Александър Ботев, депутат от В. Търновски окръг, напускат ЦК на СГОП поради несъгласие с политиката на правителството.¹⁴ В доклада си пред ЦК на БРСДП /о/ К. Бозвелиев отбелязва, че ЦК на СГОП е пред фалит под натиска на правителството и двореца. Народните представители изтъкват и намесата на германския дипломатически представител в София фон Масов.¹⁵ В своето изказване пред Народното събрание Ал. Ботев отбелязва, че голяма част от народните представители са се впуснали в търговия и спекула. Според него вина за провала на ЦК на СГОП имат много хора, в т.ч. правителството, народните представители и други. Така например през 1916 г. въпреки забраната за износ на храни софийският търговец Х. Гендович изнася от одринската мелница 200 вагона брашно за Цариград.¹⁶ Държавата се намесва в стопанския живот, като запазва частната инициатива и се опитва да защити фактически чрез системата на прехраната интересите на отделните икономически групировки. За провала на ЦК на СГОП съдействат антагонизмът между него и Министерския съвет и все по-активната намеса на военните в стопанството на страната, стремежът им към военностопанска диктатура. Военните получават подкрепата на германската главна квартира и посолството в София, които са заинтересовани от по-голям износ на хранителни продукти за Германия.¹⁷

През април 1917 г. Народното събрание приема закон за изменение и допълнение на закона за СГОП. Според него се изгражда строго централизирано военностопанско учреждение – Дирекция на СГОП /ДСГОП/. По същество това е една нова институция, която отнема взаимния контрол на партиите и която може да бъде наречена “диктатура на продоволствието”. По своя характер ДСГОП е държавномонополистическа организация, но зад държавните и военни организации, които я съставят, отново стоят определени групи индустриалци и търговци. За главен директор е назначен ген. А. Протогеров с помощници началник щаб големият финансист и икономист П. Петрович, демократът проф. Г. Т. Данаилов, един от главните акционери на Българската банка, известният banker и търговец износител Атанас Д. Буров, проф. Ал. Цанков, агрономът Янаки Моллов и други.¹⁸

Наскоро след приемането на закона за ДСГОП изкупуването се заменя с реквизиция. Тя се отразява крайно неблагоприятно върху състоянието на земеделието, скотовъдството, занаятите и индустрията. Особено тежки и съсипителни са системните реквизиции за селското стопанство. Земеделският народен представител И. Кожухаров отбелязва: “В България бяха докарани войници от позициите в Македония и Албания, които с натъкнати ножове отиваха по селата, по къщите, дупчеха хамбари, сандъци, кошове и вземаха всичко, каквото намереха вътре. Жените и децата пицяха, защото мъжете и бащите им бяха на фронта и не можеха да се противопоставят на неправдата. Но всичко, което се вземаше

по един такъв начин, отиваше в ръцете на спекулантите".¹⁹ От началото на 1917 г. селяните все по-решително започват да се противопоставят на реквизиционните команди, които в много случаи изземват и зърното за посев. По селата зачестяват случаите на самоубийства поради безизходица. Значителни размери взема движението на селяните в Пловдивско, Търновско, Севлиево и други. В защита на селските стопани се обявяват все по-решително народните представители от БЗНС. Те изтъкват, че в голямото си мнозинство българският селянин е беден. Храни укриват богатите селяни, "но те са заедно с властта, с кмета и когато отиват реквизиционни команди, те гледат стоките, но не ги виждат".²⁰

Мобилизирането на голяма част от работоспособното селско мъжко население през войната, реквизициите на работен добитък, инвентар, зърно и други селскостопански продукти чрез ДСГОП понижават значително производителните сили в селското стопанство. То е най-засегнато от войната. Намаляват обработваемата земя, добивите и общият обем на селскостопанската продукция, а заедно с това и доходите на селския стопанин. Докато през 1911 г. площта на зърнените храни заема 33 млн. дка, то през 1916 г. само една година след влизането на България в Първата световна война засятата площ намалява с 10%. Угарът нараства от 17,52% през 1911 г. на 23,37% през 1916 г. и 29,2% през 1917 г. През 1919 г. засятата площ със зърнени храни е едва 20 млн. дка, т.е. тя е намалена с 40% спрямо 1911 г. Само в сравнително най-запазените от войната Плевенски, Великотърновски и Шуменски окръзи обработваемата земя е увеличена незначително в абсолютен и относителен размер.²¹

Загубата на работен добитък през войната е огромна - 53% за говедата и 76% за конете. Само за Великотърновски окръг, един от най-запазените, работният добитък е намалял с 22692 глави. Престават да орат 7712 рала или по 30 домакинства във всяко село на окръга остават без работен добитък.²² Опитът на ДСГОП да използва войсковите части и добитъка в армията за разораване и засяване на ниви не е особено успешен. За земеделската работа през 1917 г. са използвани от войската 3988 двойки работен добитък, което е крайно недостатъчно.²³

За да осигури млечни продукти за армията и населението, ДСГОП пристъпва през 1917 г. към организиране на мандри. Събирането на овцете за мандруване предизвиква на много места в страната масово недоволство и е повод за редица женски бунтове. Те се подсилват още повече от съобщенията за глада на фронта и черната борса с млечни произведения от кметовете, общински служители, представители на ДСГОП, в т.ч. и на зам.-директора му Петър Г. Петрович.²⁴ По признанието на А. Цанков ДСГОП постига големи успехи в практическото осъществяване на т.н. "социализация" не толкова в промишлеността и търговията, колкото най-вече в селското стопанство. По същество това означава чрез различни принудителни мерки "да заставиш селянина да предаде своя

добитък в полза на друг, за да обезпечиш обществото с млечни продукти ... да заставиш стопанина да засее определени култури, без да се ръководиш от частните му интереси, да изземеш неговата продукция ..." и т.н.²⁵ За неизпълнение на исканията на ДСГОП земеделското производително население е масово облагано с глоби. Съгласно закона то е подведено под отговорност като престъпник. От 1 октомври 1916 г. до 31 август 1919 г. в съдебната секция при ДСГОП постъпват за разглеждане 29166 дела, от които са решени 19641. В окръжните съдилища постъпват от 1 май 1918 г. до 31 август 1919 г. 139043 дела.²⁶

По отношение на индустрията правителството на В. Радославов провежда политика на покровителстване на едрите предприятия и индустриалци и най-вече тези от управляващата либерална коалиция. Още в навечерието на войната либералното мнозинство в Народното събрание прокарва закон за допълнение и продължение на закона за насърчение на местната индустрия. Под покровителството на държавата са включени всички мелници и фабрики за брашно. Срокът за действието на закона се продължава до 1925 г. Обсъждането му показва различие в становището и интересите на икономическите групировки.²⁷

През първите години на войната 1915-1916 год. започват характерните кризисни явления, но те са по-осезаеми в дребните индустриални предприятия и в занаятчийството. Със създаването на ЦК на СГОП и особено ДСГОП се обявяват за военномобилизирани брашнната, кожената, вълненотекстилната, минната и металната индустрии. Голяма част от едрите индустриалци са тясно свързани с военните. Те работят по наряди за Главното тилово управление, Главното интендантство, държавните военни фабрики и ДСГОП. Затова борбата за влияние в ЦК на СГОП, а след това и в ДСГОП е борба за надмощие не само на едни или други търговско-банкерски среди, но и на едрите индустриалци. Това е борба за повече държавни поръчки, които осигуряват големи печалби.²⁸

През войната бележи значителен ръст интензификацията на труда в най-едрите индустриални предприятия, които съставляват 30% от общия брой. В тях двигателната сила е увеличена 4 пъти и вложените капитали 4,5% пъти.²⁹ "Войната въпреки своите ужасни последици за народа, по мнението на индустриалци, даде големи облаги за нашата индустрия. Тя се нуждаеше от един такъв извънреден тласък."³⁰ През 1916-1918 г. на базата на ново обогатяване се осъществява прегрупиране на капиталите. На повърхността излизат нови фабриканти и търговци, акционери и банкери, т.нар. конюнктурна буржоазия. През 1917 г. са основани 56 нови акционерни дружества, а през 1918 г. - още 69.³¹ Едрата българска буржоазия излиза от войната икономически по-силна.

Първата световна война разстройва преди всичко селското стопанство, занаятите, дребните и средни индустриални предприятия и някои клонове на индустрията, които не са свързани непосредствено

с нуждите на войската и износа. Разстройството обаче на българското стопанство се засилва още повече от икономическата и политическа зависимост на България от нейния могъщ съюзник Германия. Германската политика има за цел да извлече от нашата страна максимални облаги, без да се съобразява с нуждите и възможностите на българското национално стопанство. Правителството и ДСГОП фактически капитулират пред политическия и икономически натиск на германците. През 1916 г. правителството на В. Радославов сключва заем от германското монополистическо обединение "Дисконто Гезелшафт" срещу експлоатацията на най-големите държавни мини "Перник" и "Бобов дол" чрез създаденото Българско национално дружество за експлоатация на мини.³² Съгласно сключените търговски споразумения с Германия и Австро-Унгария България се задължава да изнася селскостопански произведения и фабрикати от тях само в тези страни. През 1915 г. някои народни представители се обявяват против проектираното банково дружество с 50% германски капитали, 25% на БНБ и 25% на БЗБ за износ на тютюн.³³ Едва през 1917 г. ДСГОП се споразумява с германските и австрийски представителства 20% от българските тютюни да бъдат изнасяни в неутрални страни. Срещу ограничаващите търговски спогодби със съюзниците се обявяват някои едри търговци и банкери като Андрей Ляпчев, Атанас Буров и други от Народната партия. Те считат, че с новия германски закон за покровителстване на своите търговци са силно ощетени интересите на българските търговци. Освен това германските фирми не винаги и в срок изпълняват сключените търговски спогодби и сделки.³⁴ Германските военни митнически служби на практика не дават никаква възможност за износ на български селскостопански продукти в неутрални страни, и особено тютюн, розово масло и пашкули, срещу които би могло да се получи стабилна валута. Най-големите банкери от опозицията предлагат да се направи всичко възможно за депозирание на стабилна чужда валута със златно покритие от неутралните страни в швейцарски банки за поддържане курса на българската валута след войната. Те изтъкват нестабилността на германската марка. Тези предложения обаче са отхвърлени от либералното мнозинство и правителството под натиска на германците като несъстоятелни.³⁵

Освен сключените търговски споразумения германското командване организира в България контрабанден безмитен износ на големи количества зърнени храни, продукти и суровини. На фронта германските части често лишават българските войници от хранителни продукти.³⁶ Чрез системата на реквизициите и закупуването на изключително ниски цени германските комендантства в България изнасят годишно до 1800 вагона силно концентрирана естествена храна от селскостопански произход - мас, масло, сланина, месо.³⁷

През войната либералното правителство изразходва много средства за строеж на шосета и жп линии с участието на германски специалисти и чрез концесии на германски банки. Срещу тази политика се обявява в Народното събрание А. Стамболийски. Той е и против големите права, дадени на германските военни части в България да ползват и да се разпореждат във важни участъци на железопътната ни мрежа.³⁶ За нуждите на българската Втора армия се строи теснолинейната 175-километрова жп линия София-Петрич.

През целия период на войната 1915-1918 г. България няма уравновесен бюджет. В повечето случаи той се гласува от либералното мнозинство в Народното събрание по 12-десетинки и третинки, с допълнителни врѣхнини по преките данѣци. 1914 г. завършва с дефицит от 12 млн. лв. През 1915 г. постѣпват с 80 млн. лв. по-малко приходи, а дефицитът надминава 41 млн. лв. През 1916 г. той е 17 млн. лв., тѣй като са използвани като компенсации касови наличности и излишѣк от бюджета за 1911 г. През 1917 г. дефицитът се покачва на 39 млн. лв., като приходът в бюджета се покачва едва с 50%.³⁹ Нуждата от средства за водене на войната увеличава дълга на държавата към БНБ. От 1915 г. правителството пуска прогресивно в обръщение все повече книжни пари /необезпечени банкноти/, което довежда до бързо обезценяване на лева. От 4 млн. лв. банкноти месечно през 1914 г. емисията им достига до 67 млн. лв., през 1918 г.⁴⁰ Допълнителни щети върху българските държавни финанси нанася правителственото решение от декември 1915 г. да се приемат като вътрешноплатежно средство фактически циркулиращите голямо количество германски марки.⁴¹

През пролетта на 1918 г. буржоазната опозиция в страната все по-определено се обявява против политиката на либералното правителство. Страхът от ръста на народното недоволство обединява лидерите на буржоазната опозиция с тези на дребнобуржоазните партии - Радикална, БЗНС и БРСДП /о/ в единен опозиционен блок. В Народното събрание той се обявява против предизвикателното поведение на германските военни в Добруджа, против безконтролния износ на храни и суровини, с искания за осигуряване на прехраната на населението и други.⁴² Противоречията в буржоазния лагер се задълбочават от неспособността на Радославовото правителство, напълно обвързано с германската политика, да съумее да защити икономическите и политически интереси на страната и респективно на българската едра буржоазия в един момент, когато Германия започва да губи. Редица военни, недоволни от правителствената политика, установяват контакти с представителите на опозиционните партии. Подготвят се съвместни планове за свалянето на либералното правителство.⁴³

Засилват се противоречията и вътре в правителствената коалиция. През март 1918 г. либералното мнозинство приема изменение на закона за ДСГОП. Според него Дирекцията се лишава

от правото на стопанско организиране. В нейна компетенция остава само снабдяването на войската и населението с необходимите продукти от всекидневна употреба. Целта е тя да бъде превърната в зависим от правителството орган и да се даде възможност от германските монополи и служби за по-свободен износ на хранителни продукти и суровини от България. По този повод подава оставка директорът на ДСГОП ген. А. Протогеров. В рапорта си той изказва несъгласие с политиката на правителството по прехраната, с вихрещата се спекула и корупция.⁴⁴

Букурещкият мирен договор от 7 май 1918 г., който отнема Северна Добруджа от България, поражда остри конфликти в правителството. Водачът на Народнолибералната партия Добри Петков поднася оставката си с мотиви: неблагоприятното за България решение на въпроса за Добруджа, неуспехите в преговорите, които води В. Радославов, недоволствата и глада във вътрешността на страната и на фронта. Другите двама представители на партията също подават оставка - министър Кознички и подпредседателят на Народното събрание д-р Иван Момчилов по решение на Централното бюро и на парламентарната група.⁴⁵ Министерската криза продължава 20 дни. След неуспешните опити за реконструиране на кабинета или създаване на коалиционно правителство чрез привличане в него на демократи и земеделци В. Радославов е принуден да подаде оставка на 18 юни 1918 г. Още същия ден цар Фердинанд натоварва водача на Демократическата партия Александър Малинов да състави ново правителство. БЗНС и БРСДП /о/ отказват да участват. На 21 юни 1918 г. като елиминира Народната и Прогресивнолибералната партия А. Малинов съставя правителство от демократи и радикали. Новото правителство няма парламентарно мнозинство, но получава обещанието на двете едробуржоазни партии, а също на БЗНС и БРСДП /о/, че ще има тяхната подкрепа.⁴⁶

Правителството на А. Малинов идва на власт в името на една нова вътрешна политика, която цели "създаване на условия, при които по-нататък ще можем да задоволим онези нужди, които новите времена и новите искания на демокрацията налагат".⁴⁷

Цялостната финасово-стопанска политика на правителството се ръководи от Андрей Ляпчев, министър на финансите, продължена от неговия приемник д-р Стоян Данев в правителството на Т. Теодоров. Затова за да разберем смисъла на финасово-стопанската политика до октомври 1919 г., трябва да се спрем накратко на принципите на А. Ляпчев. Според него досегашното състояние на народното стопанство не може да удовлетвори държавата и деловите кръгове след войната. Той счита, че правителството трябва да провежда една нова вътрешнодържавна политика, с която да даде отговор не само на моралния въпрос, т.е. на настроението на народа, който сам по себе си е много важен. То преди всичко трябва да даде отговор на икономическия въпрос, на въпроса за държавното

стопанство. Според него държавата при тези задължения, които е създала през войната, трябва да стане един голям съучастник в делбата на приходите в предприятията. С други думи данъкът върху печалбите трябва да дойде, но с него трябва да се засяга само това, което се саморазходва, което е лукс, разкош. Той не трябва да засяга това, което е производително. "Аз не мога да гледам враждебно на капиталите в България, защото не забравям, че имаме закон за подпомагане на индустрията ... и освен това даваме облаги със специални мита на границите, за да може да засилим тази индустрия ... Враждебно погледнато на централизирания капитал е една колосална грешка за България, особено за днешно време, па и отсега нататък за деня след мира."⁴⁸ Финансите са онзи лост, който създава условия за стопанско развитие. От това следва според А. Ляпчев, че трябва да се облага с данъци смело, без да се рушат производителните сили на страната. За кратко време той внася в Народното събрание поредица от финансови закони, с които се цели да бъде стабилизирана българската валута, да се увеличат приходите по бюджета, да се повиши платежоспособността на страната и т.н. Това са законопроект за изменение тарифата на бандерола на тютюневите изделия, законопроект за изменение акцизите и патентовия сбор върху виното и питиетата, за забрана вноса на стоки, които не са необходима потребност, за изплащане митата, акцизите и разни берии и такси в банкноти, за увеличение основния и запасния капитал на БНБ, за курса и покритието на банкнотите, за търговията със злато, за външната търговия с платежни средства и други. Само със закона за бандерола на тютюневите изделия косвените данъци се увеличават от 75 на 200 млн. лв. Законът за увеличение акциза върху виното засяга поотблизо цял един развиващ се интензивен клон от селското стопанство – лозарството, като противоречи на закона за насърчение на лозарството.⁴⁹

Финансовата политика на правителството на А. Малинов е политика за възстановяване на стопанството чрез увеличаване на косвените данъци, на узаконяване на държавния дълг и бюджетни дефицити, политика протекционистична по отношение на капитала. Против тази политика се обявява левицата в Народното събрание. Тя изтъква, че А. Ляпчев само говори за нова политика, а в действителност върви по пътя на своя предшественик Димитър Тончев, като търси приходи за бюджета "от тези, които понесоха тежестта на войната и дадоха всичко, което имаха". "Нека финансовото министерство потърси ресурси за държавния бюджет от тези, които най-добре използваша войната, от тези, които най-много печалби натрупаха."⁵⁰

Продължението на войната и нейния катастрофален за България край, жестокото потушаване на Войнишкото въстание и невъзможността да се справи с глада и спекулата силно компрометират правителството. На 17 октомври 1918 г. А. Малинов

е натоварен да състави нов коалиционен кабинет, в който влизат и представители на Народната партия, БЗНС и БРСДП /о/. След 40 дни под натиска на Съглашението правителството на А. Малинов подава оставка. На 28 ноември 1918 г. с указ за министър-председател е назначен народнякът Теодор Теодоров, който има одобрението и подкрепата на силите победителки. В коалиционния кабинет влизат 6 партии: Народната, Прогресивнолибералната, Демократическата, Радикалната, БРСДП /о/ и БЗНС. По думите на Т. Теодоров компромисите с левите партии са трудни, но необходими, защото имаме предвид един разбунтуван народ, който не се шегува. "Аз трябва да държа положението - казва той, - което да балансира теченията в кабинета." Той смята, че това положение е временно и скоро ще бъде променено.⁵¹ Според програмната декларация на правителството на Т. Теодоров неговата първа задача е "да работи за укрепване на реда и спокойствието в страната и за безпрепятствено и благополучно изваждане на страната от примирие към окончателния мир"⁵².

Правителството на Т. Теодоров продължава финансово-стопанската политика на правителството на А. Малинов. Народното събрание гласува всички предложени от А. Ляпчев закони. Новият финансов министър д-р С. Данев прокарва няколко закона за свръхсметни кредити: по бюджета за 1918 г., за изплащане дълговете на държавата за минали години до 1916 г., за погасяване разходите за нуждите на войната, за увеличение на някои такси и берии и други.⁵³ Под натиска на БРСДП /о/ и Радикалната партия на 12 април 1919 г. Народното събрание гласува 20-милионен безлихвен кредит чрез Българска централна кооперативна банка за подпомагане на занаятчиите. Всички признават, че този кредит е недостатъчен, но крайно необходим. Той е първата стъпка за възстановяване на силно разстроено от войната занаятчийство.⁵⁴

Поради неустановеното външнополитическо положение на България изолацията, в която тя се намира, правителството не може да сключи външен заем. Затова С. Данев внася в Народното събрание законопроект за 6%-тов вътрешен заем. Той е определен като неограничен, за да може цялото население да вземе участие в него.⁵⁵

През февруари-март 1919 г. земеделската парламентарна група внася в Народното събрание предложение за изменение на закона за санитарно-ветеринарната служба и законопроект за обезщетение на увредените от войната земеделски стопанства, законопроект за подпомагане на земеделци, пострадали от сушата през 1918 г., със заеми от БЗБ под гаранция на държавата. Предвид настойчивите искания на масови селски митинги министърът на финансите разрешава да се раздадат срещу заплащане по чифт добитък и превозни средства от армията на демобилизирани войници и запасни офицери земеделци. Това решение обаче не облекчава бедственото положение в селското стопанство. Мнозинството протака приемането

на предложените от БЗНС проектозаконали. Не е отделено достатъчно внимание на доводите на земеделските народни представители относно необходимостта да бъде премахната Дирекцията на СГОП. Те изтъкват, че в своята дейност тя нормира само земеделските предмети от първа необходимост, но не и индустриалните. Според тях не може един институт, който никога не се е занимавал с организация на производството, да нормира цени, които ни най-малко не отговарят на костуемата стойност.⁵⁶ Един от най-важните финасово-стопански закони, който има и социален ефект, е законът за данъка върху печалбите от войната и законът за отнемане в полза на държавата незаконно придобитите имоти. Те са изработени и внесени от БРСДП /о/ и са подкрепени от БРСДП /т.с./.⁵⁷ Едробуржоазните партии са принудени от ситуацията в страната да подкрепят тези законопроекти. Според тях те преследват не само фискални цели, а са една нужда, която в основата си има желанието да успокои народа. Това успокоение обаче те виждат да стане за сметка на смъкнатите от власт либерални партии. "Ако правителството не вземе тези мерки като закон, народът ще ги наложи с декрет." За тях това широкосоциалистическо законодателстване, което са принудени да приемат и подкрепят, е нещо временно. Според някои буржоазни представители законопроектът за конфискация на незаконно придобитите имущества е насочен срещу един малоброен слой, "но във всеки случай най-опасен в днешно време". Това е слой на онези, които по незаконен начин, като са използвали властта, се издигат до положението да бъдат господари на България. Те считат също, че тези, които са натрупали капитали, все пак ще намерят начин да се защитят.⁵⁸ Против двата закона се обявяват естествено засегнатите от либералните партии. Те ги наричат "формено умопомрачение на правителството", "инквизиция на XX век". Те протестират, че законите освен това нарушават чл. 67 и чл. 75 от Конституцията, които утвърждават частната собственост като неприкосновена, против обратната сила на законите и които освен това предвиждат наказателни и углавни санкции.⁵⁹ На практика данъкът върху печалбата в крайна сметка така е изработен с участието на буржоазните партии, че засяга всички граждани, които имат разлика в доходите си от 1914 г. и тоя, добит през войната. Както отбелязва А. Ляпчев, главният източник на данъка върху печалбите е в земеделците. "У другите е празна приказка, у другите ще преследваме страсти, а от земеделците ще получим резултати."⁶⁰

През март-май 1919 г. гладът в страната взема големи размери. Всички запаси от храна са изчерпани. Неурожайната за болшинството окръзи 1918 г. се оказва особено щедра за Видински, Варненски и Бургаски окръзи.⁶¹ Правителството на Т. Теодоров не се решава да предприеме мерки за преодоляване на продоволствената криза с вътрешните резерви. То прибегва до американска продоволствена "помощ". Доставеното през май 1919 г. 22616952 т американско

брашно е заплатено от БНБ срещу 42,08% от златната наличност. С това се намалява катастрофално златното покритие на българския лев - от 27,94% на 1,29%.⁶²

Опитите на коалиционните правителства на А. Малинов и Т. Теодоров през юни 1918 - октомври 1919 г. да възстановят стопанството на страната по пътя на увеличение на преките и косвени данъци са неуспешни. Освен това те се намират под силния натиск на страните победителки. След Солунското примирие България фактически е окупирана от Съглашението. Настанените френски и италиански части се разпореждат с основните жп линии и пристанища, с бойните и небойни материали в казармите, военните фабрики. Разходите на България по Солунската конвенция възлизат на 91072 хил. лв. Подчертано силен е натискът на Франция, която покровителства френските капитали в България, меси се във вътрешните и работи.⁶³

Стопанската политика на българските правителства по време на Първата световна война не е ефективна от гледна точка на воюваща страна, защото тя е неравноправен партньор на главните сили на Централния съюз. Дори и някои рационални предложения на буржоазната опозиция с оглед защитата на българската валута не са взети под внимание. Правителството създава института на СГОП, който фактически защитава през войната интересите на едрия капитал в България. Освен това той създава и нова конюнктурна буржоазна прослойка, забогатяла през войната за сметка на държавата и народа. След катастрофалния край буржоазната опозиция се явява в ролята на спасител на българските интереси, но арсеналът и от средства, прийоми и действия се оказват недостатъчно полезни в сложната вътрешна и външнополитическа ситуация. Тя търси съдействието на левите партии само като средство за успокоение на народното недоволство, но избягва да утвърди законодателно техните предложения за нов подход в стопанската политика, който да засили производството, да подпомогне производителното население. Макар да говорят за нова политика правителствата на А. Малинов и Т. Теодоров не искат и не са в състояние да я проведат, защото в известен смисъл тя ще засегне техните или част от техните съпартизани. В това отношение най-откровен е А. Ляпчев, чието мнение цитирахме по-горе. Без да абсолютизираме, но неуспешната стопанска политика има съществен дял в нажежаването на народното недоволство и надигането на мощна вълна на селското демократично и работническо движение, което завършва с пълна победа на левите партии в парламентарните избори на 17 август 1919 г. Резултатите от неудачната политика на българските правителства през 1915-1919 г. имат много тежки последици. Едва към 1936 г. страната се отърсва донякъде от тях в областта на икономиката, но в областта на последвалите обществено-политически отношения и преврати те оставят дълбока трайна рана, която се чувства и в края на XX век.

БЕЛЕЖКИ

1. История на България, т.2, С., 1962; т. 3, С., 1964
2. Хаджиниколов, В., С. Цонев, Л. Беров, П. Горанов. Нова и най-нова стопанска история, С., 1966
3. Кацаркова, В. Опити за държавно регулиране на икономиката на България през Първата световна война /1915-1918/, ВИСБ, 1968, с. 57; Ив. Дерменджиев, Намеса на държавата в стопанството през периода на Първата световна война, ГСУ, ЮФ, ч. I, т. 47, С., 1954-1955, с. 372
4. Влахов, Т. Отношенията между България и Централните сили по време на войните 1912-1918 г., С., 1957
5. Стенографски дневници на XVII Обикновено народно събрание /понастоящем Дневници на ОНС/, II и с., 1916, с. 614
6. Дневници на XVII ОНС, II и с., 1916, с. 614; IV р.с., 1917, кн. 1, с. 152, 161
7. Дневници на XVIII ОНС, I р.с., 1919, с. 287
8. ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а.е. 3442, л.5
9. Дневници на XVII ОНС, IV р.с., кн. 1, с. 149
10. Пак там, I р.с., кн. 3, с. 2055
11. Кацаркова, В., пос. съч., с. 57-58
12. В. "Камбана", бр. 2334, 1915 г.; в. "Земеделско знаме", бр. 89, 1915 г.; Дневници на XVII ОНС, II р.с., с. 318-319; II и с., с. 450
13. Дерменджиев, И., пос. съч., с. 372
14. Дневници на XVI ОНС, III р.с., кн. 2, с. 1207
15. Пак там, с. 1411-1413
16. Пак там, с. 1440, 1143
17. Пак там, с. 1421
18. Пак там, III р.с., кн. 3, с. 1357, 1407, 1410; Гришина, Р.П., Возникновение фашизма в Болгарии, С., 1976, с. 129-131; С. Цонев. Към въпроса за началото на монополистическия капитализъм в България. Трудове на ВИНС "Д. Благоев", т. 37, кн.1, В., 1965, с. 52
19. Дневници на XVIII ОНС, I р.с., с. 271
20. Дневници на XVII ОНС, III р.с., кн. 3, с. 1414; Дневници на XVIII ОНС, I, р.с., 1919, кн. 1, с. 262; Дневници на XIX ОНС, III р.с. Приложения: Доклад на парламентарната изпитателна комисия за анкетиране управлението на бившия кабинет на А. Малинов-С. Костурков, С., 1923, с. 18,19; Обвинителен акт против бившите министри от кабинета на д-р В. Радославов /1913-1918/, С., 1921, с. 501
21. Дневници на XVII ОНС, III р.с., с. 1599; Дневници на XIX ОНС, I р.с., кн. 1, с. 658; Известия на БНБ, г. III, 1923, No 6, с. 221
22. Ботев, С. Земеделското стопанство във Великотърновски окръг, ВТ, 1920, с.25,95-112; С. Ботев и Й. Ковачев, Земеделството в България, С., 1934, с.111-112
23. Моллов, Я. Земеделското производство и войната, Сп. БИД, 1919, No 1-2, с. 54
24. Дневници на XVII ОНС, IV р.с., кн. 1, с. 133
25. Цанков, А. Последствията от войната, С., 1919, с. 74
26. Дневници на XVIII ОНС, I р.с., с. 57
27. Дневници на XVII ОНС, I р.с., с. 2893-2897
28. ЦДИА, ф. 1013, оп. 1, а.е. 19,21,105,109,205,208,216,235
29. Общ годишник на България /1923-1925/, С., 1925, с. 695-707

30. Стенографски протоколи на Варненската търговско-индустриална камара, XXVII р.с., В., 1919, с. 190
31. Йорданов, Д. Войната и новите акционерни дружества, С., 1919, с. 8-9
32. Дневници на XVII ОНС, III, р.с., с. 231
33. Пак там, I и.с., с. 1187
34. Пак там, III р.с., кн. 3, с. 1415-1418
35. Пак там, IV р.с., кн. 1, с. 154-157
36. Пак там, III р.с., кн. 3, с. 1418-1420; Т. Влахов, пос. съч., с. 257-270
37. Христов, Х. Революционната криза в България през 1918-1919 г., С., 1957, с. 20-25
38. Дневници на XVII ОНС, I р.с., с. 631; I и.с., с. 1187; IV р.с., с. 160
39. Дневници на XIX ОНС, I и.с., с. 526-603; Дневници на XVII ОНС, I и.с., с. 1187, 1192; IV р.с., кн. 1, с. 150-153
40. Сп. БИД, г. XIX, С., 1919, No 1-2, с. 28
41. Обвинителен акт против бившите министри ... с. 140,141
42. Дневници на XVII ОНС, IV р.с., с. 1034,1050,1070
43. Пак там, IV и.с., с. 112-130; Х. Христов, пос. съч., с. 233-236
44. Дневници на XVII ОНС, IV р.с., с. 1334, 1360-1361
45. Гиргинов, А. Изпитанията на войната /1915-1918/, С., 1936, с. 329-330, 3566-358
46. Дневници на XVII ОНС, IV и.с., с. 3
47. Пак там, с. 16
48. Пак там, IV р.с., с. 163, 166; IV и.с., с. 51
49. Пак там, IV и.с., с. 15,45,62,202-205,215,221,235-237,238,239-242,246-247,480
50. Пак там, с. 44,52, 91-92
51. Пак там, с. 1119-1120,232,662,678; ЦДИА, ф. 225, оп. 1, а.е. 14, л. 1
52. Дневници на XVII ОНС, IV и.с., с. 233, 1131-1132
53. Пак там, с. 248-249, 428-435, 440-480, 913
54. Хинков, Х.С. Мястото на занаятчийството в народното стопанство, сп. БИД, г. XIX, 1920, No 9-10, с. 505-515
55. Дневници на XVII ОНС, IV и.с., с. 1043,1097,1098
56. Пак там, с. 662,1072,1074-1075,1084; IV р.с., с. 1338
57. Пак там, IV и.с., с. 1058-1051
58. Пак там, с. 1119-1120,1133
59. Пак там, с. 1048,1063,1099,1111-1119
60. Пак там, с. 95,627-644,686
61. В. "Народ", бр. 21, 28 ян. 1919; бр. 88, 8 май 1920; в. "Мир", бр. 5598, 5617 от 3 и 28 ян. 1919 г.
62. Отчет на БНБ за 1919 г., С., 1920, с. 22
63. Димитров, И. Френската дипломация и управление на БЗНС, В: Сб. Александър Стамболийски. Живот, дело, завети, С., 1980, с. 399-404

ON THE ECONOMIC POLICY OF THE BULGARIAN GOVERN-
MENTS DURING THE FIRST WORLD WAR /1915-1918/

/summary/

Kinka Panayotova

The author aims to re-observe this important historical question which has been studied only in the context of the general war-time discontent. The article traces out the economic policy of Vassil Radoslavov's liberal government during the First World War. Establishing the Institution for Social Services and Public Prudence, the government steered a protective course towards the big business by means of state intervention in production and distribution. This course was supported by the bourgeois opposition and sharply criticised by the left parties in the National Assembly. The "Socialization" decrees affected most closely and even destructively the agriculture which helped 80 per cent of the labour force to make their living. Simultaneously it was the industry which produced military supplies that enjoyed an increased output, high profits and multiplier effect. Besides, the Bulgarian government was put under constant diplomatic pressure by its German ally and by France as representing the Entente. In 1918 the government made an effort to balance the budget and to protect national currency by means of a sharp rise in direct and indirect taxes. Consequently, political life turned quickly to radicalism. Two parties, marginal until then, came up the political stage-the Bulgarian Peoples Agrarian Union /BPAU/ and the Bulgarian Social-Democratic party which changed its name to Bulgarian Communist Party in 1919. At the elections on 17 August 1919 the predominating part of the electorate voted for the Agrarian party candidates. The Bulgarian Communist party came second.

ХАРАЛАМБИ ПЕТРОВ ДЖАМДЖИЕВ - ОСНОВОПОЛОЖНИК
НА БЪЛГАРСКАТА АВИАЦИЯ
/120 ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО МУ/

НЕВЯНА БЪЧВАРОВА

Началните стъпки в развитието на българската авиация се отнасят към края на XIX в. и първите две десетилетия на XX в. Както в редица страни, така и у нас тя започва като лична инициатива на частни лица, а не като държавна политика. Потребностите на Балканската война налагат държавата за кратко време да формира военна авиация и първа в света да я използва срещу противника. Великотърновският край дава още в този начален период голям брой авиатори. В редица от тях искрата е запалена от основоположника на българската авиация Хараламби Петров Джамджиев, който с върховна преданост отдава всичките си сили и средства на това свято дело.

В научната литература липсва цялостно изследване на живота и делото на Х. Джамджиев, на неговите последователи, родени във Великотърновския край. Целта на настоящата статия е да се представи сравнително пълна биографията на Х. Джамджиев, основните му авиационни проекти и други изобретения от гледна точка на историка, без да навлизаме в специализирания им анализ, тъй като това не е от нашата компетентност. За първи път се представят сведения за средата, в която е израсъл, както и за неговото семейство. Популяризаторската му дейност, която заема съществено място в дейността му, осъществявана из цялата страна особено в първите години на XX в., изиграва изключително голяма роля за приобщаването към въздухоплаването на млади и талантиливи българи от родния му край.

Научноизследователската работа, която извършихме за живота и дейността на Сотир Петров Черкезов, първият българин, който със свои средства построява самолет собствена конструкция и завършва авиационната школа в Санкт Петербург през 1912 г., както и реализацията на музейната експозиция в родния му град Свищов, ни въведоха в авиационната тематика.¹ Така в изследователската си работа открихме още редица имена, всеки от които представлява интерес в началния период на зараждане на националната авиация и има определен принос. Честването на 120-годишнината от рождението на Хараламби Джамджиев в родния му

град В. Търново, проведено от Историческия музей по инициатива на Маргита Черкезова според скромното ни мнение е първото организирано в страната и извади от забвението тази светла личност в българската история.

За живота и изобретателската дейност на Х. Джамджиев липсват архивни източници. В "Списание на Българското инженерно архитектурно дружество" са запазени три негови статии, а в сп. "Аероплан" - една статия, които са изключително ценни в изследователско отношение.² Първият биограф на Х. Джамджиев е Асен Юрданов Попов, автор на "История на авиацията", т. I, който представя живота и дейността му до 1922 г.³ В "Българи изобретатели" Младен Цонев като ползва сведенията на А. Попов, добавя информацията до края на живота му, като се спира доста аналитично и прави сравнения на неговите проекти с постиженията на авиацията днес.⁴ Своето документално-публицистично повествование "Балканските орли" Цветан Цаков посвещава на българския принос в усъвършенстването на самолета и развитието на авиацията, на първите български летци, авиационни командири, авиоконструктори и авиомеханици, както и на полк. Радул Милков, първия боен летец в света. На живота и творчеството на Х. Джамджиев авторът отделя заслужено място, като използва негови ръкописи и лична кореспонденция, без да посочва обаче къде се съхраняват те. С Х. Джамджиев Цв. Цеков започва втората си книга "Мъже и криле", която посвещава на българските авиоконструктори и самолети.⁵ Положителното в двете издания е, че можем да се докоснем до оригинални мисли на Джамджиев. Сведения за Х. Джамджиев се посочват и в "История на военната авиация в България", "История на българското въздухоплаване и гражданска авиация", "Самолетостроенето в България" и др.⁶ Интерес представляват критични и информационни материали в печата от периода 1911-1924 г.⁷ По-голям е броят на статиите в периодичния печат днес, но общо взето те не съдържат нова информация. Данните за семейството му взехме и от неговата снаха Елизавета Н. Джамджиева, на която благодарим.

За да се отвори делото на Х. Джамджиев и го съпоставим със съвременниците му, ще посочим основни моменти от зараждането и развитието на въздухоплаването у нас и в чужбина. Така се откроява мястото на България в този ранен период, националните ни постижения.

Полетът на птиците и опитите да им се подражава владяят човешкото съзнание още в древността. От средата на XIX в. интересът бързо нараства. В края на века успоредно с изработването на летателни апарати започва и научното обяснение на фактите. През 1882 г. в Русия Ал. Можайски извършва първия пробен полет със самолет. На 9.10.1890 г. Клеман Адер от Франция извършва успешен полет с аероплан, собствена конструкция, макар и непризнат официално. През август 1893 г. Н.Е. Жуковски заявява пред

участниците в Десетия конгрес на руските естествоизпитатели, че човек ще полети с машина, по-тежка от въздуха. През 1903 г. американците, братята Уилбър и Орвил Райт, извършват успешни полети със самолет. Полетът на Сантос-Дюмон във Франция, осъществен на 12.11.1906 г. пред журналисти, се счита за победа на човека над въздушния океан.⁸ В България по време на Първото промишлено изложение в Пловдив през август 1892 г. за първи път пор. Кънчев и подпор. В. Златаров летят с Еужени Годар. Този френски въздухоплавател, който гостува у нас, извършва с балона си 25 демонстративни полета.

За начало на военната авиация се приема 1910 г. И у нас през същата година се заражда идеята да се снабди армията със самолети. По време на Балканската война е извършен първият полет с бойна задача - разузнаване и бомбардиране от въздуха. На 16.10.1912 г. Радул Милков лети с наблюдател пор. Продан Таракчиев, който хвърля бомби над гара Караагач. Райна Касабова, доброволка, медицинска сестра, по същото време става първата жена в света, която лети със самолет. Българският опит в Балканската война предизвиква изключителен интерес в чужбина и започва да се изучава. Самолетът се оказва по-надеждно бойно средство от балоните и аеростатите. Това налага бързото развитие на самолетостроенето и въоръжаването на армията.⁹

Хараламби Джамджиев произхожда от известна търновска фамилия. И днес във Велико Търново на площад "Велчова завера" се издига паметникът на обесените българи, които вземат участие в историческото събитие от 1835 г. Сред имената, изписани от признателното потомство, е името на Велчо Атанасов-Джамджията. С гордост тази фамилия носи през своя жизнен път неговият внук Хараламби Петров Джамджиев. Този българин, който записва трайно името си в началните години на раждането на българската авиация, е малко познат на нашата общественост. Той е основоположник на българската научна и практическа авиация, първият българин изобретател, авиоконструктор и популяризатор на авиационната идея, първият българин, който получава патент за свой летателен апарат в чужбина.

Хараламби П. Джамджиев е роден на 13.07.1875 г. във Велико Търново. Той е петото дете на Петър Велчев Джамджиев, който пък е единствен син на завераджията. Братята и сестрите на Х. Джамджиев са Георги, Велчо, Зафири и Анастасия. Георги П. Джамджиев е роден на 20.03.1863 г. Началното си образование получава в родния си град В. Търново, а със стипендия на Министерството на просветата завършва през 1885 г. гимназия във Варна. В Сръбско-българската война участва като доброволец. Учителства в Добрич и Провадия. От 1887 г. учи във Военното училище в София, след което служи във Варна и Пловдив. Отново със стипендия на МНП записва медицина в Монпелие през 1892 г. и завършва в Бордо през 1897 г. Работи в Пирдоп, военен лекар в

София, Плевен и главен лекар на Трудови войски. В Балканската война участва като полкови лекар, а в Първата световна война е дивизионен лекар в 11 Македонска дивизия. Умира през май 1936 г., като остава спомена за една личност, надарена с добродетелите трудолюбие, скромност, чист патриотизъм и справедливост. Автор е на книгата "Домогвания против истината по Велчовата завера".¹⁰ Велчо П. Джамджиев е роден през 1866 г. През 1908 г. като командирован учител постъпва в Народната библиотека в София, където работи повече от 20 години. Умира в началото на 30-те години. Зафири П. Джамджиева е родена през 1869 г. и също е била учителка. Работила е в Добрич. Кратко време след омъжването си умира. Анастасия П. Джамджиева-Щилянкова е родена през 1869 г. Синът и Асен заедно с Х. Джамджиев е имал известно време общо предприятие за производство на военни токи, кокарди и метални копчета.

Хараламби П. Джамджиев в детските си години е бил твърде буен. Човек с богата култура, но с тежък характер, доста нервен, но изключително честен и дисциплиниран. Съпругата му Анастасия Бояджиева е родом от Силистра. Тя не подкрепяла особено съпруга си в любимите му занимания. В дома на майка и Александра Бояджиева е отсядал княз Батенберг. Х. Джамджиев има три дъщери, които именува Люба, Вера и Надежда, и един син - Радослав. През 1903 г. се ражда първата му дъщеря Люба, която завършва френска филология, има три деца и умира през 1956 г. в София. Синът и инж. Борис Стоянов е преводач. Втората му дъщеря Вера умира като дете. Радослав Х. Джамджиев /1909-1979/ завършва военно училище, а по-късно Генералщабна академия. През 1942 г. на гара Дупница освобождава вагон, натоварен с евреи. След 9.09.1944 г. известно време е преводач на руски език между Военното министерство и Съюзната контролна комисия. Неговата съпруга Елизавета Николаева Березовска-Джамджиева е родена в Харков, в дворянско семейство. Тя е правнучка на ген. Ал. С. Каменев, участник в Руско-турската освободителна война, чийто брат д-р С.С. Каменев загива в същата война. Прадядо и по бащина линия Адриан Вл. Березовски също участва във военните действия през 1877-1878 г. В Белгия днес живее синът на Радослав Джамджиев Георги. Надежда Джамджиева-Херман е родена през 1911 г. и семейството и живее в Берлин.¹¹

Първоначалното си образование и гимназия до девети клас Х. Джамджиев завършва във В. Търново. Учебната 1890-1891 г. учи във Варна, а XI и XII клас в София. През есента на 1893 г. постъпва във Военното училище в София. По здравословни причини прекъсва през учебната 1894-1895 г. и живее във Варна. Тогава извършва първите си авиационни опити.

В своето детство и ученически години Х. Джамджиев е запленил от полета на птиците, който му прави силно впечатление и посвещава много време на внимателното му наблюдение, а по-късно започва и

да го изследва. Постепенно той се насочва към проблемите на аеродинамичното съпротивление и подъемна сила и създава своята рикошетно-параболична теория, с която обяснява птичия полет. На тази идея е посветено първото му изобретение, което датира от септември 1894 г. Това е аеродинамичен уред за проверка на някои принципни страни на съпротивлението във въздушна среда. Уреда изработва в Държавната механична работилница във Варна с подкрепата на Окръжната постоянна комисия. Поради липса на двигател опитите провежда при ограничени условия, в резултат на което и направените изводи са непълни.¹² Но това е само началото.

През 1895 г. Х. Джамджиев продължава обучението си във Военното училище в София. През същата година той представя пред комисия от Софийския арсенал първия си проект за летателен уред. Това е тип Колесокрил, вид Орнитоптер, който наподобява "центрофугален вентилатор". Това е барабанен цилиндър с радиус 1,5 м и дължина на оста 2,75 м. Закрепените на оста четири крила се задвижват от барутен двигател, който интересува автора в по-голяма степен. Това е времето, когато липсват леките бензинови двигатели и затова той създава проект за експлозивен и двутактов мотор, като използва бездимен барут. Комисията оценява проекта за съмнително осъществим, но се отнася съчувствено към изобретателя и го насърчава в по-нататъшната му работа. Един от членовете обаче му препоръчва да се откаже от плановите си, като се обръща към него с думите: "Хич бивол може ли да хвърчи? А бе момче, що се не оставиш от тоя мерак!". Х. Джамджиев му отговаря: "Ще дойде време и ще хвърчат не само биволи, а цели къщи и градове ще се носят из въздуха. Но едно нещо е невъзможно - затлъстелите мозъци да разберат истината."¹³ Вероятно такава е съдбата на изобретателите и откривателите - да ги приемат повече с недоверие отколкото с щедра подкрепа.

След успешното завършване на военното училище Х. Джамджиев е произведен в чин офицер и е назначен в 18 пехотен Етърски полк във Велико Търново.

През 1900 г. Х. Джамджиев е преместен на работа в Русе. В двора на казармите на Втори пехотен Искърски полк той провежда опити с втория си проект за летателен апарат. Това е механична птица орнитоптер, която единствено чрез размахването на крилете си осигурява поддържащо и постъпателно движение. Барутния двигател заменя с едноцилиндров, който действа от 5 до 8 мин. при ефект от една конска сила. Опитът се извършва със знанието за командването. По време на полета огънят изгасва преждевременно, парният котел, който остава почти без вода, се стопява в спойките, произвежда се експлозия, която едва не засяга изпитателя и неговия другар офицера Борис Сугарев. Опитите са преустановени поради липса на парични средства.¹⁴

През 1902 г. по собствено желание Х. Джамджиев е преместен в пограничния пункт при Силистра. Тук сред просторните

добруджански полета той работи върху механичната си птица, която усъвършенства. Описанието на модела и запазените снимки, макар на следващи, но близки модели, дават представа за неговия вид. В разперено положение на крилете те са с дължина 1,05 м, ширина 0,25 м, обща дължина 1,25 м и тегло на системата 19,60 кг. Вместо двигател поставя силна и дълга спирална пружина. Затичването преди излитане се осигурява от колесия с малки колелца и наклонена дъсчена платформа. За осигуряване на движението на крилете при излитане моделът е снабден с велосипеден колесник. Първите опити с този модел Х. Джамджиев извършва през март 1902 г. Моделът се издига на височина от 6 до 22 м, като описва параболични криви и прелетява от 40 до 200 м при отделните опити. На 8 март с.г. полетът е най-успешен, защото времето е тихо и спокойно. При следващия опит обаче излиза силен вятър, който разбива модела.¹⁵ Така денят 8 март 1902 г. става велик ден в историята на българската авиация. Българинът Х. Джамджиев полита във въздуха. На 17.12.1903 г. братята Уилбър и Орвил Райт извършват своя успешен полет.

Окрилен от постигнатото, Х. Джамджиев заминава за Париж на 24.03.1902 г., за да регистрира своето изобретение. Тогава във френската столица се намират бюрата за патентоване на изобретения. Щастлив, той възкликва: "Въздухът е победим, във висините човек ще съществува не по-лошо отколкото във вечната си люлка."¹⁶ Военното министерство и посланикът на България във Франция обаче отказват да го подкрепят. Изпратените от посланика телеграми, в които той посочва, че този офицер е луд, стават причина за арестуването на Джамджиев при завръщането му на гара София. Липсата на достатъчно лични средства е втората и окончателна причина поради която той се завръща в родината, без да регистрира модела си. Все пак представя в писмен доклад своята теория за въздушния полет в Сорбоната, но каква е по-нататъшната му съдба не е известно.¹⁷

Резултатите от своите изследвания дотук Х. Джамджиев публикува в две статии през 1902 г. и 1903 г. в авторитетното за времето "Списание на Българското инженерно-архитектно дружество". От първата си статия "Действителните основи на въздухоплаването" авторът разглежда двата основни въпроса - за досегашния анализ над свободния полет на крилатите във въздуха и анализ на свободния полет на крилатите при помощта на параболическите траектории и рикушетирането. В увода на статията са посочени автори, които са работили по разглеждания въпрос, като С. Цапенко, А. Евалд, Ленгли, К. Циолковски, като посочва и статията му "Воздух и въздухоплавания", поместена в списание "Научное обозрение" № 5/1902 г. Тя е резултат на докладваната теория за крилото пред Академията на науките в Санкт Петербург през декември 1901 г. По-нататък той пише: "Факт е, че никой до днес не е успял да вникне в тайната и открие способа, по който летят

крилатите във въздушна маса.¹⁸ Тази мисъл и желанието той да стане този откривател го владеят дълги години. От втория разглеждан въпрос до нас достига неговата "бележита", както я оценява Ас. Ю. Попов, рикошетно-параболична теория. Х. Джамджиев я нарича нова теория за свободен полет във въздуха. Той пише: "Неопрровержим е фактът, че свободният полет на крилатите във въздушна среда е продукт от развита хоризонтална скорост и рекушетиране под наклон нагоре; тъй че пътят, по който се извършва този полет, се състои от хоризонтални и наклонни елементи, които под действието на земнопритегателната сила се сливат в последователни параболи."¹⁹ Следователно според автора птицата никога не лети по права линия, а се движи по последователно свързани възходящи параболични траектории и в определени моменти рикошира, за да влезе в нова параболична крива. Тази статия, датирана от автора Силистра, 23 август 1902 г., и посветена на въздушния полет на птиците, е първата теоретична статия за въздухоплаването, първото българско научно становище за построяването на летателни апарати и възможността да се лети с тях. Интересът към разглеждания въпрос и наличието на неизяснени положения се вижда и от редакционната бележка, поместена под статията. Освен че се отправя покана към автора да представи и други статии с повече подробности по тази тема, към него се задават въпроси, които се отнасят до това как се крепят птиците произволно дълго време във въздуха във ветровито време и когато не употребяват никаква енергия в състояние, наречено "парение", как става летенето срещу силни ветрове, излитането и слизането на проектираната механична птица, какво ще употреби при повреда на мотора. Другата причина за интереса към тази статия е, че в нея е приложена снимка на модела механична птица, конструиран от Х. Джамджиев през 1902 г.²⁰ Цв. Цаков я използва в книгата си "Мъже и криле", но според нас с грешна анотация.

По-късно Джамджиев се съобразява с плавния характер на полета на птиците и се опитва да внесе корекции в теорията си, като обяснява, че рикоширането не се извършва мигновено, а е един продължителен процес и затова по-правилно би било да се смята, че птиците се движат не по параболична траектория, а по плавна синусоидална крива. Той констатира, че бъдещите летателни апарати ще се крепят на слабо наклонени спрямо посоката на движението повърхнини и че е абсолютно необходимо предварително затичване, за да бъде постигнато повдигане и излитане. Тези свои виждания той пояснява във втората си статия от 8 февруари 1903 г., като същевременно отговаря и на въпросите на редакцията, посочени по-горе.²¹ Двете публикации в продължение на едно десетилетие са съществен принос в научното дирене по въпросите на въздухоплаването. Тогава Джамджиев е твърде близо до осъзнаването на истината за силите, които поддържат летателните апарати във въздуха, но не прави решителната стъпка към

разкриване на същността на явленията и остава в плен на своите теории. В началото на XX в. Н. Жуковски поставя основите на аеродинамичната теория на крилото, а в европейските страни аеропланът не се възприема сериозно.

През есента на 1903 г. Х. Джамджиев е преместен в София във Втора пионерна дружина. Той се отказва в изследователската си дейност от апарата с биещи крила и проектира такъв с неподвижни крила, т.е. моноплан. По същото време представя пред специално назначена от военния министър комисия третия си проект на летателна машина – аероплан, тип моноплан. В новия си проект подвижните криле са стационарни и са едноплощни, което осигурява минималното съпротивление, откритие с голямо практическо решение. Двигателното витло се задвижва от бензинов двигател. Комисията се отнася благосклонно към проекта и с височайши указ Джамджиев получава макар и по-късно премия от 2000 лв. Това е първата държавна помощ, предоставена за подобни цели. През следващите години той продължава изпитанията си, като построява три нови модела на орнитоптера от 1902 г., като последователно внася усъвършенствания в тях. Създава модел с по-големи размери на крилата и ги удължава до 6 м, което както посочихме по-горе е новост. Използва бензинов двигател от 1,75 к.с.²² Друг модел поставя на бициклет.

От 1 януари 1904 г. Х. Джамджиев поема ръководството на Въздухоплавателната команда в София, сформирана от Васил Златаров поради неговото преместване като ротен командир на Пета пионерна дружина. Скоро обаче въздухоплавателната команда е разформирована.²³

Отпуснатата премия Х. Джамджиев получава през есента на 1904 г. Тогава е преместен в Осма пионерна дружина в Стара Загора, което става причина да прекрати работата си по горния премиран проект.

През юни 1905 г. с цел да се отдаде изцяло на своите любими въздухоплавателни занимания Х. Джамджиев напуска армията. Той лишава семейството си от стабилна издръжка и започва да се занимава с мелничарство в с. Гюргенджик, Силистренско, където се премества да живее със семейството си.

До края на 1910 г. Джамджиев извършва серия опити с усъвършенстваните орнитоптери, като потвърждава направения извод, че колкото крилата са по-дълги срещу посоката на летене, толкова по-голяма е тяхната подемна сила. Освен това усъвършенства и премирания проект.

Началото на 1911 г. се оказва щастливо за Х. Джамджиев. Със завършения четвърти проект на летателен апарат – аероплан “Джамджиев”, той се отправя за Франция. В неговото създаване той използва двете си теории: рикошетно-параболичната и тази за аеродинамичния вакуум. Отново от страниците на “Списание на БИАД” научаваме за теорията на новата система аероплан,

бrevetирана под No 26224 на 6 февруари 1911 г. в Париж. След този факт авторът подготвя статията "Нова система аероплан Джамджиев", датирана Paris, 25.II.1911 г., и я изпраща до списанието, което в броя си от 9 април с.г. я предоставя на читателите. Придружена от чертеж на новата машина и подробно описание, авторът насочва вниманието към важни принципи. Единият принцип е този, че "... когато една плоскост е изложена наклонно към въздушното струение, съпротивлението върху него /повдигателната стойност/ е толкова по-голямо, колкото предният ръб е по-дълъг, а страничният по-къс ..." ²⁴, т.е. това е фактът на крилата с голямо удължение. Тук Джамджиев отново съобщава както в статията си, че този принцип е докладван от К. Циолковски през 1901 г. "Третото ценно предимство на моя аероплан е неговият автоматичен стабилизатор, който напълно гарантира устойчивостта по надлъжната и напречна оси на апарата без ангажиране волята и умението на пилота. Заключение: Двойна скорост в сравнение достигнатата до днес при 10 пъти по-малък мотор; гарантирана стабилизация на машината по двете ѝ оси." ²⁵ Крилните плоскости са изработени от отделни, продълговати равнини, поставени стъпаловидно, за да не се спира въздушното течение. Предвижда се и автоматично изменение на техния ъгъл. Така Х. Джамджиев пръв прилага "разрезани" крила. В Русия през 1921 г. излиза публикация по този въпрос. Що се отнася до автоматичния стабилизатор, ще посочим, че през 60-те г. тази идея се развива в двуканалните автопилоти. С цитираната статия вероятно Х. Джамджиев е имал за цел да съобщи своето постижение и да потърси финансова подкрепа за реализирането на проекта си. В случай че успее да построи своя аероплан, той възнамерява да вземе участие в международния въздухоплавателен конкурс с.г. в Париж. Поради липса на лични средства, както и на подкрепа от страна на държавата обаче Джамджиев се завръща в страната. ²⁶

Един месец по-късно Списание на БИАД публикува в два последователни броя статията на Г. Георгиев "Новият български аероплан "Джамджиев". Като признава оригиналността на теорията за гребния полет на птиците, Георгиев подлага на критика регистрирания проект, като посочва, че той е несполучлив опит за използване на установени принципи от други лица. Освен това според него Джамджиев е целял прилагането на теоретическите предимства, а не на практическото им осъществяване и така проектът е практически неосъществим и теоретически невъзможен. В заключение се прави предложение Джамджиев да посочи резултатите от досегашната си работа и тогава да му се предоставят средства. ²⁷

Няма да се ангажираме с ролята на арбитър, което не е от нашата професионална компетентност. За нас е важно от гледна точка на историята на българската авиация само този факт, че е проектиран аероплан и в конструкцията му са залегнали идеи, които макар и десетилетия по-късно намират приложение.

Хараламби Джамджиев работи и върху други изобретения. През 1912 г. той успява да издейства от артилерийската инспекция в София и създава артилерийски ракетен снаряд. Новото изобретение е специален снаряд с ширина 10,5 см, към който е монтирана ракета, като изстрелването става по релси. Опитите са сполучливи, а три снаряда са изстреляни по посока към Витоша, като взривовите са наблюдавани от комисия. Въпреки голямата перспектива във военното отношение към производство не се пристъпва.²⁸

Като проследим по-внимателно личния живот и дейност на Х. Джамджиев, се открояват честите му несполуки. През юни 1906 г. е опожарена мелницата му и пламъците унищожават материалите, подготвени за построяването на моноплана, проектиран през 1903 г. През август 1911 г. нов пожар изпепелява проекти и материали, подготвени за патентования в Париж самолет. Това се оказва сериозна пречка за бъдещата му работа, но въпреки трудностите продължава да усъвършенства последния си проект. По време на Балканската война е мобилизиран и изпратен на фронта, но след 6 месеца е освободен като собственик на мелниците, които работят за фронта. През октомври 1916 г. по време на Първата световна война с. Гюргенджик минава в пределите на Румъния и семейството му е заточено в Молдова, където остава около 2 години. След края на войната те се завръщат у дома си, но всичко е изпепелено. Този път войната унищожава проекти и модели.

В изобретателската си дейност Х. Джамджиев работи и върху експлозивните двутактови мотори, като използва бездимен барут. Стях той задвижва своите проекти. Този факт говори твърде много. Българин работи върху една от най-важните проблеми на века – замяната на тежката и неизгодна парна машина с леките и перспективни бензинови двигатели с вътрешно горене.

През лятото на 1919 г. Х. Джамджиев извършва опити и в областта на мореплаването. Той създава проект на "бързоходен апарат-лодка", който е изпълнен в Техническият отдел на Морския арсенал във Варна под негово ръководство. Целта му е като приложи теорията си за хидроаеродинамичния вакуум, да получи максимална скорост на плавателния съд. Конструкцията на съда е от 3 тела във формата на клин, поставен с тъпата си част напред и с острието назад, с което се създава оптикаемата форма на тялото. Плава върху тясната си страна. Средното тяло е дълго 12 м при челна ширина 0,50 м и се състои от плаваща част и горна надстройка, в която се намира двигателят и пътниците. Двигателят е с мощност 109 к.с. и тегло 125 кг, като е с принципно ново разположение – 1,50 м над дъното на апарата. Това довежда обаче до намаляване устойчивостта на цялата система. Непосредствено на оста на мотора отзад е поставено витлото, което прилича на вентилаторна перка и се състои от главина с 6 перки. При 1200 оборота в минута тялото издържа 48 кг витло. Вместо очакваната скорост 75 км/ч при опитите се достига 11 км/ч. След удължаване на носовата част

на средното тяло с 1,20 м, а на страничните с по 0,70 м, скоростта е 22 км/ч.²⁹ Една година по-късно Ст. Атанасов публикува възторжена статия във връзка с този проект, като нарича Джамджиев "технически гений", когото малка и некултурна България не е могла да оцени. От нея научаваме, че мечтата на нашия изобретател е била от приходите, които би донесъл този проект, да се изплати дългът на България от Първата световна война.^{29а} Идеята обаче не се реализира. Инж. Г. Ненов, който присъства на пробните изпитания, опровергава написаното от Ст. Атанасов и стойностите на предложения проект.^{29б} Въпреки несполуката в постигането на крайната цел проектът показва търсенията на автори и в тази област на науката.

На 10 май 1918 г. морската аерологична станция във Варна влиза в експлоатация, главна заслуга за което има Сава Иванов, родом от В. Търново. Тя е първото българско военно учреждение за аерологични изследвания. На 16 юни с.г. в м. Пейнерджик край Варна се открива българската водосамолетна станция. Със съдействието на Военното министерство и флотската администрация във Варна Джамджиев построява гореописаната лодка и извършва опити с нея. Дори възнамерява те да продължат в чужбина през следващата година, но това не се осъществява. Джамджиев има все пак късмет, че успява да осъществи опитите си през 1919 г., тъй като от 1.12.1920 г. по силата на Ньойския договор въздухоплавателната станция е закрыта.

Теорията за определяне на големината на хидроаеродинамичния вакуум "чрез едно ново учение за потенцијата и проявата на молекулярно-репулзивната скорост във водната и въздушната среда" се основава на данни от хидроаеродинамиката, хидравликата и механиката. Предното лице на плаващото тяло се явява място на "сгъстяване на частиците на масата", а зад тялото се образува разреждане, т.е. вакуум. Правят чест на автора твърденията, че подезната сила на летателния апарат се обуславя от усиления аеродинамичен вакуум по горната повърхност на телата и че летателните качества се подобряват, ако се избегнат външните укрепвания по крилата и ако "разбегните коелета" се приберат в специални камери след отделянето на апарата от земята. Това се реализира в скоростните самолети десетилетия по-късно. Теорията на Джамджиев за хидроаеродинамичния вакуум съдържа безспорни научни истини, но е неиздържана в математическия анализ.³⁰

По време на управлението на БЗНС /1919-1923 г./ Х. Джамджиев предлага на вниманието на министър-председателя Ал Стамболийски построяването на плавателен съд с три корпуса. В резултат на това изобретателят е изпратен в Чехия на работа в българското посолство. Едновременно с изпълнението на служебните си задължения и субсидиран от държавата, Джамджиев извършва най-сериозните си научно-практически опити в заводите "Шкода". Той си поставя за цел да докаже, че основният дял от повдигането на крилата се пада

на горната им част, и то непосредствено зад атакувания крилен ръб, а не отдолу, както твърди теорията на Н. Жуковски.³¹

На 3 февруари 1921 г. Х. Джамджиев регистрира пред патентното бюро в Прага своя нов пети проект на самолет, неречен Бързолет, който е разработен на принципа на т. нар. пулверизатор. Съществената разлика между бързолета и самолетите от 20-те г. на XX в. е в надлъжния профил на крилете. И тук авторът прилага същия тип крило, както на проекта от 1911 г. Отново Джамджиев прилага теорията си за аеродинамичния вакуум, която обуславя подемната стойност на летателния апарат. В спомените си неговият син посочва, че периодът 1919-1921 г. в живота на баща му е много бурен. Тогава по-силно отвсякога с фанатична преданост той се посвещава на делото за изследване на полета. След изчерпване на определените финансови средства от държавата през 1921 г. заедно със семейството си той се завръща в София.³²

На 14 март 1923 г. на публична сказка в София Х. Джамджиев говори на тема: "Плавателната и летателна проблема под светлината на една нова теория за хидро- и аеродинамичния вакуум". В сказката авторът развива и обосновава своята теория и нейното приложение при построяването на самолета. По това време за разлика от началото на века самолетостроенето се развива вече с небивали темпове. Той обаче остава чужд на съвременните аеродинамични теории.³³

От 1924 г. до 1929 г. Х. Джамджиев е преподавател в Аеропланното училище в Божурище край София. Първоначално чете лекции по моторно дело и двигатели с вътрешно горене вместо аеродинамика. Тази специалност се преподава от Пенко Герганов, завършил аероинженерство в САЩ. След критичен анализ на записките му от страна на Джамджиев командването на училището го назначава за титуляр по специалността аеродинамика. Едновременно с преподавателската си дейност Джамджиев създава работилница за пресовани метални изделия - значки, катарамии, копчета, кабари, с които търгува из цялата страна и съседните балкански страни. Честите си обиколки той придружава и с активна авиационна пропаганда, на които сказки изнася основни въпроси от теоретичните си разработки. След като напуска училището през 1929 г., Джамджиев работи като главен надзирател на строежа на кланницата в София. След разкрити от него злоупотреби той е уволнен. Това потвърждава думите на сина му, че всеки, който искал, е можел да се разбере с него, но не е търпял лъжата, подлостта и подлизурството.³⁴

Казаното дотук ни представя Х. Джамджиев като творческа и изобретателна личност. В това ни убеждават и следващите му две изобретения, които са патентовани през 1929 г. в София. Под No 1599 е записано в регистрите "Ново градиво "Рекорд", което се отнася до строителни скелетни елементи, изработени от бетон или железобетон. Те твърде много напомнят принципа на днешните

строителни сглобяеми конструкции. Предимствата са, че якостно са издръжливи, ускоряват строителството и осигуряват гладък и красив външен вид на стените на сградите поради което не се нуждаят от мазилка и трудно се поддават на рушене от климатични и атмосферни условия.³⁵

Вторият патент е отоплителна печка "Екватор", представен през май 1929 г. и записан под No 1638. В нея чрез подходящо конструктивно оформление на вътрешните елементи се постига по-пълно химическо окисляване на горивото, в резултат на което температурата е два пъти по-висока отколкото при обикновеното горене. Целта на предлаганата конструкция е да се осигури евтино отоплително средство. Джамджиев създава и луксозен вариант с мраморно-мозаечен железобетон в различни цветове. Въпреки положителните си страни двете разработки не намират широко приложение.³⁶

Известно време Х. Джамджиев работи на строителството на подбалканската жп линия. От 1935 г. започва да се занимава с билкарство и билколечение. През следващите двадесет години до 1955 г. той извършва цялостен преглед на своите теории, като ги допълва с помощта на богатата си библиотека и владенето на трите езика - руски, френски и немски език.

Следващия въпрос, на който трябва да се спрем, е пропагандната дейност, осъществявана от Х. Джамджиев, и нейната роля за въвлечането в авиационната идея на голям брой будни българи. Отразяването на тази му дейност допълва неговия образ и утвърждава големия му принос за развитието на българската авиация през първата четвърт на XX век.

Сактивна просветна и популяризаторска дейност Х. Джамджиев започва да се занимава от началото на века. С изнасяния от него реферат, посветен на основите на въздухоплаването, той говори през април 1902 г. в Силистра, през май и юни посещава Свищов, Търново, Шумен, Русе, Стара Загора, където говори пред граждани и офицерския състав на гарнизоните.

Великотърновският край дава много имена на въздухоплаването от началния му период. На първо място ще посочим Асен Йорданов Попов - първия летописец на ранната история на българската авиация, автор на "История на авиацията", т. I. Той е роден на 23.01.1886 г. в с. Хотница, Великотърновско. Образованието си получава в родното си село и великотърновската мъжка гимназия "Св. Кирил", след което завършва математика и физика в университетите в София и Загреб. Син на учител, той наследява професията на баща си и учителства в периода 1909-1920 г. След това работи последователно като окръжен училищен инспектор във В. Търново, директор на Девическата гимназия в Русе, директор на Учителския институт в София. След посещение на беседата на Х. Джамджиев през 1902 г. в Търново той се посвещава на въздухоплаването с още по-голяма страст. Конструира свои

авиационни модели от върбови и лескови пръти, като ги обвива с платно. През 1907 г. получава добри резултати, които използва при демонстрации при лекционната си дейност. През 1908 г. в Хотница създава големи планери. От 1910 г. започва активна изследователска и популяризаторска дейност. През 1911 г. излиза от печат изследването му "Въздухоплаване. Аеродинамично летене. Аероплани /теория, техника и история/". Участва в двете Балкански войни в състава на 18 пех. полк, а в Първата световна война е пилот в Първо аеропланно отделение на солунския фронт. През следващите години се посвещава на капиталния за времето си труд "История на авиацията", т. I, който издава през 1923 г. със съдействието на Цанко Бакалов Церковски, министър в правителството на БЗНС. По това време Попов е зам.-председател на Българския аероклуб. Освен това той има публикации по математика и физика. Занимава се и с активна журналистическа дейност. Умира в София на 11 май 1971 г.³⁷

Ревностен последовател на Х. Джамджиев и добър приятел през последното десетилетие от живота му е Сотир Петров Черкезов. Роден на 3.01.1883 г. в Свищов, той е първият българин, построил самолет, а от 1931 до 1944 г. се занимава с пропаганда на авиационна тема. Милко Пенев е роден във В. Търново през 1892 г. Той е конструирал и построил планер със съученика си Димитър Шехерджиев. Завършва математика, но се посвещава на журналистиката и така пропагандира новостите в авиацията. Борис Денев, роден във В. Търново през 1883 г. и известен като художник, през 1910 г. представя своите изследвания и проект в Авиационната академия в Мюнхен. Лазар Парашкеванов Гачев от с. Хотница по професия е инженер-архитект. През 1920 г. конструира безмоторен самолет.³⁸ Сред загиналите през този период са Стефан Калинов, Дончо Ганчев и Христо Русев.³⁹ Стефан Калинов е роден в Лясковец, завършва гимназия във В. Търново, Военно училище в София и специалност авиация в Париж през 1912 г. Участва в Балканската война, където е награден с Орден за храброст. Загиба на 15 юли 1915 г. при изпробване на аероплана му биплан. Дончо Ганчев Зарбев е роден на 3.10.1897 г. в Килифарево. Завършва Аеропланното училище в Божурище, участва в Първата световна война. Загиба на 20.06.1918 г. по време на разузнавателен полет. Христо К. Русев е роден през 1897 г. във В. Търново, завършва Военното училище в София, а след 1918 г. постъпва в авиацията. На 14.1.1923 г. при полет над София загиба. Когато говорим за пилотите от европейската аеропланна школа, ще посочим името на Пеню Попкръстев от Сухиндол. Роден през 1884 г., той завършва през 1912 г. авиационно училище в Германия.⁴⁰

Сред пилотите от българската аеропланна школа са Иван Миланов от Елена, роден на 10.12.1981 г., чиято постъпка с наблюдателя Никола Драмсззов е описана от А. Страшимиров в разказа "По небето и на земята"; Асен Агов Йорданов, роден на

7.07.1890 г. в Долна Оряховица, заемал поста началник на Въздухоплавателно отделение при Министерството на железниците, и Тодор Йорданов Рогеv, роден на 17.08.1894 г. в Лясковец.⁴¹

Великотърновският край дава на родната авиация и военния наблюдател Никола Дремсзov от Елена, както и механиците Димитър Видинлиев от Лясковец, роден през 1889 г., и Петър Ст. Попнедялков, роден през 1883 г. в с. Хотница, В. Търновско.⁴²

Началото на българската морска авиация е поставено през май 1917 г. с организирането на първата хидропланна станция при българския флот. Тя също е свързана с имената и дейността на великотърновци. Създател и организатор на морската авиация в периода 1918-1920 г. е Сава Иванов. Той е роден на 20.10.1891 г. във В. Търново. Първият началник на новосформираната при Пейнержик, Варненско, българска хидропланна станция е Иван Михайлов, роден на 9.12.1897 г. във В. Търново. В първите години там работи и Панчо Джуров, роден на 21.09.189 г. в с. Илаков рът, Еленско, и Парашкеван Анков от с. Хотница.⁴³

Посочените примери са достатъчни, за да се направи изводът, че Х. Джамджиев със своята дейност изиграва съществена роля за привличането на великотърновци към професията на летците.

Един преглед на зараждането и развитието на авиационната идея, първи дейци, проекти и резултати през XIX в. и началото на XX в. и съпоставянето им с делото на Х. Джамджиев, неговите теории и проекти го открояват и извисяват заслужено. В малка България, току-що излязла от робството, с ниска степен на техническо развитие, появата на личност с авиационни замисли и добри резултати е забележително. Този факт още повече ни кара да търсим отговор на въпроса самостоятелно ли се насочва към тези проблеми Х. Джамджиев или под нечие въздействие? Доколко му е било известно постигнатото от неговите предшественици? Може би е имал информация за орнитоперите и затова към тях се насочва и той, защото по времето, когато създава своите проекти, будни умове в Европа работят орнитоптери, хеликоптери, аероплани. Ако за първото десетилетие самостоятелната му работа може да бъде оправдана, то в следващите две десетилетия, когато научната литература, конструктори и авиационни предприятия са факт, трудно можем да обясним факта, че остава верен на първите си теории. А може би проектите и моделите, които създава, са предназначени предимно за проверка на теоретичните му разработки. В писмо от 1920 г. до Ас. Ю. Попов Х. Джамджиев дава следната оценка за себе си: "Ако можем да говорим за приноса от моя страна по решение на въздухоплавателната проблема по това време, той се заключава именно в изтъкнатите тогава от мене два капитални принципа, върху които по-късно след това се реализира в Америка и Западна Европа въздушният полет на човека: че бъдните летателни апарати ще се крепят на слабо наклонени спрямо посоката на движението повърхнини и че е абсолютно необходим предварителен

разбег, за да бъде постигната подемна сила във въздушната среда от страна на летателната система.⁴⁴

Изводите, които следват от направеното изложение, се отнасят до приноса на Х. Джамджиев в изследване на принципите на механичния полет, аеродинамичното съпротивление и подемна сила. Джамджиев достига до заключението за необходимостта от удължение и разчленение на крилото, чрез което се постига минимално съпротивление. Несполуките при използването на различни двигатели го довеждат до лекия бензинов мотор. Някои от неговите проекти и замисли намират приложение вече усъвършенствани от съвременните научни постижения през 50-те и 60-те години. Първият му проект на "центрофугален вентилатор", създаден да изпробва подемните сили, днес се прилага при задвижване на вертикално издигащия се хеликоптер. Той работи и върху проект на самолет с прибиращи се в полет колесници. В рикошетно-параболичната си теория той установява, че е изгодно да се създаде запас от височина, който впоследствие да се изразходва за поддържане на скоростта при полета. Също така изводите за периодичното сменяне на наклона на крилните плоскости към въздушното струене, както и предвиждането на автоматичен стабилизатор, който да гарантира устойчивост по надлъжната и напречната ос на летателния апарат, без пилота да се ангажира с управлението, се разработват и внедряват през втората половина на XX век.

Хараламби Петров Джамджиев умира на 86-годишна възраст на 13 март 1961 г. Почти забравен дори от съвременниците си, той е гордост за народа ни. През 1924 г. в дописка за него се казва, че у нас той е останал неразбран, потиснат от живота, но все още с оная юношеска вяра в успеха на своите теории и със същото горещо желание за полезна работа, която винаги е отличавала даровитите хора от обикновените. На бъдещите поколения той завещава да не спират насред пътя, защото нищо и никога не се е родило съвършено, а е преминало през трудните етапи на детството и юношеството, за да достигне до своята възмъжалост.⁴⁵

Делото на Х. Джамджиев е добър пример за младите поколения българи. Затова наш дълг е в края на XX в. да припомним за пословичното му трудолюбие, упоритост в търсенето на новото, неизвестното, преодоляване на трудностите в името на науката. Всичко това събрано в ума, сърцето и ръцете на един достоен българин. Поколенията трябва да помнят Хараламби Джамджиев и да се гордеят с него.

БЕЛЕЖКИ

1. Бъчварова, Н., М. Черкезова-Савова. Сотир Черкезов. ВИС, VI, С., 1982, 120-129
2. Джамджиев, Х. Действителните основи на въздухоплаването, Сп. на БИАД, VII, 7-9, 1902, с. 107-114; Х. Джамджиев. Допълнителни обяснения към статията "Действителните основи на въздухоплаването. Сп. на БИАД, VIII, кн. 3-4, 1903, с. 72-75; Х. Джамджиев. Нова система аероплан "Джамджиев", Сп. на БИАД, XVI, кн. 15, 9 април 1911, с. 121-123
3. Попов, Ас. Й. История на авиацията, т. I, С., 1923, с. 292-311
4. Цонев, М. Българи изобретатели, С., 1973, с. 193-211
5. Цаков, Цв. Балканските орли, С., 1981, с. 30-32, 205-212; Мъже и криле, С., 1987, с. 14-24
6. История на военната авиация на България, С., 1988, с. 11-12; История на българското въздухоплаване и гражданската авиация, С., 1992, с. 24-26; Елена Димитрова. Разговор с рода, С., 1989, с. 88-102; К. Кърлов, Н. Дичев. Самолетостроенето в България, В., 1986, с. 10-13 и др.
7. Георгиев, Г. Новият български аероплан "Джамджиев", Списание на БИАД, XVI, кн. 21, 21 май 1911, с. 181-188, кн. 22, 28 май 1911, с. 199-203; Пампулов. Апарат на Джамджиев, сп. "Български техник", В., I, кн. 1, ян. 1920, с. 16; Ратници на българското небе, сп. "Аероплан", кн. II, 1924, с. 17, 18
8. Попов, Ас. Ю. Цит. съч., с. 115, 130-133, 143
9. История на българското въздухоплаване и гражданска авиация, С., 1992, с. 13-14
10. Кулелиев, Й., Георги П. Джамджиев. Общински вестник Велико Търново, 13, 11 май 1936, с. 99; Ст. Н. Коледаров, Георги П. Джамджиев. Общински вестник Велико Търново, 20, 30 юни 1936 г.
11. Спомени на Елизавета Н. Джамджиева. Исторически музей - В. Търново, ф. Най-нова история, инв. № 160 Д НСПФ
12. Попов, Ас. Ю. Цит. съч., с. 422, 305
13. Пак там, с. 305-306; Ратници на българското небе, сп. "Аероплан", кн. II, 1924, с. 17
14. Попов, Ас. Ю. Цит. съч., с. 307
15. Пак там
16. Цаков, Цв. Мъже и криле, С., 1987, с. 14
17. Попов, Ас. Ю. Цит. съч., с. 308; Цв. Цаков. Мъже и криле, С., 1987, с. 16
18. Джамджиев, Х. Действителните основи на ... с. 107
19. Пак там, с. 111; Ас. Ю. Попов. Цит. съч., с. 293
20. Джамджиев, Х. Действителните основи на ... с. 113
21. Джамджиев, Х. Допълнителни обяснения към статията ... с. 72-75
22. Попов, Ас. Ю. Цит. съч., с. 308, 309
23. Пак там, с. 420, 414
24. Джамджиев, Х. Нова система аероплан "Джамджиев", Сп. на БИАД, XVI, кн. 15, 9 април 1911, с. 122
25. Пак там
26. Попов, Ас. Ю. Цит. съч., с. 295, 310; Цв. Цаков. Балканските орли, С., 1981, с. 31, 209, 210
27. Георгиев, Г. Новият български аероплан "Джамджиев", Сп. на БИАД, XVI, кн. 21, 21 май 1911, с. 181-188; Пак там, кн. 22, 28 май 1911, с. 199-203

28. Цаков, Цв. Мъже и криле ... с. 22
29. Пампулов, Апарат на Джамджиев. Сп.Български техник, г. I, кн., ян. 1920, с. 16
- 29а. Атанасов, Ст. Успехът на един българин, В. Напред, 425, 19 февр. 1921
- 29б. Ненов, Г. Успехът на един българин. Сп. Български техник, II, кн.2, април 1921 г., с. 11
30. Попов, Ас. Й. Цит. съч., с. 297-304; М. Цонев. Българи изобретатели, с. 199
31. Цаков, Цв. Мъже и криле, с. 21; Балканските орли, с. 32
32. Попов, Ас. Ю. Цит. съч., с. 303
33. Пак там, с. 304
34. Цаков, Цв. Мъже и криле, с. 23
35. Цонев, Мл. Българи изобретатели, с. 208
36. Пак там, с. 209
37. Попов, Ас. Ю. Цит. съч., с. 320-327; История на военната авиация на България, С., 1988, с. 12
38. Попов, Ас. Ю. Цит. съч., с. 329, 331, 339
39. Пак там, с. 388, 398, 404
40. Пак там, с. 408
41. Пак там, с. 409
42. Пак там, с. 410
43. Пак там, с. 411
44. Цаков, Цв. Балканските орли, с. 211
45. Ратници на българското небе, сп. "Аероплан", кн. II, 1924, с. 17

HARALAMBY PETROV DJAMDJIEV - FOUNDER OF THE BULGARIAN AVIATION

/summary/

Nevyana Bachvarova

Haralamby Petrov Djamdjiev /13.VII.1875-13.III.1961/ is a founder of the Bulgarian aviation. Born in Veliko Turnovo. Grand-son of Velcho Atanasov Djamdjiyata, one of the organizers of a rebellion for national liberation in 1835. Haralamby Petrov Djamdjiev is the first Bulgarian investigator of the aerodynamical forces of the fly of the birds, the first inventor of aircraft in Bulgaria in 1895, the first Bulgarian who got a patent for aircraft-his own constructure in 1911. Author of two theories-ricochet parabolical and for the hydroaero dynamical vacuum. Some of his constructive ideas were developed furthez and realized in the aircraft constructure during the 60ies and 70ies. He was an active popularizer of his activity as a rezult of which many young people turned to the aviation.

ТЕХНОЛОГИЯ, ТИПОЛОГИЯ, ГЕНЕЗИС И СИНХРОНИЗАЦИЯ НА КЕРАМИКАТА ОТ ТЕРАСНОТО НЕОЛИТНО СЕЛИЩЕ КАЧИЦА - ВЕЛИКО ТЪРНОВО

ПЕТЪР СТАНЕВ

В края на XIX и началото на XX в. търновецът Р. Попов провежда на собствени разnosки сондажни археологически разкопки в седем пещери и четири терасни селища от Беляковското плато.¹ Резултатите от тези свои проучвания той обнародва в няколко статии и една монография.² Основната част от керамиката и някои оръдия на труда от Голямата и Малката пещера по-късно Дж. Гол³ и Г.И. Георгиев⁴ се отнасят към ранния неолит.

През 1972 г. в западната индустриална част на В. Търново, отстояща на около 4 км югоизточно от пещерите и терасните селища на Беляковското плато, започнаха археологически разкопки на праисторическо селище в местността Качица.⁵ Една част от праисторическото селище е била предварително унищожена от извършващите се върху територията му строителни дейности на няколко големи предприятия.⁶

През 1975 г. и 1993 г. със студенти от ВТУ "Св. св. Кирил и Методий" посетихме терасните селища и пещерите по Беляковското плато.⁷ Резултатите от обхожданията ни позволиха да коригираме или потвърдим някои от изказаните дотогава мнения.⁸ По време на обхожданията през пролетта на 1993 г. успяхме да локализираме две терасни селища от новокаменната епоха вдясно и ляво от пътя между птицефермата и с. Беляковец.⁹

Нови археологически разкопки на раннонеолитното селище в м. Плочите започнаха през 1995 г. в съседство на един от сондажите, направени от Р. Попов.¹⁰ /обр. 1/

Резултатите от досегашните изследвания доказват, че западната част на В. Търново и намиращото се в непосредствена близост до нея Бяляковско плато са били гъсто населени почти без прекъсване от най-ранния керамичен неолит на Европейския Югоизток до самия край на късния неолит. Етногенезисът на неолитните общности на територията на В. Търново най-добре е представен в многослойното праисторическо селище Качица.¹¹ /обр. 2/

Докато за диахронното развитие на неолитната селищна система и керамика може да се съди от стратиграфските данни на неолитните хоризонти на праисторическото селище Качица, то за еднослойните

обекти на Беляковското плато единствената информация е от типологията на керамиката и синхронизацията и с обекти от Великотърновския регион с добре изразени стратиграфски позиции, каквито безспорно са неолитното селище Орловец¹² и неолитната селищна могила Самоводене.¹³

Най-често срещаният археологически материал както по време на археологически разкопки, така и при теренни обхождания на неолитни обекти е керамиката. Към керамичното производство спадат: керамичните съдове, антропоморфните и зооморфни фигурки, култовите масички /олтари/, някои видове амулети и култови предмети, пиктограмите, пинтадорите, тежестите за отвесен тъкачен стан, прешлените за вретено и тежестите за рибарски мрежи.

Тъй като предмет на настоящото изследване са керамичните съдове, ще се спрем основно върху технологическия процес на тяхното производство. Той протича при съблюдаването на определена последователност: подбор на суровината, приготвяне на тестото, моделиране и изпичане на готовата продукция.

Вестествено състояние глината е скала, съставена от глинести и неглинести минерали. Първите придават на глинено то тесто пластичност. Те играят основна роля при неговата консолидация.¹⁴ Неглинестите минерали /кварц, калцит, железни окиси, хидроокиси и др./ се намират винаги примесени в по-голяма или по-малка степен с глинести минерали. По принцип освен когато са твърди фини частици те са лишени от пластичност в присъствие на вода и преди всичко от свиване и кохезия. Много от глините, несъдържащи неглинести материали, поради голямото свиване и поява на пукнатини в процеса на сушене са неподходящи за производството на керамични съдове. Такива глинени са "много тлъсти, блажни". Ако неглинестите минерали на свой ред са в голямо количество, от размитата с вода глина ще се получи недостатъчна пластичност, "постно тесто", поради което тяхното присъствие изпълнява още "обезмазняващи" функции.

При съдовете с дебели стени, за да се регулира процесът на сушене с цел избягване на деформации и напукване, се прибавя като обезмазнител слама. Поставянето на животински екскременти по-скоро увеличава пластичността на тестото. При изработването на грубите керамични съдове като опоснител са използвани: кварц, слама, калцит, а на фините - фини теста в присъствието като опоснител на много ситни песъчинки и ситно счукани парчета от керамични съдове /шамот/. За омесването на глинено то тесто е необходимо известно количество вода. За едно нормално "мокро" тесто, притежаващо необходимата консистенция, добавяната вода при най-често използваните глинени е от порядъка на 8-10%.¹⁵

При изработването на керамичните съдове са избирани глинени с подходящи за моделиране качества. Посредством използването на комплекс от методи като кристалооптичен, рентгенофазов спектрален, гранулометричен анализ, импресионен и чрез разделяне

с тежки течности върху фрагменти от керамични съдове от Качица и Самоводене се установи, че суровината, използвана за производството на съдовете, произхожда от района на неолитните селища.¹⁶ Те показаха още, че майсторът грънчар не е обработвал предварително природната суровина, а само я е подбирал. Към нея той прибавял допълнително органично вещество.

Моделирането на керамичните съдове е ставало чрез издълбаване, налепване, навиване на спирала, на изработени от глина въжета или рула, чрез слепени плоски пръстени, с помощта на изплетени за целта кошници и др.¹⁷ Представител на този начин на керамично производство в Качица е масовата грубо изработена керамика. По външната стена на един грубо изработен съд има следи от спираловидно моделиране. Върху същия частично запазен съд личи, че долната му конусовидна част в горния си край е скосена отвътре навън за съединяване с горната. Очевидно този тип съдове са били моделирани на няколко етапа. Отделно е било изработвано дъното и долната част с форма на обърнат пресечен конус, чийто горен край е скосен отвътре навън. Горната част на съда също е с конусовидна форма. Нейната долна част обаче е скосена отвън навътре. Чрез притискане двете части били слепвани. Докато отвън съдът има сравнително добре изразен среден ръб, който през фаза Качица V₁ се изнася нагоре по посока на устния ръб, то вътрешната му стена е заоблена, поради което на мястото на слепването съдът получава значително удебеляване. По този начин са моделирани както грубо изработените хранилища и гърнета, така и фините полирани кули. В Мунтения /Румъния/ съдове с удебелен среден ръб са открити в етап Алдени на фаза Джулещи на култура Боян.¹⁸

При моделирането на останалите съдове не се забелязват съществени отклонения от начина на изработване на керамични съдове в Тракия¹⁹, Североизточна²⁰ и Северозападна България²¹. Стените на грубо изработените съдове са значително по-дебели от тези на съдовете с гладка и полирана повърхност. За по-голяма устойчивост дъната на голяма част от тях са с ниско или средно високо плътно столче.

Един от много разпространените начини за моделиране през неолита е чрез въртене на съда, поставен върху рогозка, плетка или мрежа.²² Според някои изследователи отпечатъците върху дъната на керамичните съдове са получени при поставяне на влажните още съдове върху плетки или рогозки да съхнат.²³ По дъното на керамичен съд от Самоводене са открити следи от рогозка, останали при моделирането му, след което са поставени крачетата.²⁴

Неолитните майстори грънчари са използвали при моделирането на керамичните съдове и калъпи модели.²⁵ Такива са открити при археологически разкопки на неолитно селище в Перник.²⁶ По-голямата част от глинените съдове от Винча са изработени с помощта на примитивен уред, който замества грънчарския кръг.²⁷

Средният ръб на някои биконични съдове от IV хоризонт в Качица очертава правилен кръг, а орнаментът е разположен симетрично.

По време на самото моделиране или след него според В. Миков се пристъпва към поставянето на дръжки, крачета, чучурки, пъпки и др.²⁸ Дръжките тип Веселиново върху каните от Качица били втиквани в предварително пробити дупки в стените на съдовете, след което повърхността около тях е загладена.²⁹ Обикновените дръжки били прилепвани, а повърхността около тях допълнително загладена. По време на моделирането са правени симетрично разположените пъпки върху средния ръб на биконичните съдове, както и чучурките.

Готовите съдове съхнат на открито до състояние, когато глината става "еластична като кожа", а съдържанието на вода в нея намалява до необходимото за по-нататъшната обработка количество. След това се пристъпва към крайната обработка /изглаждане, излъскване и орнаментиране/.³⁰ За да се запушат порите, останали при моделирането и да не пропускат вода, съдовете са били загладени отвътре и отвън. Фино моделираните глинени съдове са шликовани с много добре пречистена глина. Такова шликоване се наблюдава при биконичните купи, кани, орнаментираните с канелюрна украса съдове и голяма част от украсените с врязан, набоден, геометричен, меандровиден, тригълен, дъговиден и спираловиден, както и при съдовете с рисуван орнамент. Заглаждането се е извършвало с каменни и костни гладилки, а финото излъскване - с помощта на кожа.³¹ В неолитните хоризонти на праисторическото селище Качица броят на гладилките е сравнително малък.

Глинени съдове от групата на кухненската керамика са орнаментирани с помощта на провлачване с пръсти, с костени и вероятно дървени заострени шпатулки. С пръсти върху съдовете с груба повърхност е нанасяна барботинната украса. Това е ставало чрез нанасяне върху външната и вътрешната стена на керамичен съд на шликовка от силно разредена във вода пречистена глина с дебелина на слоя от 1-1,5 мм. Релефните следи по външната повърхност на стените са от възглавничките на пръстите на ръцете. Това позволява да се твърди, че глината, върху която е постигнат този ефект, е била в полусухо състояние. Изпълнението на барботинната техника е ставало след нанасяне на полировка от по-пречистена глина. Шнурът е поставян допълнително. Прищипването му с пръсти е правено не само за украса, но и за по-доброто му прилепване към стената на съда.³²

По-сложно е орнаментирането на добре и фино загладените керамични съдове. Вероятност основната част от оръдията на труда, с които е извършено орнаментирането с врязана украса, са изработвани от дърво. Някои от съдовете са оцветени със светлочервена охра. Тези с шахматен орнамент са инкрустирани с бяла материя, която в различните публикации носи различни наименования.³³

Последният етап в технологическия процес е изпичането. За някои от грубо изработените керамични съдове то е ставало при температура от 350-400°. Изпичането на по-фините съдове се е осъществявало в пещи при температура 600-700°, която при силен бездимен огън достига 700-800°. ³⁴ При редукионното изпичане керамичните съдове получават червен, бледочервен, керемидово червен, сив и черен цвят. Изпичането ставало в пещи, разположени в периферията на селищата. Във Великотърновския регион такива пещи са открити в хоризонт от средния неолит в неолитната селищна могила Самоводене. ³⁵

При типологическото разграничаване на отделните неолитни фази и периоди изключително важна роля играят керамичните съдове, тъй като те са най-често срещаният се и най-бързо променящ се по отношение на формата и орнамента археологически материал. Като основен извор източник керамиката дава обширна информация за динамиката на процесите, развили се в неолитното общество. Керамиката, придобита при теренни обхождания и по случаен път, е изключена от статистическа обработка. Удобни за статистическа обработка са керамичните съдове от обекти, на които са извършени археологически разкопки с отчитане по време на теренната работа на напълно затворените */ante quem/* и частично затворените */post quem/* комплекси, какъвто в случая е обект Качица. ³⁶

В статистиката на керамиката от неолитните хоризонти на Качица освен цели съдове е включен и масов материал от устия с дължина над 2,5 см или други части от керамични съдове, даващи възможност да се определи формата им. Фрагментите и целите съдове от селищата и пещерите от Беляковското плато, които са или еднослойни, или не добре стратифицирани съгласно изискванията на съвременната стратиграфия, са съпоставени с такива, инак стратиграфска характеристика като тези от ранните хоризонти на Орловец и Самоводене. По този начин те са отнесени типологически към съответната фаза и период на неолита във Великотърновския регион. Същото се отнася и за украсата на глинени съдове. За по-прецизното обработване на керамиката статистиката е подчинена на единна класификационна система, отразяваща общите тенденции в развитието и. Тази система притежава своя структура с показатели: технология, функция, форма и украса. С изключение на технологията другите показатели са тясно свързани помежду си, поради което при обработката на керамиката често се прилагат съвместно.

Според функцията керамичните съдове се делят на: хранилища, груба */кухненска/*, фина */трапезна/* керамика и малки съдчета. Това деление дава най-горното ниво на класификационната система. Следващото класификационно ниво обхваща типове: хранилища, гърнета и гювечи, купи, паници */блюда/*, кани, чаши, малки съдчета и единични съдове - уникати. На това ниво донякъде се уточнява функцията на съдовете в бита. Съществена роля в случая

играе и формалният принцип, тъй като всеки тип носи наименование, произтичащо от неговата форма, макар археологическите данни да показват, че повечето от съдовете от това класификационно ниво са имали полифункционално приложение. /обр.3/

За следващото класификационно ниво, това на подтиповете, е определящ формалният принцип. От археологическа гледна точка това ниво е основно, тъй като в него е концентрирана онази информация, която позволява статистическа обработка. В случая основната таксономична единица е формата. /обр.3/

Най-ниското класификационно ниво е това на вариантите. Те също са свързани с формалния принцип и се разграничават с оглед на оформлението на характерни детайли. Сред тях носител на основна информация е профилацията на ръба на устието, сечението и дължината на крачетата, формата и сечението на дръжките и др./обр.3/

Докато типовете имат наименование и код, то подтиповете и вариантите имат само код. Обозначени са с цифри и букви за улеснение при конкретната археологическа работа.

Последният показател, използван при статистическата обработка на керамиката е украсата. Тясно е свързан с показателя за технология и форма. С първия го обединява техниката на нанасяне на украсата, а с втория - характерът и мястото на украсата върху съда. Понякога именно орнаментът придава завършеност на някои части и детайли на съдовете. Въпросът за семантиката на мотивите и композициите върху керамичните съдове остава извън предмета на настоящото типологическо изследване.

При типологическата обработка на орнаментата от Качица на най-горно класификационно ниво поставяме техниката на нанасянето. Орнаментът се дели на: канелюрен, барботинен, врязан, релефен и рисуван.

На следващото класификационно ниво той е разделен на подтипове в зависимост от мотивите и композициите. В процеса на работа композициите не са разчленени на мотиви и съставни елементи, тъй като всяко разчленяване в значителна степен лишава орнаментата от неговото реално идейно съдържание. Научната обработка го обхваща такъв, какъвто е бил замислен от майстора, вложил в него определено смислово съдържание. В това ниво се концентрира възлова археологическа информация./обр.4/

Към най-ниското класификационно ниво само формално отнасяме мястото на орнаментата върху тялото на керамичните съдове /цялото тяло, горната, долната или средната му част, устието, шийката, стената, дъното или дръжката/. И тук типовете имат наименование и цифров код, а подтиповете и вариантите са обозначени с цифров и буквен код./обр.4/

От функционална гледна точка отделните типове керамични съдове са задоволявали определени битови потребности на

неолитното общество. Така съдовете хранилища от Качица са използвани за съхраняване на зърно, брашно, бои и течности.

Гърнетата основно са употребявани при приготвяне на храната на неолитния човек. Поради специфичната форма те вероятно са използвани и за съхраняване на по-малки количества зърно, брашно, бои и течности. Следите от варовиков налеп по вътрешните им стени показват, че са използвани и за загряване на вода.

Купите са употребявани преди всичко при поднасяне на храна на трапезата. Служили са и за приготвяне на храната, както и за загряване на вода, мляко и други течности, свидетелство за което са опушеният външен вид и следите от варовик по вътрешните им стени. Възможно е да са употребявани и за съхраняване на малки количества храна и течности. Друг вид съдове за сервиране на храна на трапезата са плитките паници. Някои от тях може би са използвани и за затопляне на храна и за загряване на вода, мляко и други течности, тъй като по вътрешните им стени се срещат следи от варовик.

Каните са били употребявани за сервиране на течности, за преливане от един съд в друг и за поливане. Най-близко до тях стоят чашите. Очевидно са били използвани за пиене на течности, както и за изливане, преливане, поливане и пр.

Малките съдчета по своите форми са хетерогенни. Някои от тях изглежда са били миниатюрни копия на големите съдове. Възможно е някои да са изработени от деца или да са служили за детски играчки. Не е изключена употребата им за съхраняване на малки количества оцветители, както и с ритуална цел.³⁷

При описанието на типовете и най-вече на подтиповете глинени съдове с цел да се намали максимално субективизмът при определяне на формата за база са взети основни геометрични понятия като: конус, цилиндър, пирамида, елипса и др. Тъй като някои форми са трудно съпоставими с определено геометрично тяло, използвани са комбинации от такива понятия наред с традиционните наименования като "крушовидни", "бъчвовидни" и пр. Формално-типологическото разграничаване на подтиповете е извършено чрез установяване на вътрешнотиповото съотношение на елементите от една форма спрямо друга въз основа на тяхната количествена и качествена характеристика. Ако отделни форми се повтарят многократно или имат особено хронологическо значение, те получават отделно обозначение.

Хранилищата от Качица са статистически разделени на три подтипа A_1 , A_2 , A_3 и два варианта a, b . Хранилищата от подтип A_1 имат заоблена, леко издута в долната част форма, ниско плътно дъно, къса и в редки случаи дълга шийка. Представени са във варианти a /прав ръб на устието/ и b /профилиран ръб на устието/. Височината е по-голяма от диаметъра на издутата средна част. Тези от подтипове A_2 и A_3 имат биконична форма. Средният ръб на подтип A_2 е разположен върху най-издутата част на съда.

При подтип A_3 той е силно изнесен нагоре към устийния ръб. И двата подтипа имат равни дъна и прав ръб на устието. Всички хранилища представляват големи дебелостенни съдове. /обр.5/ Хранилищата от подтип A_2 са орнаментирани с вълнообразни хоризонтални провлачвания с пръсти по цялото тяло /подтип II_2 , вариант а/, а от подтип A_3 от дъговидни провлачвания с пръсти в горната част на съдовете /подтип II_3 , вариант в/. В случая долната част на съда има груба повърхност или е орнаментирана с вертикални провлачвания с пръсти, подтип II_1 , вариант с. /обр.6/

Статистически гърнетата от Качица са разделени на четири подтипа / B_1 , B_2 , B_3 , B_4 / и три варианта /а,в,с/. При гърнетата от подтип B_1 най-изпъкналата средна част на търбуха има загатнат или подчертан ръб, разделящ съда на приблизително равни части, т.е. оформят се два пресечени конуса, съединени в основите си. Диаметърът на средната част на някои гърнета от този подтип е по-голям от височината. Среца се във варианти а и в. Гърнетата от подтип B_2 имат биконична форма на леко изнесен към устието удебелен среден ръб. Представен е във варианти а и в. При следващия подтип B_3 също имат биконична форма, но са със силно изнесен нагоре удебелен среден ръб. Вариантите са а и в. Към подтип B_4 принадлежат гърнетата с биконична форма, подчертан среден ръб и средно висока шийка. Средният ръб разделя съдовете на две почти еднакви части. Този подтип е разпространен най-вече във вариант с /силно профилиран ръб на устието/, но се срещат и във вариантите а и в. /обр.5/ Гърнетата от подтип B_1 , B_2 и B_3 са украсени с барботинен /подтип II / или врязан /подтип III / орнамент, а от подтип B_4 имат груба повърхност и не са орнаментирани. С подтип II_1 най-често са орнаментирани гърнетата от подтип B_1 и в по-редки случаи тези от подтипове B_2 и B_3 . Типични за подтипове B_2 и B_3 са мотивите от подтипове II_3 и II_4 /обр.6/. Подтипове II_1 , II_2 и II_4 са представени във вариант а /върху цялата повърхност на съда/, а подтип II_3 - във вариант в /орнаментирана горната част на съда/.

Купите от Качица се разделят на четири подтипа / C_1 , C_2 , C_3 и C_4 / и три варианта /а,в,с/. Купите от подтип C_1 имат форма на пресечена сфера. Представени са във вариант а. Купите от подтип C_2 имат биконична форма с леко загатнат или подчертан среден ръб, който разделя съда на две приблизително равни части. Намираме ги предимно във варианти а и в, но не са изключение и тези от вариант с. Към подтип C_3 се отнасят купите с биконична форма и изнесен към устието удебелен среден ръб. Дъната им най-често са конкавни, но се срещат и такива с равни дъна. Вариантите обикновено са а и в, в отделен случай и с. Последният подтип C_4 има конкавно или равно дъно, биконично тяло със силно изнесен към устието удебелен среден ръб и устие от варианти а и в, по изключение вариант с /обр.5/. Купите от подтипове C_1 , C_3 и C_4 имат полирана повърхност. Една част от подтипове C_2 , C_3 и C_4 са орнаментирани с

подтип I_4 /вертикални канелюри/. Останалата част от подтипове C_2 , C_3 и C_4 са орнаментирани от 11 мотива на връзания орнамент / III_1 , III_2 , III_3 , III_4 , III_5 , III_6 , III_7 , III_8 , III_9 , III_{10} и III_{11} /. Мотивът от подтип III_1 представлява вертикални резки, нанесени върху гладката повърхност на купите от подтипове C_2 и C_3 . Мотивите са разположени върху цялото тяло /вариант а/. Набодената украса на подтип III_2 се среща и при трите подтипа купи. Състои се от малки кръгли или триъгълни вдлъбвания. Представен е във варианти а, в и с. Подтип III_3 се среща върху купи от подтипове C_3 и C_4 в композиция от мотиви от подтип $III_{2в}$ с връзани вертикални линии под средния ръб. Среща се в разновидност, при която връзаните вертикални линии под средния ръб образуват последователни редове от запълвания с мотиви от подтип III_2 и гладки полета. Следващият подтип III_4 се състои от мотиви от подтип $III_{2в}$, запълващи връзани триъгълници. Под средния ръб се редуват гладки полета с пояси от вертикални връзани линии, запълнени с мрежест орнамент. Украсата под средния ръб /вариант с/ понякога представлява плетеница от меандрови и спираловидни мотиви. При подтип III_5 композицията включва спираловидния връзан орнамент, чиито полета са запълнени с мотиви от подтип $III_{2в}$. Среща се при купите от C_1 . И при следващия подтип III_6 в композицията е включен и мотивът $III_{2в}$. Тук той запълва полето, свободно от дъговидни връзани мотиви. Този подтип се среща при купите от подтипове C_2 , C_3 и C_4 . Подтип III_7 представлява композиция от полета, ограничени от дъговидни връзани линии, запълнени с мотив $III_{2в}$. Долната част е запълнена с редуващи се снопове от вертикални връзани линии и гладки полета. Представен е при купи от подтипове C_3 и C_4 . Подтип III_8 е композиция от спираломеандър, запълнен понякога с мотив $III_{2в}$. /обр.6/

Плитките паници от Качица са представени от подтипове D_1 и D_2 във варианти в и с. Паниците от подтип D_2 са с равно дъно, форма на обърнат пресечен конус и леко или силно извита навън горна част. Подтип D_2 има равно дъно и форма на обърнат пресечен конус. Всички паници от този подтип са от вариант а. /обр.5/ Паниците от подтип D_2 са украсени с орнамент от подтип II_1 . /обр. 6/ Подтипове III_9 и III_{10} се срещат при паниците от подтип D_1 .

Каните от Качица са представени от подтиповете E_1 и E_2 във варианти а, с. От подтип E_1 са каните с конкавно дъно, биконично тяло с подчертан среден ръб, висока цилиндрична шийка и дръжка с елипсовидно сечение и сплеснато-овален израстък в горния край. Каните от подтип E_2 са с конкавно дъно, биконична долна част, шийка с форма на обърната с основата си нагоре пресечен конус и дръжка с елипсовидно сечение и сплеснато-овален израстък. Ръбът на устието при каните от подтип E_1 е от варианти а и в, а от подтип E_2 от вариант с. /обр.5/. Каните от подтипове E_1 и E_2 имат полирана повърхност, а украсата им е от подтип $I_{4в}$. /обр.6/

Чашите са представени единствено от подтип F_1 . Те имат форма на обърнат с основата си нагоре пресечен конус, равно дъно и прав ръб на устието /вариант а/. Имат гладка повърхност. /обр.5/

Малките съдчета от Качица статистически се разделят на три подтипа / G_1, G_2, G_3 /. Малките съдчета от подтип G_1 имат биконична форма и приличат на купите от подтип C_2 , а от подтип G_2 имат форма, сходна с тази на купите от подтип C_3 . Подтип G_3 е близък до формата на чашите от подтип F_1 . Стените им с случая обаче имат цилиндрична форма, а не на обърнат пресечен конус. Повърхността им е гладка или полирана. /обр.5/

Към съдовете уникати може да се причисли едно съдче с амфороподобна форма.

Дъната на съдовете от Качица се делят на три подтипа /А, В, С/. Дъната на подтип А имат ниско плътно столче, а тези от подтип В са равни. Дъната на подтип С са конкавни и се срещат в Качица най-често при купите и каните от фаза B_1 . /обр.7/

Дръжките от Качица се срещат в два подтипа - А и В. Тези от подтип А имат елипсоидно сечение и сплеснато-овален израстък в горния край. Дръжките от подтип В са с елипсоидно сечение и имат груба или полирана повърхност. Докато при дръжките от подтип В се среща орнамент от подтип II_1 , то при дръжките от подтип А украсата е от подтип I_1 и I_4 . /обр.8/

Информацията за устията под 2,5 см от Качица касае преди всичко вариантът на устния ръб. Около половината от тях се отнасят към вариант а. На втора позиция е вариант в, а най-слабо е представен вариант с. При шийките по-често се срещат средновисоките /2-4 см/ и ниските /до 2 см/. Високите шийки /над 4 см/ доминират единствено при каните от фаза Качица B_1 . Най-голям е броят на керамичните фрагменти от стени на съдове от фаза Качица B_1 , следвана от фаза Качица А- B_1 . Единственият орнамент, който се среща само върху стени от керамични съдове, е подтип III_{11} . Състои се от успоредни врязани линии, пресечени от резки подобни на тези от подтип III_1 . Откриваме го при керамиката от фаза Качица B_2 .

Тъй като разполагаме със съвременна стратиграфска и типологическа характеристика единствено на керамиката от неолитните хоризонти на праисторическото селище Качица за установяване генезиса на неолитните култури в западната част на В. Търново и Беляковското плато е наложителна синхронизация със съседните по-ранни от Качица обекти Самоводене и Орловец. В резултат на проведените там проучвания е установена както стратиграфската позиция, така и типологията на керамиката от тези два обекта. Синхронността на керамиката обаче най-вече на по-отдалечените в пространството обекти, трябва да се схваща само като мислени синхронни линии през различни културни пространства. Участващите култури в такъв случай не могат напълно да бъдат паралелизирани помежду си, но са били паралелни

до определена точка във времето.³⁸ В нашия случай става въпрос за една етнокултурна общност, разположена в средноголям регион, който позволява да се установи с по-голяма точност диахронното развитие на керамиката в района на В. Търново.

Керамиката от изследвания от нас обект Плочите се отнася към т. нар. монохромна фаза на ранния керамичен неолит. Откритите тук фрагменти имат аналогии в най-ранната фаза Орловец А₁ на култура Орловец³⁹, фаза Джуланица А₁⁴⁰ и установената през 1995 г. монохромна керамика от ранните ями на селищна могила Самоводене.⁴¹ Селището Плочите има хоризонтална стратиграфия. Проучванията от 1901 г.⁴² и 1995 г.⁴³ установиха, че то е еднослойно и има един строителен хоризонт. Керамиката в основната си част е груба. Като опоснител са използвани плява при грубата и плява и ситни парченца слюда при фината керамика. Ломът в средата обикновено е черен, а повърхността отвън и отвътре - светлокафява или тъмнокафява. Виненочервената ангоба се среща в единични случаи. Рисувана керамика липсва. Съдейки по запазените фрагменти, керамичните съдове са имали сферична форма, силно издута в долната си част при гърнетата от подтип В₃. Купите от подтип С₃ са фино изработени и шликовани с тъмнокафява ангоба. Формата им също е сферична, силно издута в долната част, а дъната са конкавни. Паниците от подтип Д₃ имат форма на обърнат с основата нагоре пресечен конус. Дъната са от подтипове А, В и С. Дръжките са въжести и се отнасят към подтип С. При устията освен вариант с се срещат и такива със силно профилиран под прав ъгъл ръб от вариант Д. При няколко фрагмента груба керамика се среща орнамент от подтипове III₁₂ и IV₃. /обр.9/

Рисуваната с бяла боя фина керамика от фаза Орловец А₂⁴⁴ и Джуланица А₂⁴⁵ все още не е открита в пещерите и терасните неолитни селища от Беляковското плато. Съ сигурност обаче може да се твърди за присъствието в Голямата и Малката пещери на керамика, рисувана с черна боя. Тя има своите аналогии в керамиката от фаза А на отстоящата на 4-5 км северно от пещерите неолитна селищна могила Самоводене.⁴⁶

Керамиката от фаза Самоводене В₁ на култура Самоводене е открита в Голямата пещера при Преображенския манастир. Доказателство за това е обнародваният керамичен съд⁴⁷ от подтип Д₄ с близки паралели във фаза Самоводене В₁⁴⁸. /обр.10/

По време на обхожданията на терасното селище Мали мост и двете селища между птицефермата и с. Беляковец бяха открити керамични фрагменти с точни аналогии във фази Самоводене В₂⁴⁹ и Самоводене В₂-С.⁵⁰ Тъй като фаза Качица А-В₁ е едновременно или малко по-късна от фаза Самоводене В₂-С, може да се приеме, че обитателите на селищата от Беляковското плато може би са първите заселници на праисторическото селище Качица.

Поради наличната хоризонтална стратиграфия при статистическата обработка на керамичните съдове от V хоризонт на фаза

Качица А-В₁ са взети предвид двете установени точки на първоначалното заселване. Керамичните съдове в района на най-ранното заселване на фаза Качица А-В₁ се делят на две основни групи: груба /кухненска/ керамика - 10,18%, и фина /трапезна керамика - 89,82%.

Гърнетата от фаза Качица А-В₁ са представени от подтип В_{1а}. Фината керамика от своя страна се състои само от купи от типове С_{3а,в} /60%/ и С_{4а,в} /40%/. Дъната са подтипове А /92%/ и С /8%/. При дръжките основен е подтип А /86,08%/, следван от подтип В /14%/>.

Фаза Качица А-В₁ в района на по-късното заселване е представена от три основни групи: хранилища /3,72%/, груба /кухненска/ керамика /17,39%/ и фина /трапезна/ керамика /78,89%/>.

При хранилищата подтип А_{1а,с} се явява в две разновидности: с ниска цилиндрична и висока, извита навън шийка.

От гърнетата най-разпространен е подтип В_{2а,в} /39,81%/. Следват подтипове В_{3а,в} /20,55%/ и В_{4а,в} /17,67%/. Най-слабо е представен подтип А_{1а} /11,76%. Екземпляри от подтип В₄ сега се появяват за първи път в Качица. /обр.11/

Фината керамика е представена от купи и кани. Сред купите /96,58%/ най-разпространен е подтип С_{3а,в} /53,54%/, следван от подтип С_{1а,в} /41,74%/. Най-слабо е представен подтип С_{2а} /4,72%/. Докато в Самоводене В₂-С е най-голямо количеството на купите от подтип С₂, а купите от подтип С₃ са на трета позиция, то в Качица А-В₁ е налице обратното съотношение. И в двата обекта обаче при купите е водеща биконичната форма с подчертан, разположен близо до устието, удебелен отвътре прелом. Каните са представени от подтипове Е_{1а} /0,78%/ и Е_{2а} /2,64%/. /обр.11/

Съдовете уникати са представени от едно съдче с амфоровидна форма. /обр./11/

При дъната както във фаза Самоводене В2-С и при най-ранната фаза в Качица основен е подтип А /76,86%/, следван от подтип В /14,60%/. Представен е и подтип С /8,54%/. Дръжките в Качица за разлика от I хоризонт в Самоводене са представени само в подтипове А /73,70%/ и В /26,30%/.⁵¹

Във фаза Качица В1 са представени и трите групи керамични съдове: хранилища - 2,28%, груба /кухненска/ керамика - 10,93%, и фина /трапезна керамика - 86,79%. Със значително количество добре запазени керамични съдове тази фаза е застъпена в неолитните селища Къшлата⁵² и Орловка⁵³ до с. Хотница.

Хранилищата от фаза Качица В₁ са от подтипове А_{3а} /1,14%/ и А_{2а} /1,14%/. /обр.12/

При гърнетата най-добре е представен подтип В_{3а,в} /36,78%/, следван от подтипове В_{2а,в} /30,43%/, В_{1в} /14,31%/ и В_{4с} /18,48%/. Прави впечатление утвърждаването на подтип В₃ като водещ.

Увеличава се количеството и на гърнетата от подтип В₃. Всички гърнета имат биконична форма и удебелен отвътре прелом. /обр.12/

При фината керамика отново най-многобройни са купите - 97,35%. Те са представени от два подтипа: С_{4a,b} /75,48%/ и С_{3a,b} /24,52%/. Купите от подтип С₄ надвишават повече от три пъти тези от подтип С₃ /обр.13/. В предишните фази купите от наложилия се сега подтип С₄ заемаха втора позиция. Унификацията на формите на купите, сведени само до два подтипа, неизменно с биконична форма с високо разположен прелом, също свидетелства за пълното утвърждаване на едно явление, чието начало може да се търси още във фаза Самоводене В₁.

Плитките паници, много малко на брой, са от подтип D₂ /0,66%/ Каните са от подтипове E_{1a} /1,32%/ и E_{2c} /0,66%/. Те имат биконична форма и дръжка със сплеснат овален израстък /обр.14/ От чашите е открит един екземпляр от подтип F₁. /обр.14/

Малките съдчета са представени от подтипове G₁, G₂, G₃ в единични екземпляри.

Дъната главно са от подтип А /87,30%/. Почти по равно са застъпени подтипове В /6,61%/ и С /6,09%/. Подтипът с 4 крачета, характерен за средния неолит, сега е изчезнал напълно.

От дръжките основен е подтипът В /60%/. Броят на дръжките от подтип А /40%/ намалява почти двойно. Той се среща главно при каните и само по изключение при някои други съдове.⁵⁴

Фаза Качица В² е представена с керамика от Качица и от неолитните селища Къшлата⁵⁵, Орловка⁵⁶ и Кая бунар⁵⁷ до с. Хотница. Тя обхваща грубата /кухненска/ керамика - 47,37%, и фината /трапезна/ керамика с 52,63%.

Гърнетата във фаза Качица В₂ са от подтип В_{4a} /66,66%/ и В_{2a} /33,34%/. И тук се забелязва тенденция към унификация на формите. Купите са застъпени от два подтипа - С_{3a} /70%/, и С_{4a,b} /30%/. Плитките паници са от подтип D_{2a}. /обр.15/ Кани и чаши във фаза Качица В₂ не са открити.

Дъната са преди всичко от подтип А /86,97%/. Срещат се и дъна от подтипове С /10%/, и В /3,03%/.

Дръжките са от подтипове В /72,63%/, и А /27,37%/. /обр.12/

В резултат на настоящото статистическо изследване върху относителната хронология на формите на керамичните съдове от терасното неолитно селище Качица се проследява най-пълно появата, развитието и отмирането на керамичните форми през фази А-В₁, В₁ и В₂. /обр.16/

Както вече беше отбелязано, най-ранните орнаментирани керамични фрагменти произхождат от терасното селище Плочите на Беляковското плато. Това са орнаменталните мотиви от подтипове III₁₂ и IV₃. В пещерите от Беляковското плато⁵⁸ са установени орнаментите от подтипове П₁, П₂, III₁₂, III₁₃, III₁₄, I₁, IV₃, V₁ и др. На статистически анализ обаче можеше да бъде подложен орнаментът, нанесен върху керамиката от Качица.

В развитието на орнамента във фаза Качица А-В₁ /44,68%/ успоредно със съхраняването на общите тенденции се забелязват и някои особености /обр.17/. Тук съдовете с груба повърхност са 40,66%, а заедно с тези, украсени с барботина /17,71% съставляват близо 60% от общото количество на керамиката. Съдовете с гладка повърхност са на трето място /14,83%/. Най-употребявана е барботината, която се среща приблизително еднакво в Самоводене и Качица /Π₁ - 14,48%, Π₂ - 0,93%, Π₃ - 2,30%/. За разлика от Самоводене обаче в Качица на втора позиция е канелюрният орнамент /12,34%/. С изключение на отделни фрагменти от подтип I₃ /0,18%/ основната част от фрагментите, украсени с този орнамент, се отнася към подтип I₄ /12,16%/. Канелюрите при този подтип подобно на Самоводене са разположени в горната част на съда между устието и средния ръб. Врязаният орнамент, който в Самоводене заема втора позиция, в Качица е на трето място /11,80%/. Най-добре е представен подтип III₂ /5,84%/. На второ място е подтип III₃ /3,40%, на трето подтипове III₆ /0,82%/ и III₇ /0,85%/ и накрая подтипове III₁ и III₄ /по 0,18%/. В Качица, както и в Самоводене мотивът на подтип III₂ се среща и в композиция с други мотиви и дава възможност за разграничаването на по-голям брой подтипове. От тях най-разпространени са композициите на подтипове III₃, III₆, III₄, III₇. Подтип III₁ се среща организиран в редици върху цялата повърхност на глинен съд. На последно, четвърто място и в Качица е релефният орнамент /2,85%/, представен с подтипове IV₁ /2,67%/ и IV₂ /0,18%/.

Две дръжки са украсени с вертикални дълбоки канелюри. Устният ръб на два глинени съда е орнаментиран с вдлъбвания с пръсти. По околния ръб на три дъна също са направени вдлъбвания с пръсти. От казаното дотук следва, че праисторическото селище Качица най-вероятно е възникнало малко по-късно от края на поселищния живот върху неолитната селищна могила Самоводене.⁵⁹

Във фаза Качица В₁ орнаментираните съдове са 22,48% /обр.18/. Тук ясно е изразено преобладаването на съдовете с груба повърхност /53,80%/. Заедно със съдовете с барботина /16,87%/ те представляват повече от 2/3 от целия керамичен материал. Съдовете с гладка повърхност отново са на второ място /23,71%/. Барботината все още е най-разпространеният тип украса и бележи макар и минимално нарастване в сравнение с предходната фаза. Представена е от подтип Π₁ и в отделни екземпляри от подтип Π₃. Докато във фаза Качица А-В₁ канелюрата изпреварваше в разпространението си врязания орнамент, сега двата орнамента са еднакво застъпени, като включват по 2,57% от общото количество на керамичния материал. От канелюрния орнамент се среща единствено подтип I₄. Врязаният орнамент включва композиции от подтипове III₄, III₆, III₇, III₃, III₂, III₈. Основната, най-сложна част от този орнамент е разположена между устието и средния ръб. Най-употребяваните мотиви врязан орнамент в горната част на

биконичните съдове се отнасят към подтипове III_4 /1,16%/ , следван от подтипове III_6 /0,47%/ , III_7 /0,47%/ , III_8 /0,47%/ . Останалите два подтипа III_5 , III_3 са представени слабо. Докато през предишния неолитен етап най-често се срещат подтипове III_2 , III_3 , то в началото на късния неолит най-употребяван е подтип III_4 , следван от подтипове III_6 , III_7 , III_8 . При подтип III_8 се използват сложни орнаментални композиции, и то главно върху повърхността под средния ръб. Обикновено мотивите под средния ръб са по-опростени. Най-често се срещат мотиви, състоящи се от пояси от врязани линии, редуващи се с пояси от гладка полирана повърхност. Тъй като във фазата Качица B_1 най-често се срещат биконичните купи с високо разположен прелом, намаленото пространство между устието и средния ръб не позволява развитието на сложни орнаментални композиции върху горната част на съда. Срещат се главно меандри и спираломеандри. Сега този вид украса се разполага и върху долната част на съдовете с гладка и полирана повърхност. Тези композиции основно се отнасят към подтип III_8 , комбинирани понякога помежду си в няколко разновидности. По богатство на мотивите врязаният орнамент от фаза Качица B_1 представлява едно изключително явление, на което трудно могат да се намерят паралели в съседните ареали.

Трябва да подчертаем, че докато някои подтипове на врязания орнамент през тази фаза на късния неолит изчезват напълно, то подтипове III_4 , III_6 , III_7 , III_8 сега бележат върха на орнаменталното си богатство. Водещото място, което заема сега този орнамент, не се състои толкова в количествените му показатели, колкото в изключителното разнообразие на композициите, изпълнени по този начин. Това е особено характерно за селищата от землището на с. Хотница. И през тази фаза най-слабо е застъпен релефният орнамент /0,47%/ , който е представен с подтипове IV_1 /0,47%/ и IV_2 .⁶⁰

Преди последния неолитен хоризонт в Качица съществува хиатус. В типологията на глинени съдове и техните орнаменти също се чувства отсъствието на междинен етап. Последната установена тук неолитна фаза Качица B_2 се отнася към финала на късния неолит. Количеството на орнаментираните глинени съдове представлява 26,91%. Чувствително е намалела и грубата керамика /31,51%/ , която за първи път от времето на фаза Самоводене $A-B_1$ изостава на втора позиция след съдовете с гладка повърхност /41,58%/ . Барботината отново е водеща /25,54%/ . Представена е от подтипове II_1 /18,46%/ , II_2 /3,06%/ , II_3 /4,02%/ . На второ място следва врязаният орнамент /1,35%/ . Най-разпространени са подтипове III_3 /0,26%/ , III_5 /0,26%/ , III_{10} /0,49%/ , III_{11} /0,08%/ , III_{12} /0,28%/ . Релефният орнамент /0,02%/ , представен от подтипове IV_1 , IV_3 , се среща само върху отделни фрагменти.⁶¹ /обр.19/ Статистиката на орнаменталните мотиви и композиции показва точното им количествено съотношение през фаза Качица $A-B_1$, B_1 и B_2 . /обр.20/

При типологията на неолитната керамика от Беляковското плато и неолитните хоризонти на праисторическото селище Качица от особено значение е съчетаването на статистическия метод на обработка с точната и стратиграфска позиция. При липса на стратиграфия на материала като резултата от археологически разкопки не може да има прецизност в разкриването на диахронното разпространение на различните керамични типове и подтипове, тяхната поява, върхово развитие и отмиране. Поради тези основни причини е неправилно да се пише за наличие на неолитна култура Хотница I. Няколко керамични съда от терасното селище Орловка навремето Е. Комша е наименовявал култура Хотница I.⁶² Тогава археологически разкопки на неолитни обекти в басейна на р. Янтра още не са били извършвани. В Хотница и досега археологически разкопки на неолитни обекти не са провеждани, но са проучвани праисторически обекти от енеолита /Хотнишка селищна могила⁶³ / и от прехода от енеолит към бронз /праисторическото селище Водопада⁶⁴/. В същото време след 1972 г. във Великотърновски регион са проведени археологически разкопки на многослойни селища върху голяма площ, каквито са Орловец, Самоводене и Качица. Ако е необходимо да се говори за самостоятелна култура, то уместно е за ранния и среден неолит това да е култура Орловец и Самоводене, а за късния неолит - култура Качица.

От локализираните три терасни неолитни селища в землището на с. Хотница най-ранно е възникнало това в местността Къшлата.⁶⁵ Началото му се синхронизира с фаза B₂ на култура Самоводене. През фаза Качица A-B₁ терасните селища Къшлата⁶⁶ и Орловка⁶⁷ имат значителни размери. Типологически към тази фаза се отнасят следните типове и подтипове форми /обр.21/ и орнамент /обр.22/ от Къшлата и Орловка: A₂, A₃, B₁, B₂, C₂, C₃, C₄, D₁, I₃, II₁, II₃, II₄, III₁, III₂, III₃, III₄, III₆, III₇, IV₁.

Със следващата фаза Качица B₁ са еквивалентни следните типове и подтипове форми /обр.23/ и орнамент /обр. 24/ от Къшлата⁶⁸ и Орловка⁶⁹: A₄, A₆, B₂, B₃, B₄, C₂, C₃, C₄, D₁, D₂, E₁, F₁, I₄, I₅, II₁, II₄, III₄, III₅, III₆, III₇, III₈, IV₁.

Неолитните селища Къшлата⁷⁰, Орловка⁷¹ и Кая бунар⁷² са обитавани и през финалната за неолита фаза Качица B₂. Синхронни на керамиката от Качица B₂ са следните керамични форми /обр. 25/ и орнаменти /обр. 26. /от трите терасни селища: B₂, C₃, C₄, D₁, I₂, I₄, II₂, II₄, III₄, III₅, III₈, III₉, III₁₀, III₁₁, IV₁.

През различните фази и периоди на неолита формите и орнаментите на керамичните съдове селищата и пещерите от Великотърновския регион са изпитвали и от своя страна оказвали влияние върху керамиката от неолитните култури в Тракия, Североизточна и Северозападна България, Румъния и Североизточна Сърбия. /обр/27/

Керамиката от раннеолитното селище Плочите има своите аналогии в селища от монохромната фаза на керамичния неолит

като: Копривец⁷³ и Крайници⁷⁴ в България, Ахилеон⁷⁵ в Гърция, Доня Браневина⁷⁶ и Дивостин I⁷⁷ в Сърбия и Гура Бачулуй⁷⁸ в Румъния. Ранненеолитната керамика от пещерите от Беляковското плато се синхронизира с Караново II в Тракия⁷⁹, Овчарово⁸⁰ и Мало поле⁸¹ в Североизточна и Северозападна България, Кърча III⁸² в Румъния и Старчево III⁸³ в Сърбия. Керамичните фрагменти от терасните селища от Беляковското плато имат паралели в керамиката от култура Караново III⁸⁴ в Тракия, Усое I⁸⁵ и Градешница - Луканово дърво⁸⁶ в Североизточна и Северозападна България, фаза Фундени на култура Дудещи⁸⁷ в Румъния и Винча A₃⁸⁸ в Сърбия.

Керамиката от фаза Качица A-B₁ е синхронна на култура Караново III-IV⁸⁹ в Тракия, Подгорица⁹⁰ и Бяла Слатина⁹¹ в Североизточна и Северозападна България, фаза Черника на култура Дудещи⁹² в Румъния и Винча B₁⁹³ в Сърбия.

Формата и орнамента на керамичните съдове от фаза Качица B₁ имат паралели в култура Караново IV-Калояновец⁹⁴ в Тракия, Усое II⁹⁵ и Курило⁹⁶ в Североиз. и Североз. България, фаза Болинти неану на култура Боян⁹⁷ в Румъния, Винча B₁-B₂⁹⁸ в Сърбия.

Керамиката от финалната за късния неолит фаза Качица B₂ е синхронна на култура Караново IV - Калояновец⁹⁹ в Тракия, Усое II¹⁰⁰ и Бреница¹⁰¹ в Североизточна и Северозападна България, фазите и Джулещи¹⁰² в Румъния и Винча B₂¹⁰³ в Сърбия.

Типологията на керамиката от Беляковското плато и неолитните хоризонти на праисторическото селище Качица дават основание да се приеме, че съвременният град В. Търново има хилядолетна история. Първите заселници на територията му са се установили тук в началото на керамичния неолит около 6300 г. пр. Хр. С едно малко прекъсване през фазата на рисувания с бяло ранен неолит животът тук е продължил до финалната фаза на късния неолит около 5000 г. пр. Хр.

БЕЛЕЖКИ

1. Попов, Р. Беляковското плато. Пещери и доисторически селища, С., 1925, 6
2. Пак там, с. 6
3. Gaul, J. The Neolithic Period in Bulgaria. American School of Prehistoric Research. Bulletin, 16. 1948, p. 12-14
4. Георгиев, Г. Ил. За някои оръдия за производство от неолита и енеолита в България. Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, С., 1958, с. 369
5. Станев, П. Неолитни и раннохалколитни култури по средното течение на р. Янтра, ГМСБ, II, 1976, с. 3
6. Станев, П. Състояние на проучванията на праисторическите култури в Централна Северна България, ГМСБ, III, 1977, с. 5
7. Пак там, с. 15
8. Пак там
9. Обхожданията са извършени със студенти от ВТУ
10. Попов, Р. Беляковското плато ...с. 49

11. Станев, П. Неолитни култури в басейна на р. Янтра. Дисертация за присъждане научн. степени к.и.н, 1991, с. 124-203
12. Станев, П. Топография и стратиграфия на неолитен комплекс Орловец. Жилищна архитектура на раннеолитното селище ИИМВТ, X, 1995, с.57
13. Станев, П. Неолитни култури в ... с.124-203
14. Picon, M. Juntradiction a l etude technique des ceramique sigillers de Lezon X.GRTGR, 1973, p.2
15. Ibidem, p.4
16. Изследвания на Юлия Генчева от Им, В. Търново
17. Миков, В. Техника на керамичното производство през праисторическата епоха, ИАИ, 1966, с. 168
18. Comsa, E. Donnes sur la civilisation de Dudesti. Preistorische Zeitschrift, 46, Band, Berlin-New York, 1971, p. 246
19. Georgiev, G. Kulturgruppen der Jigstein und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien/SudBulgarien/. L'Europe a la fine de l'age de la pierre, Praha, 1961, p.59
20. Тодорова, Х. Новая культура среднего неолита в Северо-восточной Болгарии. СА, 4, 1974, с. 25
21. Николов, Б. Селище от стария неолит при Градешница, Врачански окръг, Археология, 1, 1975, с. 25
22. Миков, В. Цит. съч., с. 174-178
23. Пак там
24. Станев, П. Неолитни култури в ... с. 128
25. Миков, В. Цит. съч., с. 178
26. Кхан, К. Към технологията на керамиката от халколита в България в светлината на експеримента, Археология, 1972, с. 37
27. Васич, М. Преисторическа Винча, I, Београд, 1932, с. 15
28. Миков, В. Цит. съч., с. 181
29. Станев, П. Неолитни култури в ... с. 129
30. Миков, В. Цит. съч., с. 182
31. Станев, П. Неолитни култури в ... с. 130
32. Генчева, Ю. Техничко-технологично изследване на глинени съдове от неолитна селищна могила Самоводене, ИИМВТ, VI, 1991, с. 108
33. Станев, П. Неолитни култури в ... с. 132
34. Пак там, с. 132
35. Пак там
36. Тодорова, Х. Някои актуални проблеми на статистическата обработка на керамиката от археологическите обекти, ИИ, IX, 1982, с. 11
37. Станев, П. Неолитни култури в ... с. 145
38. Parzinger, M. Die etallung der uferlandsiedlungen bei Lubliana im Aneolithischen and fruh bronzezeitischen kultureistem demitleran Donaulander. Arheoloski vestnik, Acta Archeologica, XXXV, Ljubljana, 1984, p. 13-15
39. Станев, П. Топография и стратиграфия ... с. 61
40. Станев, П. Неолитни култури в басейните на р. Банински и Ч. Лом. Попово в миналото, 1994, с. 8
41. При посещение на студенти от I курс Археология в основата на профила в сектор III открихме няколко фрагмента монохромна керамика.

42. Попов, Р. Беяковското плато ... с. 49
43. Разкопките са проведени през лятото на 1995 г. със студенти, I курс
44. Станев, П. Топография и стратиграфия ... с. 60-63
45. Пак там, с. 59
46. Станев, П. Неолитни култури в ... с. 183-184
47. Попов, Р. Беяковското плато ... с. 49
48. Станев, П. Неолитни култури в ... с. 184
49. Пак там, с. 168-169
50. Пак там, с. 169--170
51. Пак там, с. 170-172
52. Станев, П. Стратиграфия и периодизация на неолитните обекти и култури по басейна на р. Янтра, ГМСБ, VIII, 1982, с. 13
53. Пак там
54. Станев, П. Неолитни култури в ... с. 172-173
55. Станев, П. Стратиграфия и периодизация ... с. 13-14
56. Пак там
57. Пак там
58. Станев, П. Неолитни култури в ... с. 183-184
59. Пак там, с. 180-181
60. Пак там, с. 181-183
61. Пак там, с. 183
62. Comsa, E. Op. cit, p. 248
63. Ангелов, Н. Селищна могила при с. Хотница. Изседвания в чест на акад. Д. Дечев, С., 1958, с. 339
64. Илчева, В. Проучване на бронз. епоха по бас на р. Янтра, ГМСБ, 1982, 18
65. Станев, П. Неолитни култури в ... с. 179
65. Пак там, с. 180
67. Станев, П. Стратиграфия и периодизация ... с. 13
68. Пак там, с. 13
69. Пак там, с. 13
70. Пак там, с. 14
71. Пак там
72. Пак там
73. Попов, В., И. Вайсов. Спасителни разкопки на праисторическото селище край с. Копривец, АОР, 1992, с. 9
74. Tschochadziev, S. Die Fruhneolithische siedlung Krainici bei Kjustendil. Studia Praehistorica, 10, 1979, p. 32
75. Gimbutas, M. Achilleon, A Neolithic Greece, 1973, p. 5
76. Karamanski, S. Donja Bran jevin. Odzaki, 1979, p. 29-43
77. Богданович, М. Неолитическое поселение в Дивостине и Протостарчевская култура, СА, 1987, 2, с. 5
78. Vlassa, N. Cea mai veche faza a complexului cultural Starcevo - cris in Romania, Neolithicul Transilvaniei, p. 190-264
79. Георгиев, Г. Стратиграфия и периодизация на неолита и енеолита в днешните български земи, Археология, 4, 1974, с. 15
80. Тодорова, Х. В. Василев, З. Янушевич, М. Ковачева, П. Вълев. Овчарово,

С. 1983, с. 8

81. Николов, Б. Цит. съч., с. 25
82. Nica, M. Nouvelles données sur le neolithique ansien d'Oltenie, Dacia, XXI, 1977, p. 13
83. Lazarovici, G. Neoliticul Banatului. Cluj-Napoca, 1979, p. 179
84. Георгиев, Г. Стратиграфия и периодизация ... с. 1-15
85. Тодорова, Х. Новая культура ... с. 25
86. Николов, Б. Периодизация на неолитните култури в Северна България от Янтра до Тимок, ИМСЗБ, 1992, 8, с. 17
87. Comsa, E., Op. cit., p. 195-249
88. Lazarovici, G. Op. cit., p. 179
89. Георгиев, Г. Стратиграфия и периодизация на ... с. 1-15
90. Тодорова, Х., И. Вайсов. Новокаменната епоха в България, С., 1993, с. 98
91. Николов, Б. Периодизация на ... с. 18
92. Comsa, E. Op. cit., p. 115-246
93. Lazarovici, G. Op. cit., p. 179
94. Георгиев, Г. Стратиграфия и периодизация ... с. 1-15
95. Тодорова, Х. И. Вайсов. Цит. съч., с. 98
96. Пак там, с. 98
97. Comsa, E. Istoria Comunitatilor culturii Boian, Bucuresti, 1994, p. 235
98. Lazarovici, G. Op. cit., p. 179
99. Георгиев, Г. Стратиграфия и периодизация ... с. 1-15
100. Тодорова, Х., И. Вайсов. Цит. съч., с. 98
101. Николов, Б. Селище от късния неолит при Бреница /Врач./, Арх. 3, 1986, 5
102. Comsa, E., Op. cit., p. 195-246
103. Lazarovici, G. Op. cit., p. 179

TECHNOLOGY, TYPIIFICATION, GENESIS AND SYNCHRONIZATION OF THE CERAMICS FROM THE TERRACED NEOLITHIC SETTLEMENT KACHICA-VELIKO TARNOVO

/summary/
Peter Stanev

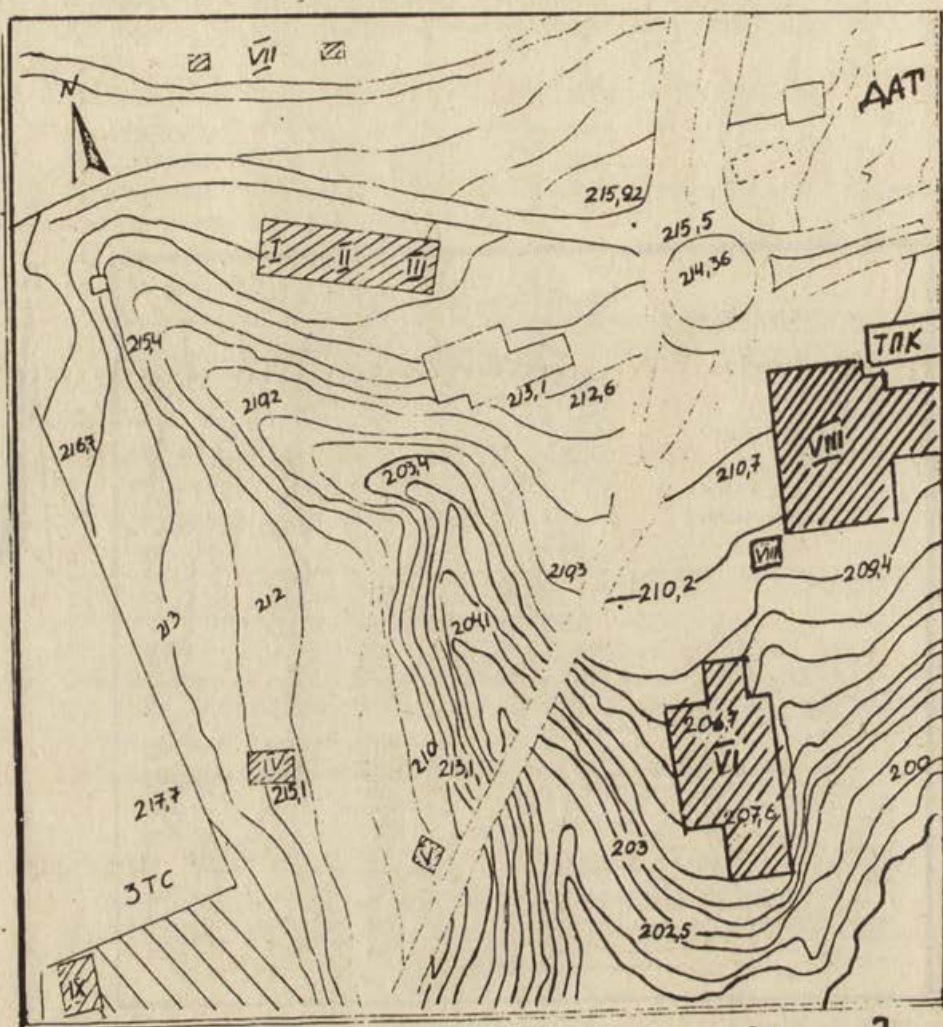
The results of the past investigations prove that the West part of the town of V. Tarnovo and the hill of Belyakovez situated near to this part, have been densely inhabited from the Earliest ceramic Neolith to the end of the Later Neolith /6300-5000 BG/.

The technological process embraces as follows: selection of the raw material, preparation of the paste, shaping and firing. To be more precise the type treatment of the ceramic vessels from phases A-B₁, B₁ and B₂ of the Neolith of Kachiza, the ceramics is statistically divided into groups, types, sub-types and variants.

It is attempted to establish the closer and more distant synchronous connection of the ceramics from the hill of Belyakovez and Kachiza with the basic neolithic objects from Thrace, the Central North Bulgaria, Northwestern, Northeastern Bulgaria, Rumania and Serbia.

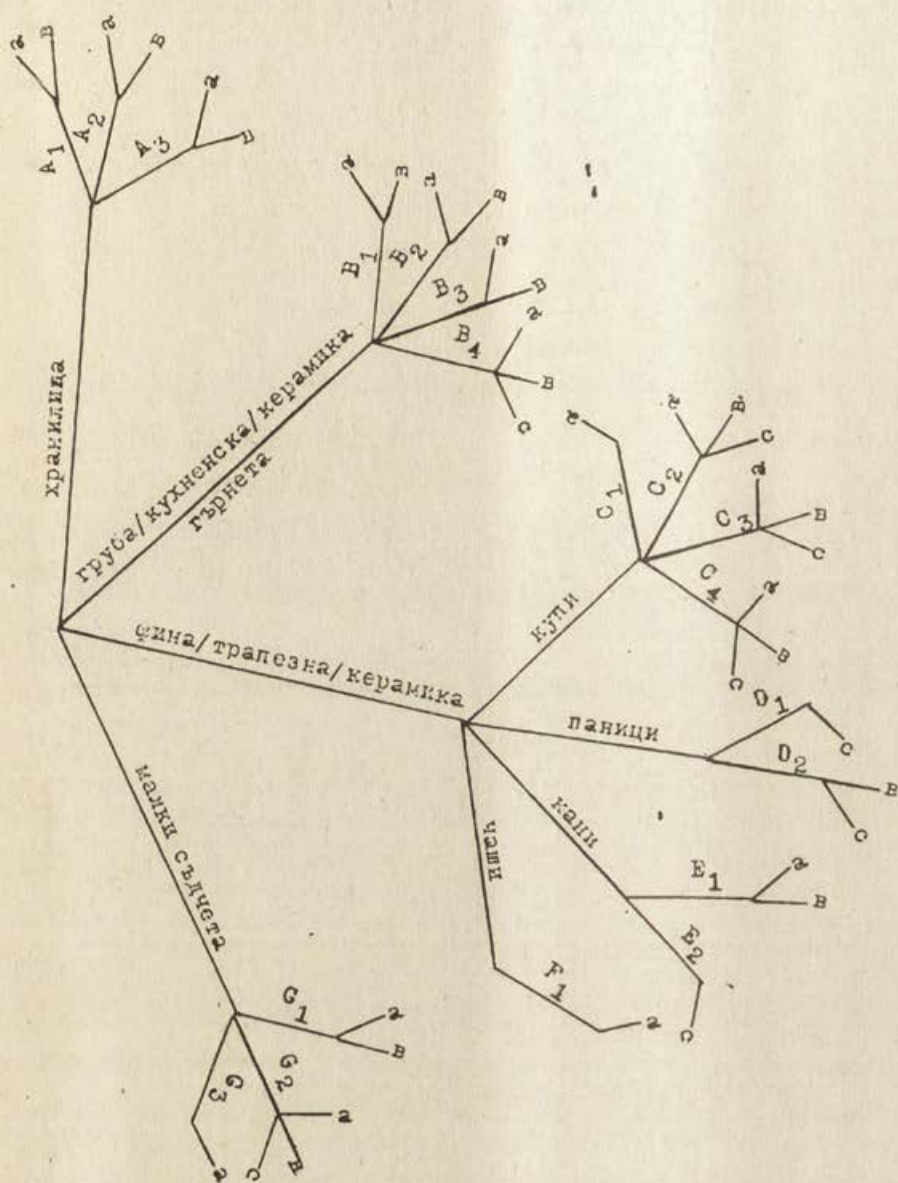
Обр. 1. Тахиметрична снимка на пещерите от Бемяковското плато
/по Р. Попов/

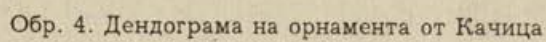
Легенда:

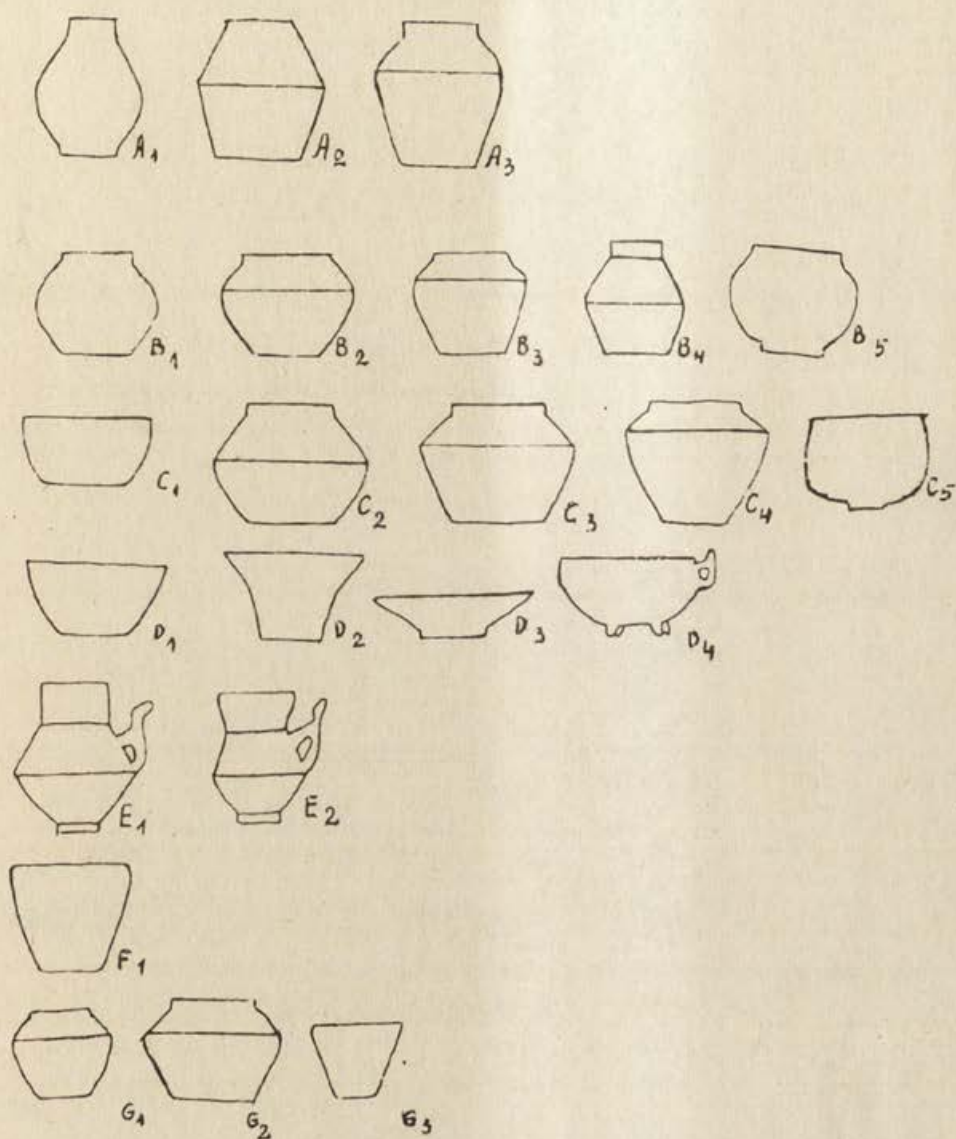
- = път
- сграда
- скала
- М. 1:4000

Обр. 2. Тахиметрична снимка на праисторическото селище Качица, Велико Търново

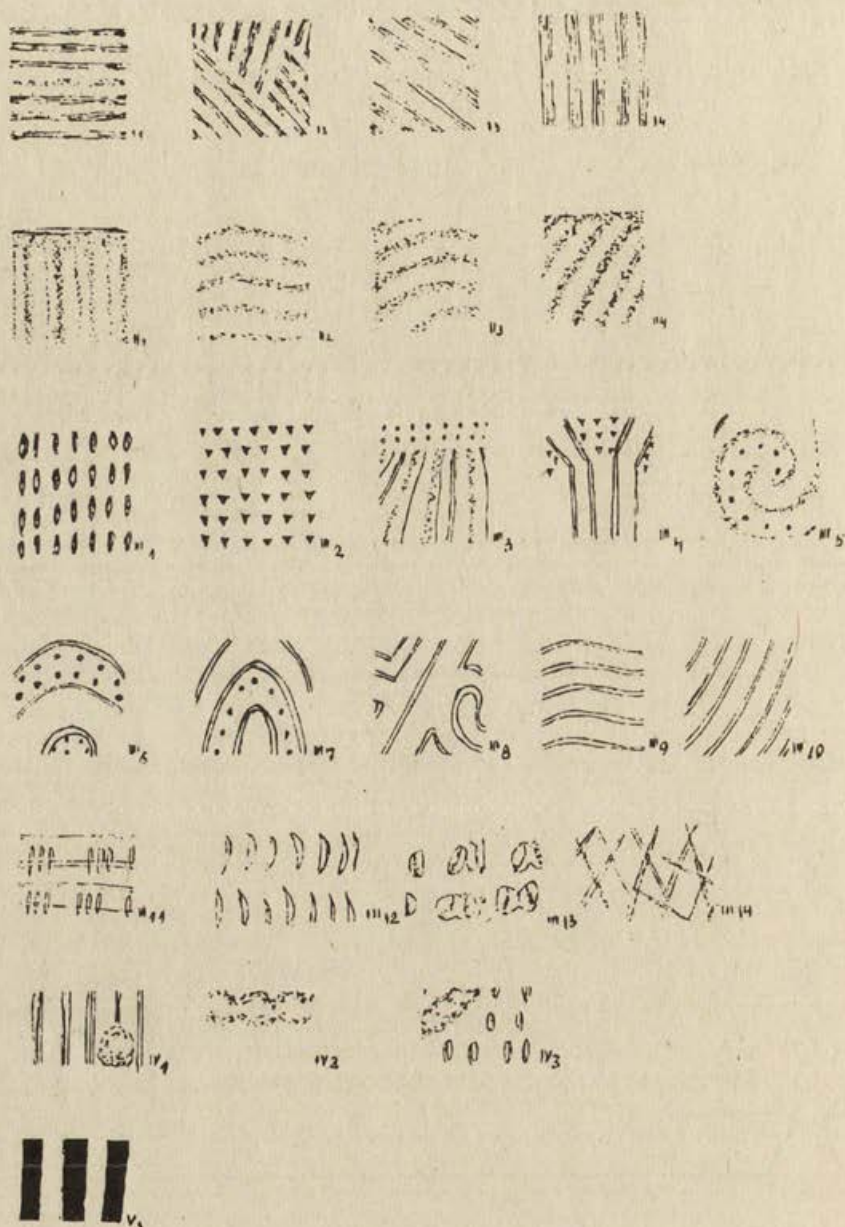

Обр. 3. Дендограма на керамичните форми от Качица

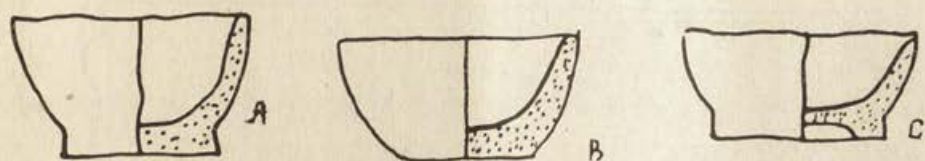

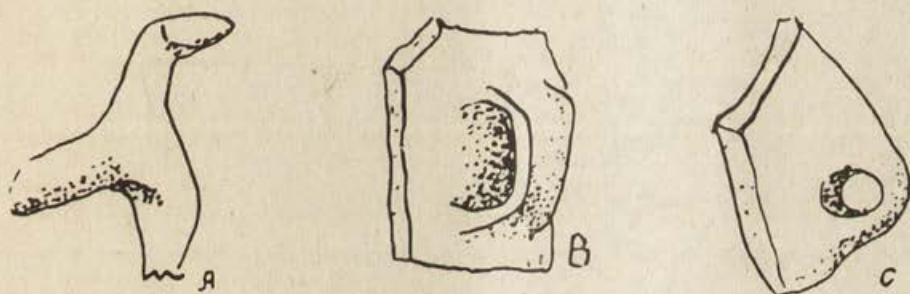
Обр. 5. Таблица на основните типове и подтипове форми на керамични съдове от Качица

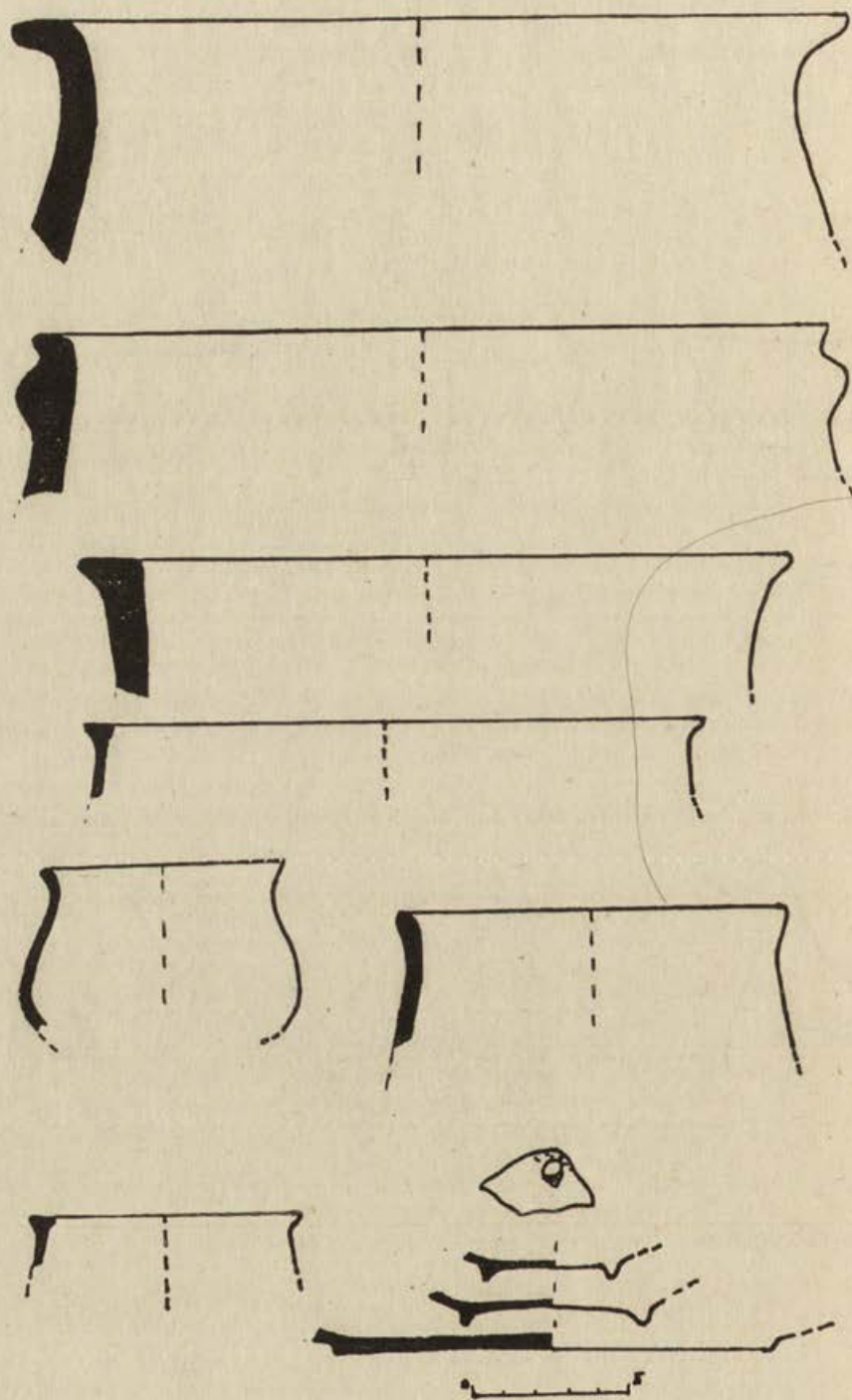
Обр. 6. Таблица на основните типове и подтипове орнамент на керамични съдове от Качица и Беляковското плато

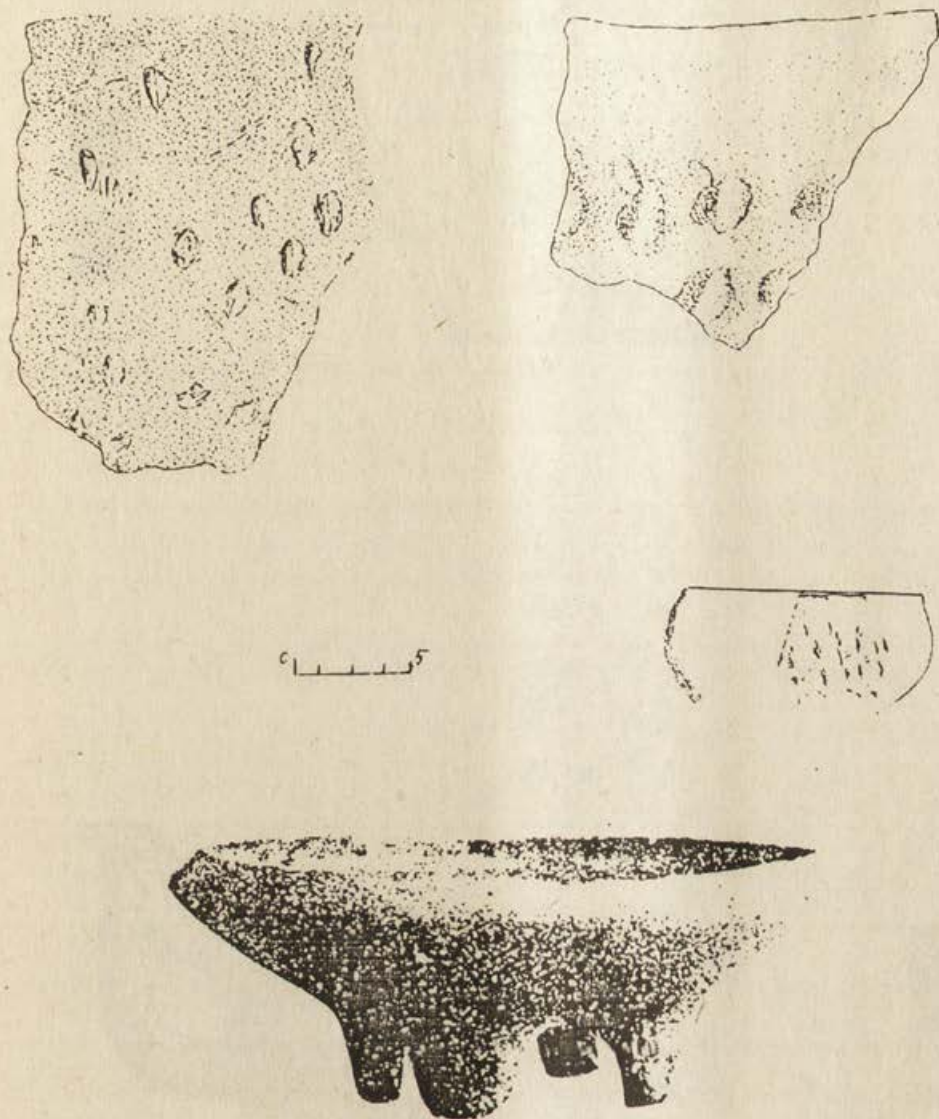
Обр. 7. Таблица на основните типове дъна

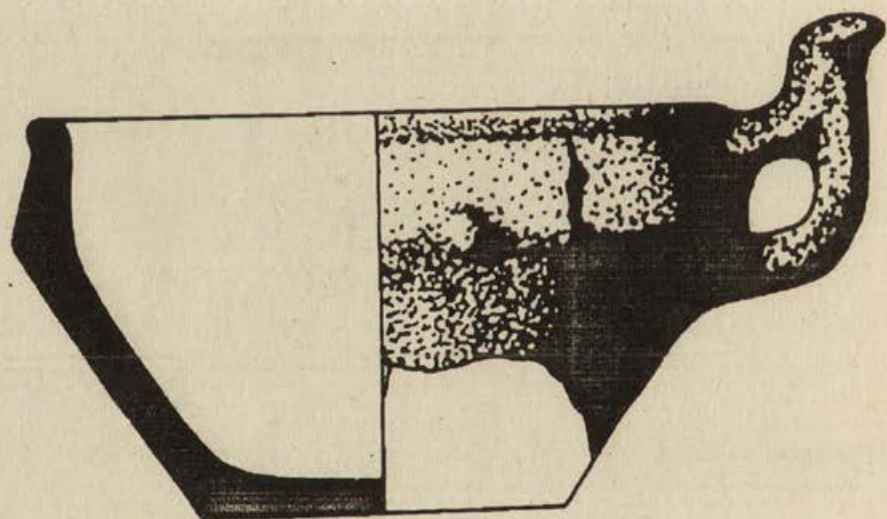
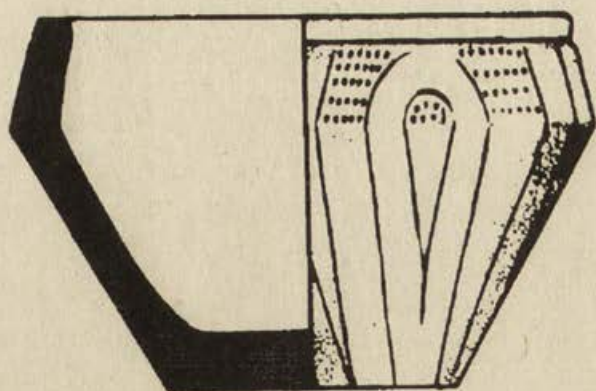
Обр. 8. Таблица на основните типове дръжки

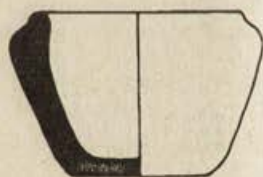
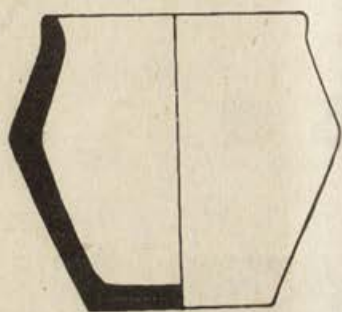
Обр. 9. Таблица на керамичните форми от терасното раннонеолитно селище
Плочите - Велико Търново

Обр.10. Таблица на керамични форми и орнамент от Голямата и Малката пещера до Преображенския манастир

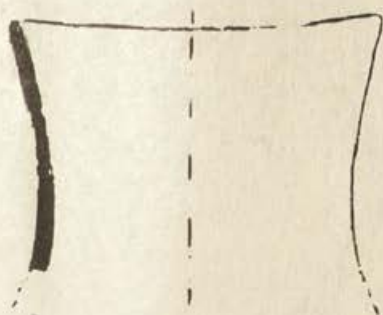
Обр.11. Таблица на основните типове и подтипове форми на керамични съдове от фаза Качица А - В₁

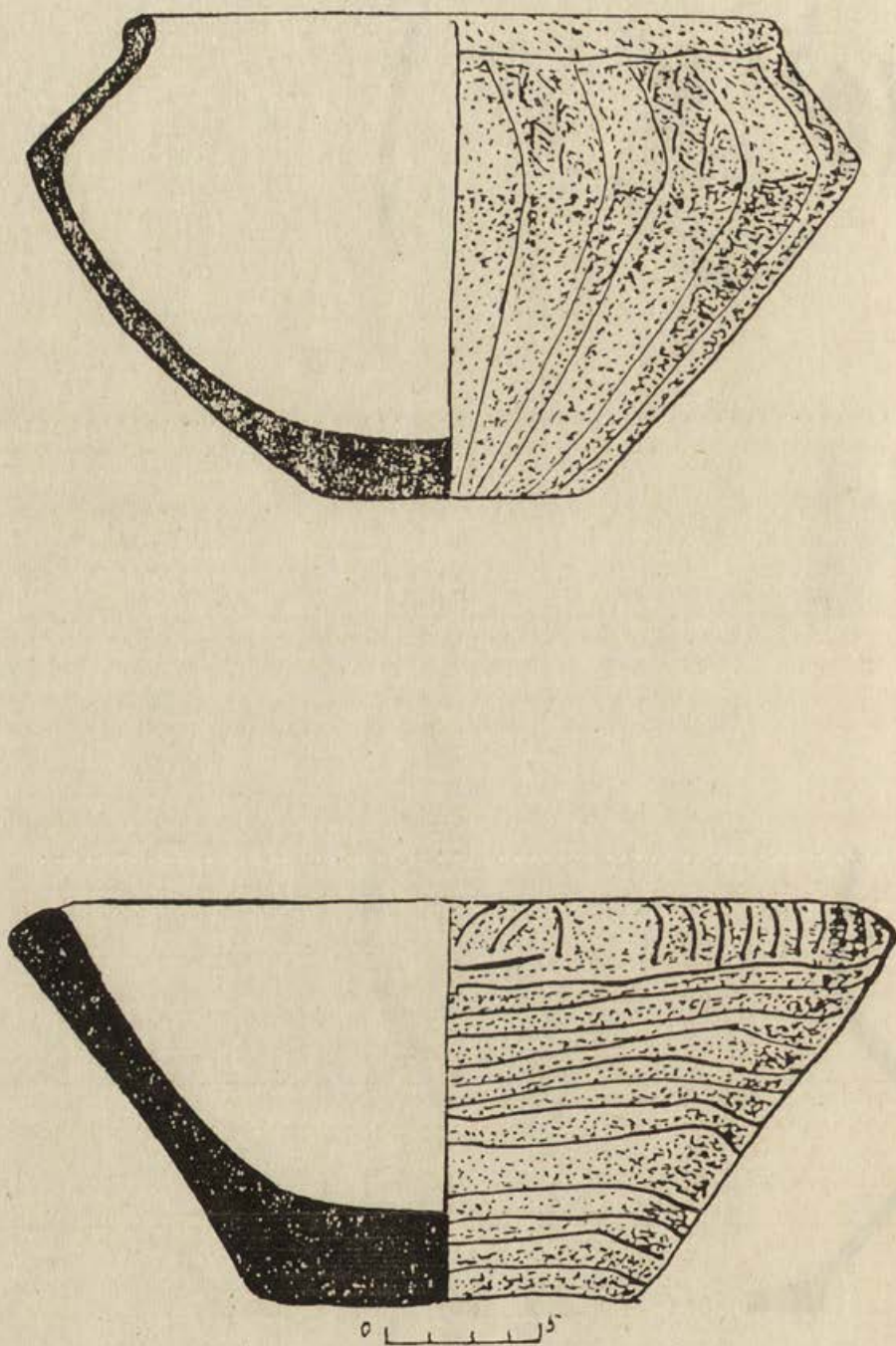
Обр. 12. Таблица на основните типове и подтипове форми на гърнета от фаза Качица В₁

Обр. 13. Таблица на основните типове и подтипове форми на купи от фаза Качица В₁

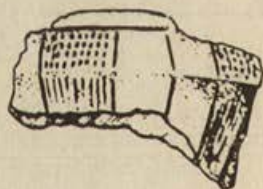
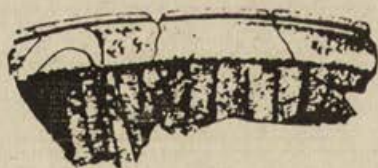
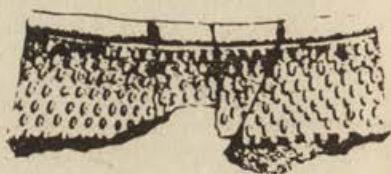
Обр. 14. Таблица на основните типове и подтипове кани и чаши от фаза Качица В₁

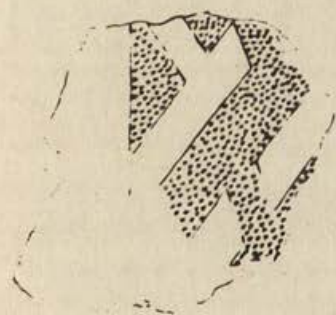
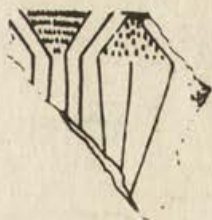
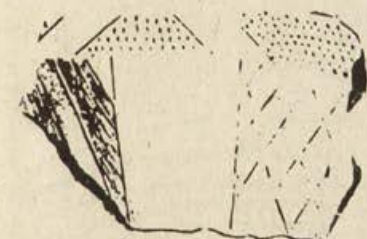
Обр. 15. Таблица на основните типове и подтипове форми на керамични съдове от фаза Качица В₂

Фаза	A-B ₁	B ₁	B ₂
Тип			
A ₁	0,01%	0,00	0,00
A ₂	0,01%	0,01%	0,00
A ₃	0,00	0,01%	0,00
B ₁	0,01%	0,00	0,00
B ₂	39,81%	30,43%	33,34%
B ₃	20,58%	36,78%	0,01%
B ₄	17,67%	18,48%	66,66%
B ₅			
C ₁	0,00	0,00	0,00
C ₂	4,72%	0,00	0,00
C ₃	53,54%	24,52%	70,00%
C ₄	41,74%	75,48%	30,00%
C ₅	0,00	0,00	0,00
D ₁	0,01%	0,00	0,00
D ₂	0,00	0,66%	0,01%
D ₃	0,00	0,00	0,01%
D ₄	0,01%	0,00	0,00
E ₁	0,78%	1,32%	0,00
E ₂	2,64%	0,66%	0,00
F ₁	0,00	0,01%	0,00
G ₁	0,00	0,01%	0,01%
G ₂	0,00	0,01%	0,00
G ₃	0,00	0,01%	0,00
A	76,06%	87,30%	86,97%
В ДЪНА	8,54%	6,09%	10,00%
C	14,55%	6,61%	3,03%
A	73,70%	40,00%	27,37%
B	26,30%	60,00%	72,63%
C	0,00	0,00	0,00

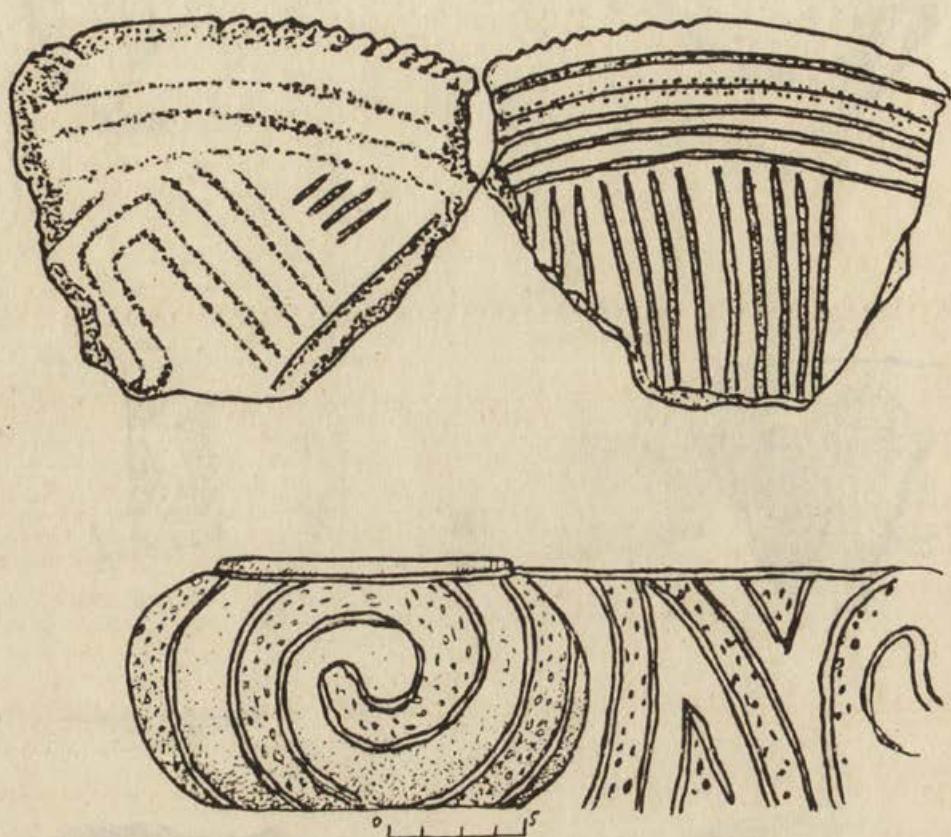
Обр. 16. Таблица на относителната хронология на формите от неолитните хоризонти на Качица

Обр.17. Таблица на основните типове и подтипове орнамент на керамичните съдове от фаза Качица А - В₁

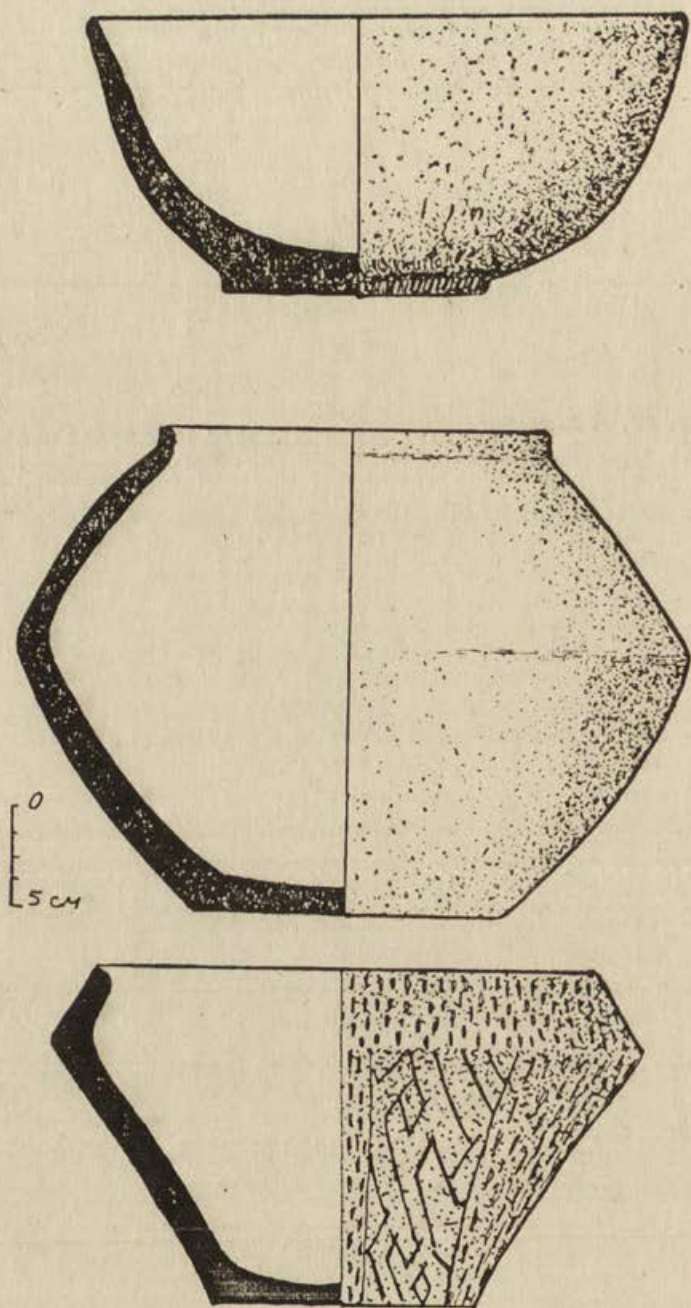
Обр. 18. Таблица на основните типове и подтипове орнамент на керамични съдове от фаза Качица B₁

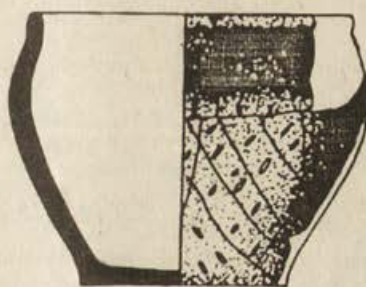
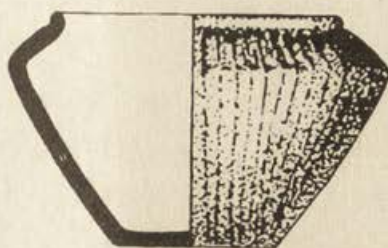
Обр. 19. Таблица на основните типове и подтипове орнамент на керамичните съдове от фаза Качица В₂

Фаза	A - B ₁	B ₁	B ₂
Тип			
I ₁	0,01%	0,00	0,00
I ₂	0,01%	0,00	0,00
I ₃	0,18%	0,00	0,00
I ₄	12,16%	2,57%	0,01%
II ₁	14,48%	16,61%	18,46%
II ₂	0,93%	0,00	3,06%
II ₃	2,30%	0,26%	4,02%
II ₄	0,00	0,00	0,01%
III ₁	0,18%	0,00	0,00
III ₂	5,84%	0,01	0,00
III ₃	3,40%	0,01%	0,26%
III ₄	0,18%	1,16%	0,00
III ₅	0,00	0,01%	0,26%
III ₆	0,82%	0,47%	0,00
III ₇	0,82%	0,47%	0,00
III ₈	0,00	0,47%	0,00
III ₉	0,00	0,00	0,49%
III ₁₀	0,00	0,00	0,08%
III ₁₁	0,00	0,00	0,26%
III ₁₂	0,01%	0,00	0,00
IV ₁	0,00	0,00	0,01%
IV ₂	0,00	0,00	0,01%
IV ₃	0,00	0,00	0,00
V ₁	0,00	0,00	0,00

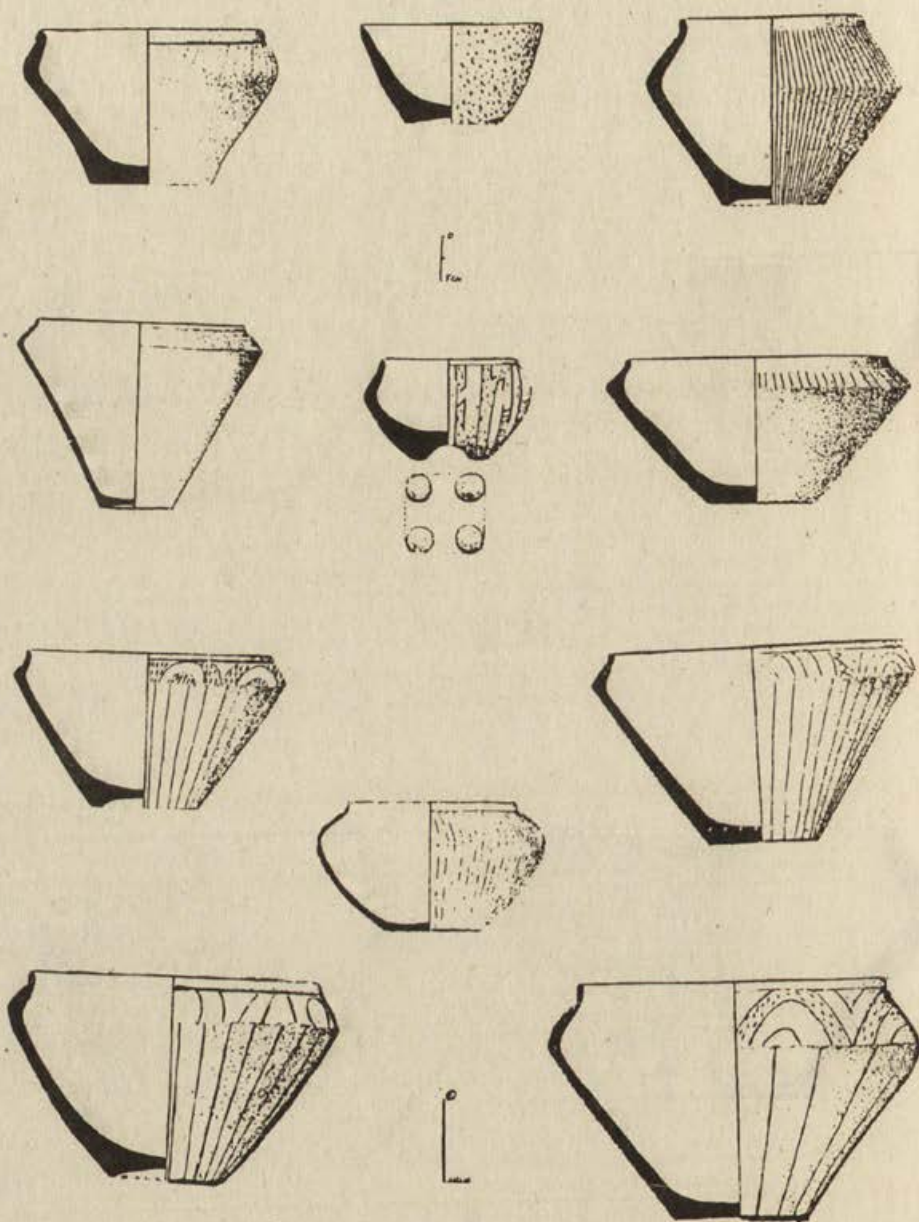
Обр. 20. Таблица на относителната хронология на орнамента от неолитните хоризонти на праисторическото селище Качица

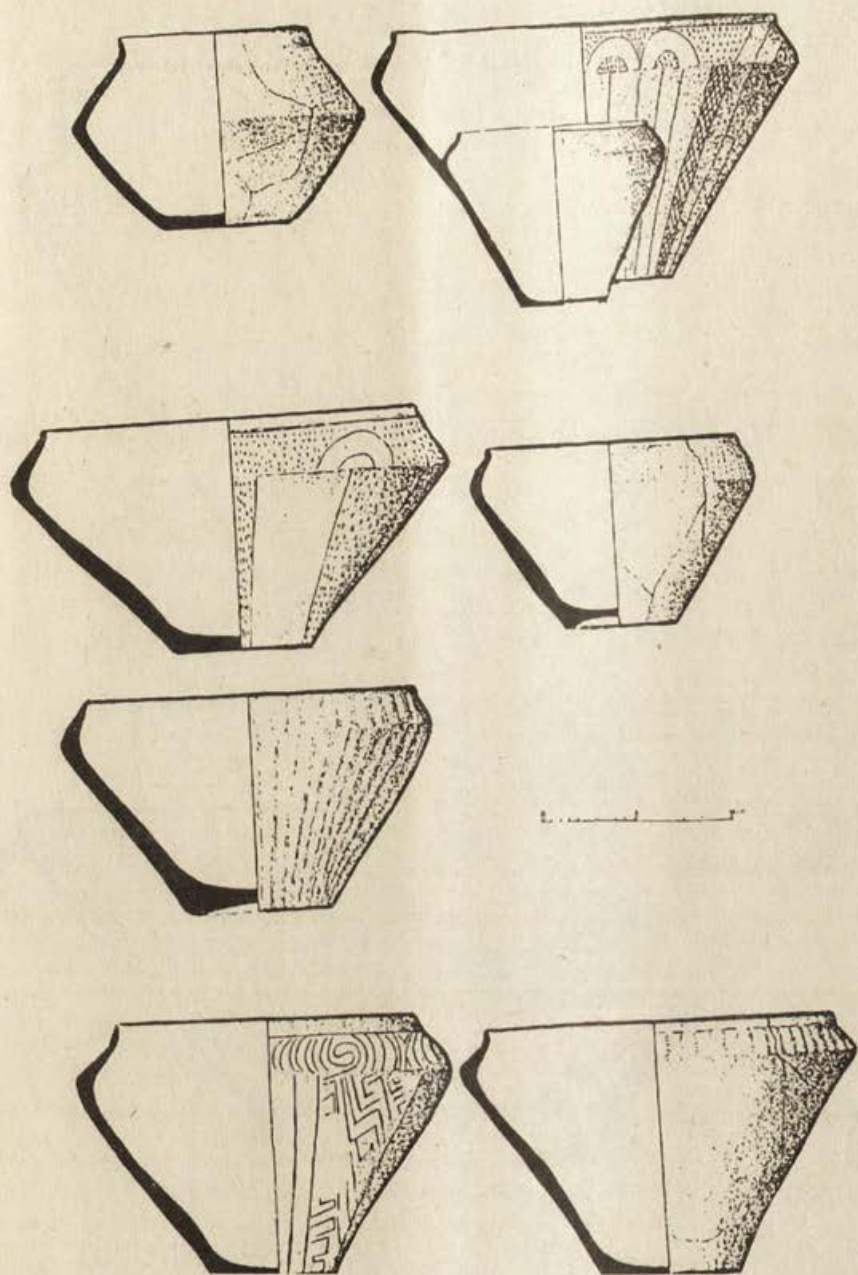
Обр. 21. Таблица на основните типове и подтипове форми на керамични съдове от Къшлата и Орловка от фаза Качица А - В.

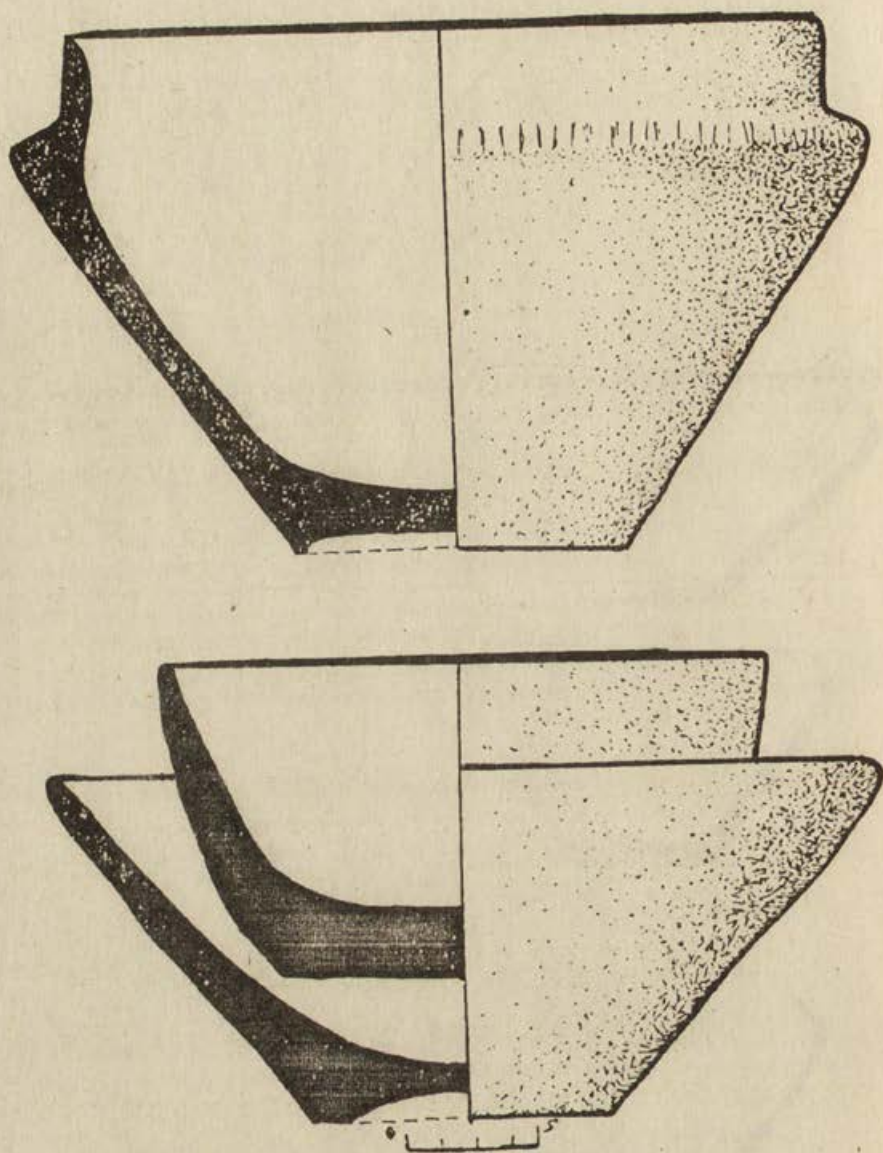
Обр.22. Таблица на основните типове и подтипове орнамент от керамични съдове от Къшлата и Орловка от фаза Качица А - В.

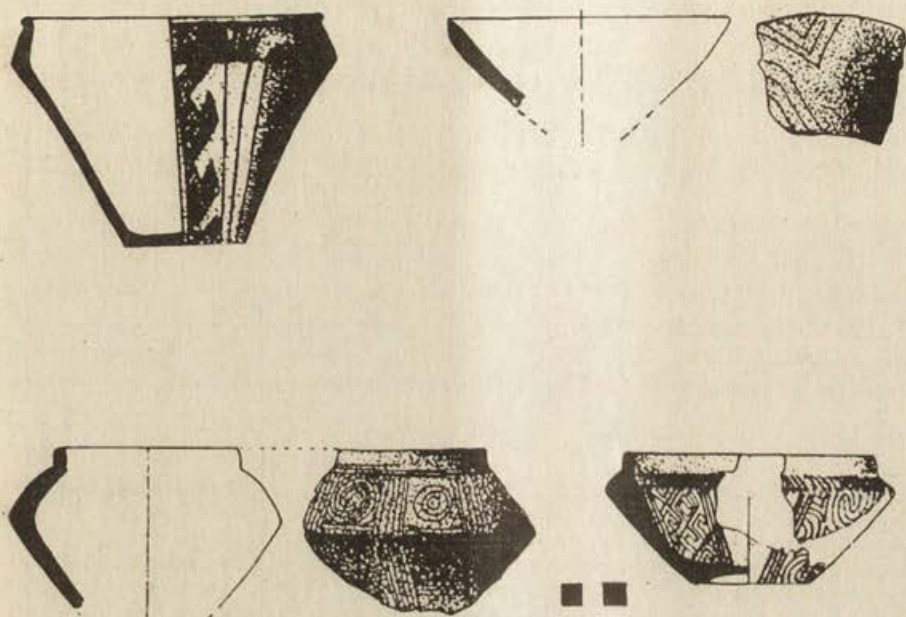
Обр. 23. Таблица на основните типове и подтипове форми на керамични съдове от Къшлата и Орловка от фаза Качица В₁

Обр. 24. Таблица на основните типове и подтипове орнамент на керамични съдове от Къшлата и Орловка от фаза Качица В.

Обр. 25. Таблица на основните типове и подтипове форми на керамични съдове от Орловка, Къшлата и Кая бунар от фаза Качица B₂

Обр. 26. Таблица на основните типове и подтипове орнамент от керамични съдове от Орловка, Къшлата и Кая бунар от фаза Качица В₂.

реж. фон	Централна северна България		северна българска тракия		северо-източна България		северо-западна България		румъния		северо-източна сръбия
	велико търново	орловец А ₂ , Б ₂ , В ₂ , С ₂	кавица А ₁ , Б ₁ , В ₁ , С ₁	кавица А ₁ , Б ₁ , В ₁ , С ₁	кавица А ₁ , Б ₁ , В ₁ , С ₁	кавица А ₁ , Б ₁ , В ₁ , С ₁	кавица А ₁ , Б ₁ , В ₁ , С ₁	кавица А ₁ , Б ₁ , В ₁ , С ₁	кавица А ₁ , Б ₁ , В ₁ , С ₁	кавица А ₁ , Б ₁ , В ₁ , С ₁	
КБСЕН	кавица А ₂	кавица А ₂	кавица А ₂	кавица А ₂	кавица А ₂	кавица А ₂	кавица А ₂	кавица А ₂	кавица А ₂	кавица А ₂	кавица А ₂
	кавица А ₁	кавица А ₁	кавица А ₁	кавица А ₁	кавица А ₁	кавица А ₁	кавица А ₁	кавица А ₁	кавица А ₁	кавица А ₁	кавица А ₁
	кавица В ₂	кавица В ₂	кавица В ₂	кавица В ₂	кавица В ₂	кавица В ₂	кавица В ₂	кавица В ₂	кавица В ₂	кавица В ₂	кавица В ₂
СРБЕН	кавица А ₂	кавица А ₂	кавица А ₂	кавица А ₂	кавица А ₂	кавица А ₂	кавица А ₂	кавица А ₂	кавица А ₂	кавица А ₂	кавица А ₂
	кавица А ₁	кавица А ₁	кавица А ₁	кавица А ₁	кавица А ₁	кавица А ₁	кавица А ₁	кавица А ₁	кавица А ₁	кавица А ₁	кавица А ₁
	кавица В ₂	кавица В ₂	кавица В ₂	кавица В ₂	кавица В ₂	кавица В ₂	кавица В ₂	кавица В ₂	кавица В ₂	кавица В ₂	кавица В ₂
РДНЕН	кавица А ₂	кавица А ₂	кавица А ₂	кавица А ₂	кавица А ₂	кавица А ₂	кавица А ₂	кавица А ₂	кавица А ₂	кавица А ₂	кавица А ₂
	кавица А ₁	кавица А ₁	кавица А ₁	кавица А ₁	кавица А ₁	кавица А ₁	кавица А ₁	кавица А ₁	кавица А ₁	кавица А ₁	кавица А ₁
	кавица В ₂	кавица В ₂	кавица В ₂	кавица В ₂	кавица В ₂	кавица В ₂	кавица В ₂	кавица В ₂	кавица В ₂	кавица В ₂	кавица В ₂

ТЕХНОЛОГИЯ И КЛАСИФИКАЦИЯ НА КЕРАМИКАТА ОТ ХОТНИЦА-ВОДОПАДА - ПРЕХОДЕН ПЕРИОД ОТ ЕНЕОЛИТА КЪМ БРОНЗОВАТА ЕПОХА

ВЪЛКА ИЛЧЕВА

Дългогодишните проучвания на преходния период от енеолита към бронзовата епоха в Централна Северна България и по-конкретно във Великотърновския район запълват една съществена празнина в праисторията на България, тъй като за IV хил. пр. Хр. за този район доскоро не се знаеше почти нищо. За пръв път тук бяха локализирани 6 селища, 5 от които са проучвани чрез археологически разкопки. Това са селищата Хотница-Водопада¹, Шемшево-Клисе баир², Велико Търново-Качица³, Хотница-Паскова бряст⁴, Хотница-Горно селище⁵ и Еменската пещера⁶. Натрупаният масов керамичен материал, неговата статистическа обработка и сравнителен анализ позволи да бъде разработена технологията и класификацията на керамиката от преходния период за Централна Северна България. Обособени бяха два етапа: I етап - Шемшево-Клисе баир, ранен, наречен постенеолитен, и II етап - Хотница-Водопада - протобронзов.

В настоящата студия разработваме керамиката от втория, по-късния, протобронзов етап от праисторическото селище Хотница-Водопада. То е единственият изцяло проучен обект от преходния период в България и се явява като еталон за неговото проучване. Тук масовият материал е в най-голямо количество.

Археологическите разкопки на праисторическото селище Хотница-Водопада бяха проведени от 1978 до 1990 г. Разкрити бяха два жилищни хоризонта от преходния период, които се отнасят към една и съща култура, обособена като културна група Чернавода I - Певец - Хотница-Водопада.

Важно условие за производството на глинени съдове е наличието на подходяща глина. Това е налице в землището на Хотница и се доказва от проучени обекти от по-късни епохи. Тук е разкопан античен керамичен център за производство на римска керамика⁷ и грънчарски пещи от IX-X⁸ и XII-XIV⁹ век.

През преходния период от енеолита към бронзовата епоха съдовете са изработени на ръка или с помощта на ръчен грънчарски кръг.¹⁰ В технологично отношение керамиката се разделя на две основни групи: фина и груба с преобладаване на грубата керамика. Съотношението между двете е 1:4 в полза на последната. И при

двете групи глиненото тесто е примесено с пясък, органични примеси, счукани на ситно мидени черупки или черупки от охлюви. Понякога тези компоненти се срещат в съчетание. При обработката на масовия керамичен материал от фината керамика бяха определени 6 вида в зависимост от опоснителя на глината:

Φ_1^{11} - Към тази група се отнасят съдове, изработени от фино пречистена глина, изпечена до кафяво с кратка редукиционна атмосфера. Имат матово загладена повърхност. Обикновено тук спадат малки съдчета с дебелина на лама от 4-6 мм. Сред групата на фината керамика тази част е най-многобройна. Заема 30% от нейното общо количество.

Φ_2 - Това са съдове, изработени от глина, примесена с дребнозърнест пясък. Имат здрав чиреп и шликровка от пречистена глина отвън и отвътре. Имат сив лом и почервяване на двете повърхности. Изпечени са при температура около 700° с финална редукиционна атмосфера в пещта, в резултат на което повърхността е добила пепеливосив цвят, на места с червеникави петна. По този начин са изработени фини съдове с големи размери с дебелина на лама от 6-8 мм. 26% от фината керамика е изработена по този начин.

Φ^3 - Глиненото тесто е примесено с фини органични вещества /тор/. Изпичането е до кафеникав лом и леко почервяване на външната повърхност, без редукиционна атмосфера. Няма допълнително шликване, а е налице загладяване или полиране, при което на повърхността излизат дребни органични вещества, които изгарят и оставят фини шупли. Това е масивна и здрава керамика с дебелина на лама 6-8 мм. Заема 9% от фината керамика.

Φ_4 - Тестото е глина, примесена със ситнозърнест пясък плюс малко количество фини органични вещества. Отвън съдовете са шликовани с пречистен шлик, а вътрешната повърхност е без шлик, матовополирана и загладена, в резултат на което песъчинки и органични вещества остават по повърхността отвътре и опадват при изпичането. Вътрешната повърхност е шуплеста, а външната гладка. Изпичането е равномерно в редукиционна атмосфера, при което се получава сиво-кафяв лом и пепеливосива повърхност на съдовете. По този начин са изработени големите съдове с дебелина на лама 7-9 мм. Тази категория заема най-малък процент сред фината керамика - около 3%.

Φ_5 - Тестото е от фина глина, примесена със счукани мидени черупки и фини органични вещества. Имат външна гладка и вътрешна шуплеста повърхност, сиво-кафяв лом и пепеливосива повърхност. Заемат 16% от фината керамика.

Φ_6 - Тестото е от фино пречистена глина, примесена със ситно счукани мидени черупки. Съдовете са шликовани отвън и отвътре, имат сив до черен лом и почервяване на двете повърхности. Повърхността е с бежово-кафяв или червеникаво-кафяв цвят. Тази керамика има много здрав чиреп и заема 15% от фината керамика.

В зависимост от опоснителя, прибавен към глината, грубата керамика се разделя на 7 вида:

Г₁¹² - Тестото е много богато на органична материя, без пясък. Съдовете са загладени отвън и отвътре, изпечени са до черен лом, със светла външна и вътрешна повърхност, без шликване. Цветът на съдовете варира от бежово до светлочервено. Тази категория е доста многобройна и заема 26% от нейното количество.

Г₂ - Тестото е с примеси от мидени черупки и плява. Керамиката е изпечена до светлобежово, чирепът е ронлив. Тази категория заема 13% от грубата керамика.

Г₃ - Тестото е с голямо количество счукани мидени черупки. Изпичането е небрежно до черен лом, с леко изсветляване на една от повърхностите, които са загладени без шликване, така че в сиво-черния цвят блесят парченца от черупки. Чирепът е ронлив. Заема 12% от количеството на грубата керамика.

Г₄ - Глината е с едрокварцов пясък. Това е твърда керамика, фино шликвана с пречистена глина отвън и отвътре. Често шликът е опаднал. Изпичането е равномерно до сив лом, зачервяване на повърхностите, с кратка редукционна атмосфера в края на изпичането, в резултат на което възниква бледосива повърхност. Заема най-голям дял сред групата на грубата керамика - 30%.

Г₅ - Тестото е с фини органични примеси и пясък. Изпичането е до бежово, с финално редукционно оцветяване до сиво само във вътрешната повърхност. Заема 9% от грубата керамика.

Г₆ - Тестото е с пясък плюс натрошени мидени черупки. Съдовете са шликвани отвън и отвътре, небрежно изпечени до кафяв лом с бежово-кафяв или сиво-черен цвят. Заема 13% от общото количество на грубата керамика.

Г₇ - Тестото е примесено с натрошени на ситно фрагменти от глинени съдове /шамот/. Съдовете са изпечени до черен лом със светли повърхности, червени отгоре и сиво-бежови отвън. Това са големи дебелостенни съдове хранилища, намерени в ограничено количество. Тази керамика заема по-малко от 1% от грубата керамика.

Гр.	Бр.	% към общ.	% към	Гр.	Бр.	% към	% към
	фрагм.	керам.	фин. керам.		фрагм.	сб. кер	груба кер.
Ф ₁	102	6,14	30	Г1	346	20,84	26
Ф ₂	88	5,30	26	Г2	137	8,25	10
Ф ₃	30	1,81	9	Г3	157	9,40	12
Ф ₄	16	1,00	5	Г4	391	23,55	30
Ф ₅	52	3,13	16	Г5	101	6,08	8
Ф ₆	50	3,01	15	Г6	180	10,84	13
				Г7	9	0,54	1

Таблица I. Съотношение между отделните групи керамика

Процентното съотношение на отделните категории керамика по отношение на нейната технология беше определено на базата на пълната обработка на намерените фрагменти от глинени съдове от 3 ями землянки - No 5,6 и 11.

След формуването на съдовете е извършена допълнителна обработка на тяхната повърхност. Най-голям е процентът на съдовете, шликвани отвън и отвътре /39,7%/. Шликът представлява фино пречистена, по-рядка глина, с която се залива повърхността на съда. Понякога шликовката е положена само върху една от повърхностите - външната или вътрешната, а другата е загладена или груба. 20,58% от съдовете имат загладена повърхност, следвани от тези с груба /14,92% и шуплеста повърхност. Сравнително малко са фрагментите от съдове с полирана повърхност. Това са предимно паници, кани или купи от групата на фината керамика, чиято повърхност е полирана и върху нея е нанесена рисувана украса.

Вид на повърхността	Брой на фрагм.	% от керам.
Полирана	40	2,94
Шуплеста	175	12,84
Шликована	540	39,70
Загладена	280	20,58
Груба	203	14,92
Шликована вън, груба вътре	45	3,30
Шликована вън, загладена вътре	45	3,30
Груба вън, шликована вътре	8	0,58
Загладена вън, груба вътре	11	0,80
Загладена вън, шликована вътре	6	0,44
Груба вън, загладена вътре	5	0,36
Загладена вън, шуплеста вътре	1	0,07

Таблица II. Съотношение между различните начини на обработка на повърхността на глинени съдове

От таблица III е видна основната цетова гама и тоналност на обработената керамика. Основните цетове на глинени съдове след тяхното изпичане са сиво, черно, бежово и кафяво с преобладаване на бежовия цет - 13,2%. В зависимост от начина на изпичане - дали е проведен той със или без редукционна атмосфера, са се получили и различни и най-разнообразни нюанси. Най-голям е процентът на съдовете със сиво-черен цет /21,0%/, следван от кафяво-черния.

Цвят	Брой на фрагм.	%
Сиво-пепеляво	36	2,32
Черно	175	11,30
Кафяво-черно	205	13,22
Сиво-черно	338	21,80
Бежово	205	13,22
Бежово-черно	60	3,87
Сиво-бежово	156	8,58
Сиво-кафяво	58	3,74
Кафяво	49	3,16
Керемиденочервено	37	2,38
Бежово-кафяво	4	0,25
Бежово вЪн, сиво-черно вътре	64	4,13
Керемиденочерв. вЪн, сиво-кафяво вътре	3	0,19
Кафяво-черно вЪн, черно вътре	12	0,77
Сиво-черно вЪн, бежово вътре	12	0,77
Сиво-кафяво на петна вЪн, сиво вътре	10	0,64
Бежово-черно вЪн, черно вътре	14	0,90
Бежово-сиво на петна вЪн, бежово вътре	11	0,70
Червеникавобежово, сиво-черно	1	0,06
Сиво-черно вЪн, черно вътре	4	0,25
Сиво-бежово вЪн, кафяво вътре	5	0,32
Сиво-черно вЪн, черно вътре	1	0,06
Кафяво-черно вЪн, бежово-сиво вътре	9	0,58
Бежово вЪн, кафяво-черно вътре	14	0,90
Червено-кафяво вЪн, кафяво-черно вътре	4	0,25
Червено вЪн, черно вътре	4	0,25
Бежово-черно вЪн, бежово вътре	5	0,32
Кафяво-черно вЪн, кафяво вътре	10	0,64
Бежово-сиво вЪн, черно вътре	13	0,84
Черно вЪн, сиво-бежово вътре	3	0,19
Бежово вЪн, тъмносиво вътре	11	0,70
Черно вЪн, кафяво вътре	5	0,32
Кафяво вЪн, кафяво-черно вътре	11	0,70
Бежово-черно вЪн, черно вътре	4	0,25

Таблица III. Цветове и тоналност на обработената керамика

В резултат на ръчното изработване на глинени съдове се е получило голямо разнообразие на техните форми. Всеки отделен съд представлява форма сам за себе си. Това до известна степен затрудни работата при изготвянето на типологията на глинени съдове. Тя беше изработена на базата на пълната обработка на масовия керамичен материал, придобит при археологическите

разкопки. Освен целите съдове бяха обработени устия, дръжки, дъна и стени с украса. Това позволи да се направи статистическа обработка и задълбочен анализ на цялата керамична продукция, което от своя страна даде възможност да бъде извлечена най-пълна информация.

Основен белег при определяне на типологията на глинени съдове на първо място беше предназначението на съда. Отделните типове бяха определени на базата на тяхната форма, а вариантите в зависимост от различните подробности при оформянето на устието, тялото или дъното на съда. Определена беше на първо място типологията на глинени чаши. От тази категория бяха възстановени най-много екземпляри. След това по нея се изготви и типологията на останалите съдове, която в общи черти повтаря формите на чашите. В процеса на разкопките, както и при обработката на масовия материал беше установена идентичност на керамиката от първи и от втори хоризонт на селището. Липсата на хиатус между тях показва, че населението, обитавало втори хоризонт, е напуснало за кратко време залялото от водите на р. Бохот селище и се е завърнало на старото си място веднага щом е било възможно обратното му заселване. Така че първи и втори хоризонт принадлежат на една и съща култура. Ето защо типологията на керамиката е обща за двата хоризонта.

Чаши

Чашите заемат четвърто място в процентно отношение на съдовете към общата керамика - 16,66%. Поради малките си размери твърде често те се намираха добре запазени или възстановяването им се удаваше най-добре. В зависимост от формите си се разделят на 10 типа.

I тип. Сферични чаши с леко вдлъбване при устието или по средата на тялото, с равно отрязано или леко заоблено дъно, някои от тях снабдени с малки пъпки. Обработените екземпляри спадат към категорията на грубата керамика. Имат керемиденочервена, сиво-черна или кафяво-черна петниста, шуплеста повърхност. Заемат 6,37% от чашите и 1,06% от общата керамика /табл. IV/ 16,17,18/.

II тип. Полусферични чаши с равно отрязано дъно, по-голямата част от тях снабдени с вертикални лентести дръжки, излизаци високо над устието и достигащи до средата на тялото или основата. В процентно отношение този тип заема втора позиция сред чашите - 17,02% и 2,85% от общата керамика /табл. IV/ 1,2,3,4,5/.

III тип. Чаши с горна цилиндрична и долна полусферична част, с равно отрязано дъно, снабдени с една или две пъпковидни или прищипнати дръжки. Този тип обхваща 10,63% от чашите и 1,77% от общата керамика /табл. IV/ 6,7,8,9/.

IV тип. Конични чаши с равно отрязано дъно. Голяма част от тях са снабдени с вертикални дръжки, излизаци на различна височина над устието и завършващи по средата на тялото или близо

до основата. Заемат 12,76% от чашите и 2,12% от общата керамика /табл. IV/11,12,13,14,15/

V тип. Конични чаши с леко издуване навън по средата на тялото, с равно отрязано дъно, някои от тях снабдени с високи вертикални дръжки. При два от случаите от обработените чаши от този тип по дъната им са издраскани знаци на изпичането. Това са две пресичащи се под формата на кръст издраскани дебели линии. Този тип обхваща 8,51% от чашите и 1,42% от общата керамика /табл. V/1,2,3/.

VI тип. Биконични чаши. Това е най-многобройният тип сред категорията на чашите. Заемат 19,14% от чашите и 3,19% от общата керамика. Разделят се на два варианта:

Вариант А - биконични чаши с подчертан прелом, с прав ръб на устието, равно отрязано дъно, някои от тях снабдени с по една вертикална лентеста дръжка или с по две прищипнати или пъпковидни дръжки. Заемат 10,63% от чашите и 1,77% от общата керамика /табл. V/4,5,6,7,8/.

Вариант Б - биконична чаша с прав ръб на устието, заоблен прелом, с равно отрязано или леко заоблено дъно, снабдени с високи лентести, прищипнати или пъпковидни дръжки. Една от чашите е снабдена с голяма прищипната дръжка, симетрично на която е поставена пъпка. Този вид прищипната дръжка виждаме само върху тази чаша. Тя е единичен екземпляр и има известна уникалност. Този вариант заема 8,51% от чашите и 1,42% от общата керамика /табл. V/9,10,11,12/.

VII тип. Камбановидни чаши. Заемат 6,37% от чашите и 1,06% от общата керамика. Установени бяха два варианта:

Вариант А - камбановидни чаши с прав ръб на устието, равно отрязано или леко заоблено дъно, снабдени с висока вертикална дръжка. Заема 4,25% от чашите и 0,71% от общата керамика /табл. V/14, VI/1/.

Вариант Б - камбановидни чаши с равномерно удебелен ръб на устието, равно отрязано дъно. Обхваща 2,13% от чашите и 0,36% от общата керамика /табл. V/13/.

VIII тип. Чаши с леко есовиден профил, с равно отрязано или леко заоблено дъно. Най-често са снабдени с една или две симетрично разположени прищипнати или вертикални дръжки, захванати по средата на тялото. Заема 8,51% от чашите и 1,42% от общата керамика /табл. VI/2,3,4,5/.

IX тип. Цилиндрични чаши с прав ръб на устието, равно отрязано дъно, някои снабдени с високи вертикални, прищипнати или пъпковидни дръжки. При една от чашите дъното е оформено във вид на триъгълник с три отделни заобляния като малки крачета, получени чрез натиск отвътре навън на дъното на чашата. Заема 6,37% от чашите и 1,06% от общата керамика /табл. VI/6,7,8,9, табл. IV/10/.

Х тип. Чаши с леко конична удължена горна и скъсена полусферична долна част, оформяща малко заоблено дъно, което завършва конкавно. Сред обработения масов материал бяха намерени два екземпляра от тях. Обхваща 4,25% от чашите и 0,71% от общата керамика /табл. VI/10,11/.

Кани

Каните са по-рядко срещани съдове сред керамиката от Хотница-Водопада и в процентно отношение /4,29%/ заемат последното място. Повечето от срещаните екземпляри са изработени от фина глина, имат добре обработена шликвана или загладена повърхност, в отделни случаи е положена рисувана украса. Разделят се на 4 типа:

I тип. Кани с леко конична шия, плавно преминаваща във вретеновидно тяло, равно отрязано дъно. Снабдени са с две симетрично разположени вертикални дръжки, захванати по средата на тялото. Заемат 30,77% от каните и 1,42% от общата керамика /табл. VII/9,10,15/.

II тип. Кани с цилиндрична шия, прав ръб на устието, сферично тяло, снабдени със симетрично разположени две вертикални дръжки. Този тип заема 7,69% от каните и 0,366% от общата керамика /табл. VII/11/.

III тип. Кани с фуниеvidна шия. Разделя се на два варианта:

Вариант А - кани с фуниеvidна шия, сферично тяло. Заемат 15,38% от каните и 0,72% от общата керамика /табл. VII/12,13/.

Вариант Б - кани с фуниеvidна шия, биконично тяло, леко конкавно дъно. Снабдени са с вертикална дръжка, започваща малко под устието, завършваща над най-издутата част на тялото. Заема 23,07% от каните и 1,06% от общата керамика /табл. VII/14, табл. VIII/1/.

IV тип. Кани с висока, леко конична шия, сферично тяло, снабдени с две малки вертикални дръжки в най-издутата част на тялото. Заемат 7,69% от каните и 1,06% от общата керамика /табл. XIII/1/.

Паници

Паниците заемат второ място в процентно отношение от общата керамика - 20,21%. Разделят се на 8 типа, някои от тях с по няколко варианта.

I тип. Сферични паници с прав ръб на устието, сферично тяло, равно отрязано дъно. Една от тях съдържа украса от пъпки, разположени в долната част на тялото. Този тип заема 3,50% от паниците и 0,71% от общата керамика /табл. IX/1,2/.

II тип. Полусферични паници. Заемат 17,5% от паниците и 3,6% от общата керамика. Подразделят се на 3 варианта:

Вариант А - малки полусферични паници с прав ръб на устието, често снабдени с вертикални, прищипнати или пъпковидни дръжки в долната част на тялото. Вероятно дъното е оформено с високо кухо

столче, за което е захваната другата страна на вертикалната дръжка. Обхваща 7% от паниците и 1,42% от общата керамика /табл. IX/3,4/.

Вариант Б - полусферични паници с прав ръб на устието, равно отрязано дъно. Обикновено са без дръжки. Заемат 8,75% от паниците и 1,77% от общата керамика /обр. IX/5,6/.

Вариант В - полусферични паници с прав ръб на устието, полусферично тяло, отрязано дъно, с конкавно вдлъбване на стените към основата. Заемат 1,75% от паниците и 0,36% от общата керамика /табл. XI/4/.

III тип. Паници с горна цилиндрична част. Обхваща 19,25% от паниците и 3,89% от общата керамика. Разделя се на 3 варианта:

Вариант А - паници с горна цилиндрична, долна полусферична част, с равно отрязано дъно. Някои от тях са снабдени с езичести или прищипнати дръжки. Срещат се паници от фина глина, с полирана външна повърхност, върху които е нанесена рисувана геометрична украса. Заемат 10,5% от паниците и 2,12% от общата керамика /табл. X/1,2,3,4,5,6,7/.

Вариант Б - паници с горна цилиндрична и долна конична част, равно отрязано дъно. Някои от тях са снабдени с една или две прищипнати дръжки или пъпки. Заемат 5,25% от паниците и 1,06% от общата керамика /табл. X/5/.

Вариант В - горна цилиндрична и долна конична част, с конкавно вдлъбване към основата. Някои са снабдени с малки пробити прищипнати дръжки. Заемат 3,5% от паниците и 0,71% от общата керамика /табл. IX/7,8/.

IV тип. Конични паници. Обхващат 12,25% от паниците и 2,48% от общата керамика. Този тип се разделя на два варианта:

Вариант А - конични паници с прав ръб на устието, равно отрязано дъно. Някои от тях са снабдени с високи плоски вертикални или езичести и пъпковидни дръжки. Заемат 3,5% от паниците и 0,71% от общата керамика /табл. X/8,9/.

Вариант Б - конични малки паници с конкавно вдлъбване към основата, някои снабдени с масивни пръстеновидни вертикални дръжки с кръгло или елипсовидно сечение, започващи малко под устието, завършващи до основата или малко над нея. Този вариант обхваща 8,75% от паниците и 1,77% от общата керамика /табл. VIII/2, X/2, XI/1,2/.

V тип. Биконични паници. Обхваща 5,25% от паниците и 1,07% от общата керамика. Разделя се на два варианта:

Вариант А - малки паници с биконична форма, при които диаметърът на устието е по-голям от диаметъра на средата на тялото. Заемат 3,5% от паниците и 0,71% от общата керамика /табл. XII/2,3/.

Вариант Б - биконични малки паници, при които диаметърът на устието е по-малък от диаметъра на средата. Някои от тях са снабдени с пъпковидни дръжки в най-издутата част на тялото.

Заемат 1,75% от паниците и 0,36% от общата керамика /табл. XII/1/

VI тип. Камбановидни паници. Този тип има най-голям процент сред паниците - 22,75%, и заема 4,60% от общата керамика. Разделят се на 4 варианта:

Вариант А - камбановидни паници с удебелен навътре ръб на устието. Заемат 5,25% от паниците и 1,06% от общата керамика /табл. XII/4,5,6./.

Вариант Б - камбановидни паници с прав ръб на устието, някои от тях снабдени с езичести дръжки. Срещат се фрагменти от фина глина с полирана повърхност, на която е нанесена рисувана геометрична украса. Заемат 18,75% от паниците и 1,77% от общата керамика /табл. XII/7,8,9/.

Вариант В - камбановидни паници с равномерно удебелен отвътре и отвън ръб на устието. Заемат 3,5% от паниците и 0,71% от общата керамика /табл. XII/10,11/.

Вариант Г - малки камбановидни паници, снабдени с малки вертикални, езичести или прищипнати дръжки ниско долу на тялото, което предполага наличието на кухо столче като дъно. Заемат 5,25% от паниците и 1,06% от общата керамика /табл. XII/12,13/.

Вариант Д - камбановидни паници със силно профилиран навън ръб на устието, равно отрязано дъно. Заемат 3,5% от паниците и 0,71% от общата керамика /табл. XI/3/.

VII тип. Паници с есовиден профил. В процентно отношение заемат второ място /19,25%/ сред паниците и се нареждат наравно с III тип. От общата керамика обхващат 3,54%. Разделят се на 3 варианта:

Вариант А - паници с подчертан есовиден профил. Заемат 5,25% от паниците и 1,06% от общата керамика /табл. VII/1, XII/15/.

Вариант Б - паници с есовиден профил, при което диаметърът на устието е по-малък от диаметъра на средата. Обхващат 5,25% от паниците и 1,06% от общата керамика /табл. VII/2,3/.

Вариант В - паници с есовиден профил, при което диаметърът на устието е равен на диаметъра на средата. Заемат 5,25% от паниците и 1,06% от общата керамика /табл. VII/4,5,6/.

VIII тип. Малки плитки паници с прав ръб на устието, равно отрязано дъно. При една от тях дъното има елипсоидна форма. Обработените екземпляри принадлежат към групата на грубата керамика. Най-често имат шликowana външна и вътрешна повърхност. Срещат се и паници с груба повърхност. Заемат 3,5% от паниците и 0,71% от същата керамика /табл. VII/7,8/.

Купи

В процентно отношение купите са водеща категория сред керамиката - 24,7%. Разделят се на 9 типа. Почти всеки тип съдържа по няколко варианта:

I тип. Сферични купи. Заемат 6,15% от купите и 1,42% от общата керамика. Разделят се на два варианта:

Вариант А - сферични купи с прав ръб на устието, понякога с леко вдлъбване под него. Част от тях са снабдени с миниатюрни вертикални или прищипнати дръжки в най-издутата част на тялото. Вероятно някои от тях са завършвали с кухо столче на дъното. Точен паралел на този вид купи се среща сред керамиката от Овчарово плато II. Сред керамиката от Хотница-Водопада бяха намерени цели и фрагментирани дъна, завършващи с високи кухи столчета, но цял съд не е запазен. Този вариант заема 4,61% от купите и 1,06% от общата керамика /табл. XIII/2,3/.

Вариант Б - сферични купи с леко удебелен навътре ръб на устието. Заема 1,54% от купите и 0,36% от общата керамика /табл. XIV/1/.

II тип. Полусферични купи. Заемат IV място сред купите - 12,3% и 2,83% от общата керамика. Разделя се на 3 варианта:

Вариант А - полусферични купи с прав ръб на устието. Някои от тях са снабдени с малки вертикални дръжки близо до дъното. Наличието на тези дръжки точно на това място подсказва, че вероятно надолу дъното е било оформено с високо кухо столче. Този вариант заема 4,61% от купите и 1,06% от общата керамика /табл. XIV/3,5,6/.

Вариант Б - полусферични купи с удебелен навътре ръб на устието. Обхващат 4,1% от купите и 1,06% от общата керамика /табл. XIV/4,8,9/.

Вариант В - полусферични купи с равномерно удебелен ръб на устието. Заема 3,08% от купите и 0,71% от общата керамика /табл. XIV/2/.

III тип. Купи с горна цилиндрична част. Това е най-малочисленият тип сред купите. Заемат 4,26% от тях и 1,06% от общата керамика. Разделят се на два варианта:

Вариант А - купи с горна цилиндрична и долна полусферична част. Заемат 3,08% и 0,71% от общата керамика /табл. XV/2/.

Вариант Б - купи с горна цилиндрична и долна конична част, завършваща с конкавно вдлъбване към основата. Този вариант заема 1,54% от купите и 0,36% от общата керамика /табл. XV/1/.

IV тип. Сферокопични купи. Заемат 6,16% от купите и 1,42% от общата керамика. Разделят се на два варианта:

Вариант А - купи с горна сферична и долна конична част, някои снабдени с малки вертикални дръжки в най-издутата част. Заемат 3,08% от купите и 0,71% от общата керамика /табл. XV/3,4/.

Вариант Б - купи с горна полусферична и долна конична част, някои снабдени с малки вертикални дръжки малко над основата. Заемат 3,08% от купите и 0,71% от общата керамика /табл. XVI/1/.

V тип. Конични купи с прав ръб на устието. Те са най-малочисленият тип сред купите - 4,61% от тях и 1,06% от общата керамика /табл. XVI/2/.

VI тип. Силно конични купи. Обхващат 13,85% от купите и 3,19% от общата керамика. Разделят се на 3 варианта:

Вариант А - силно конични купи с прав ръб на устието. Някои от тях са снабдени с езичести дръжки или пъпки, симетрично разположени по средата на тялото. Заемат 4,61% от купите и 1,06% от общата керамика /табл. XVI/3, XXIII/7/.

Вариант Б - силно конични купи с удебелен навътре ръб на устието, някои от тях снабдени с пъпки, хоризонтално разположени в горната или долната част на тялото. Заемат 6,16% от купите и 1,42% от общата керамика /табл. XVI/4/.

Вариант В - силно конични купи с прав, равномерно удебелен ръб на устието, някои от тях снабдени с малки езичести, пъпковидни дръжки по средата на тялото. Обхващат 3,08% от купите и 0,71% от общата керамика /табл. XVI/5/.

VII тип. Биконични купи. Този тип обхваща 12,3% от купите и 2,83% от общата керамика. Разделя се на два варианта:

Вариант А - биконични купи с подчертан прелом. Заемат 7,69% от купите и 1,77% от общата керамика /табл. XVII/4/.

Вариант Б - биконични купи със заоблен прелом. Заемат 4,61% от купите и 1,06% от общата керамика /табл. XVII/2,3/.

VIII тип. Камбановидни купи. В процентно отношение този тип заема второ място сред купите - 18,48% и 4,26% от общата керамика. Разделя се на 4 варианта:

Вариант А - камбановидни купи с леко извит навън перваз, с прав ръб на устието. Заемат 3,08% от купите и 0,71% от общата керамика /табл. XVII/1,5/.

Вариант Б - камбановидни купи с леко извит навън перваз, с равномерно удебелен ръб на устието. Много рядко някои от тях са снабдени с малки пъпковидни дръжчици. Вариантът обхваща 3,98% от купите и 0,71% от общата керамика /табл. XVIII/1,2/.

Вариант В - камбановидни купи с леко извит навън перваз и удебелен навътре ръб на устието. Заемат 6,16% от купите и 1,42% от общата керамика /табл. XVII/6,7/.

Вариант Г - камбановидни купи със силно профилиран ръб на устието. Заемат 6,16% от купите и 1,42% от общата керамика /табл. XVIII/3, XVII/8/.

IX тип. Купи с есовиден профил. Това е най-многочисленият тип сред купите. Обхваща 21% от тях и 4,96% от общата керамика. Разделя се на 4 варианта:

Вариант А - купи с есовиден профил, при което диаметърът на устието е по-малък от диаметъра на средата на тялото. Най-често са изработени от фина глина, имат полирана или шликвана повърхност. Съдържат канелюрена или рисувана геометрична украса. Заемат 7,69% от купите и 1,77% от общата керамика /табл. XVIII/5,6, XIX/1/.

Вариант Б - купи с есовиден профил, при което диаметърът на устието е равен на диаметъра на средата. Заемат 4,61% от купите и 1,06% от общата керамика /табл. XIX/4/.

Вариант В - купи с есовиден профил, при което диаметърът на устието е по-голям от диаметъра на средата. Голяма част от тях съдържат канелюрена украса. Заемат 7,69% от купите и 1,77% от общата керамика /табл. XVIII/4,7/.

Вариант Г - купи с есовиден профил със силно профилиран навън ръб на устието. Този вариант обхваща 1,54% от купите и 0,35% от общата керамика /табл. XI/5/.

Гърнета

В процентно отношение гърнетата заемат пето място сред керамичната продукция - 11,7%. Отнасят се към типа на грубата керамика с всички нейни съставки. Най-често повърхността им е шликвана или груба. Някои съдържат барботинна, релефна или вдлъбната украса. Разделят се на 7 типа.

I тип. Гърнета с удебелен ръб на устието, къса, леко конична шия, плавно преминаваща в сферично тяло. Този тип заема 15,15% от гърнетата и 1,77% от общата керамика /табл. XIX/5,6,7/.

II тип. Гърнета с къса цилиндрична шия, с прав, удебелен навътре ръб на устието и вретеновидно тяло. Обхваща 15,15% от гърнетата и 1,77% от общата керамика /табл. XIX/8/.

III тип. Гърнета с фуниевидна шия. Заемат 12,12% от гърнетата и 1,42% от общата керамика /табл. XIX/2,3/.

IV тип. Гърнета с цилиндрична форма, с леко вдлъбване под ръба на устието. Този тип обхваща 12,12% от гърнетата и 1,42% от общата керамика /табл. XX/1/.

V тип. Гърнета с есовиден профил. Това е най-многочисленият тип сред гърнетата. Заемат 27,27% от тях и 3,19% от общата керамика. Разделя се на два варианта:

Вариант А - гърнета с леко есовиден профил и удебелен навътре ръб на устието. Обхваща 9,09% от гърнетата и 1,01% от общата керамика /табл. XX/3/.

Вариант Б - гърнета с есовиден профил с извит навън, удебелен ръб на устието, къса фуниевидна шия, сферично тяло. Заема 18,18% от гърнетата и 2,13% от общата керамика /табл. XX/2,4/.

VI тип. Гърнета с леко конично тяло. Заемат 6,06% от гърнетата и 0,71% от общата керамика /табл. XX/5/.

VII тип. Груби дебелостенни гърнета с цилиндрична или конична шия. Под ръба на устието има релефен ръб, прекъснат с ямички. Заемат 12,12% от гърнетата и 1,42% от общата керамика /табл. XX/6,7/.

Големи дълбоки съдове

Големите дълбоки съдове заемат трето място по численост сред керамичната продукция от Хотница-Водопада - 17,02%. Разделят се на 9 типа.

I тип. Цилиндрични съдове с прав ръб на устието. При някои от тях се забелязва леко вдлъбване под устието, така че се получава къса цилиндрична шия. Заемат 6,25% от дълбоките съдове и 1,06% от общата керамика /табл. XX/8/.

II тип. Големи дълбоки съдове с висока, леко конична шия с прав ръб на устието. Обхваща 6,25% от дълбоките съдове и 1,06% от общата керамика /табл. XXI/1/.

III тип. Големи дълбоки съдове с къса цилиндрична шия, сферично тяло. Заемат 6,25% от дълбоките съдове и 1,06% от общата керамика /табл. XXI/2/.

IV тип. Големи дълбоки съдове с бъчвовидно тяло. Заемат 8,33% от дълбоките съдове и 1,42% от общата керамика /табл. XXI/3, XXIII/4/.

V тип - големи дълбоки съдове с висока фуниевидна шия. Обхващат 10,41% от дълбоките съдове и 1,77% от общата керамика. Някои от тях съдържат рисувана геометрична украса /табл. XXI/4, XXII/1,2/.

VI тип. Големи дълбоки съдове с конична шия, с прав ръб на устието, сферично, силно издуто тяло, при което диаметърът на устието е по-малък от диаметъра на средата. В най-издутата си част на тялото са снабдени с две симетрично разположени вертикални дръжки. Заемат 6,25% от дълбоките съдове и 1,06% от общата керамика /табл. XXII/3/.

VII тип. Големи дълбоки съдове с камбановидна форма. Заемат 4,16% от дълбоките съдове и 0,71% от общата керамика /табл. XXII/4/.

VIII тип. Големи дълбоки съдове с есовиден профил. Този тип обхваща 10,42% от дълбоките съдове и 1,77% от общата керамика. Определени бяха 3 варианта:

Вариант А - големи дълбоки съдове с къса цилиндрична шия, есовиден профил на тялото, равно отрязано дъно, при което диаметърът на устието е по-малък от диаметъра на средата. Снабдени са с малки вертикални дръжки в най-издутата част на тялото. Заемат 4,16% от дълбоките съдове и 0,71% от общата керамика /табл. XXIII/2,5/.

Вариант Б - големи дълбоки съдове с къса, леко фуниевидна шия, есовиден профил на тялото, равно отрязано дъно, при което диаметърът на устието е равен на диаметъра на средата. Снабдени са с две симетрично разположени малки вертикални дръжки в най-издутата част на тялото. Заемат 2,08% от дълбоките съдове и 0,36% от общата керамика /табл. XXIII/1/.

Вариант В - големи дълбоки съдове с висока цилиндрична или леко конична шия, есовиден профил на тялото, равно отрязано дъно. Заемат 5,16% от дълбоките съдове и 0,71% от общата керамика /табл. XXII/5,6, XXIII/6/.

IX тип. Дълбоки съдове с тясно гърло. Това е най-многочисленият тип от големите дълбоки съдове. Обхващат 41,61% от тях и 7,2% от общата керамика. От този тип бяха определени 6 варианта:

Вариант А - големи дълбоки съдове с тясно гърло, с висока конична шия и леко извит ръб на устието. Заемат 6,25% от IX тип и 1,06% от общата керамика /табл. XXIV/1/.

Вариант Б - големи дълбоки съдове с прав ръб на устието, висока конична шия, биконично тяло, равно дъно. Средният ръб на тялото е заоблен. В най-издутата част на тялото са снабдени с вертикални дръжки. Обхващат 8,33% от съдовете с тясно гърло и 1,42% от общата керамика /табл. XXIII/3, XXIV/3/.

Вариант В - малки дълбоки съдчета с прав, удебелен навътре ръб на устието, конична шия, плавно преминаваща във вретеновидно тяло. Заемат 10,41% от дълбоките съдове с тясно гърло и 1,77% от общата керамика /табл. XXIV/2/.

Вариант Г - малки и големи дълбоки съдове с къса, леко конична шия с удебелен навътре ръб на устието, сферично тяло. Сред тях се срещат съдове, изработени от фина глина, с шликowana повърхност, върху която е нанесена рисувана украса. Този вариант обхваща 8,33% от съдовете с тясно гърло и 1,42% от общата керамика /табл. XXIV/4,5/.

Вариант Д - дълбоки съдове с тясно гърло, със силно конични рамене, леко извит навън ръб на устието. Заемат 4,16% от IX тип съдове и 0,71% от общата керамика /табл. XXIV/6,7/.

Вариант Е - дълбоки съдове със сферично тяло и прав ръб на устието. Заемат 4,16% от дълбоките съдове с тясно гърло и 0,71% от общата керамика /табл. XXIV/8,9/.

Освен определените типове глинени съдове сред керамичния материал се срещат единични екземпляри, които не могат да бъдат причислени към отделните типове, те са уникални съдове. Същото се отнася и до миниатюрните съдчета.

Уникални съдове.

Обхващат 3,9% от общата керамика.

1. Дълбоко съдче с есовиден профил, удебелен ръб на устието, къса фуниевидна шия. Изработен е от фина глина с примеси от пясък и натрошени мидени черупки. Има бежов цвят след изпичането и шликowana външна повърхност. Снабден е с две вертикални, симетрично разположени дръжки, започващи под шията, завършващи в най-издутата част на тялото /обр. XXV/1/.

2. Малко дълбоко съдче с прав, удебелен ръб на устието, полусферично тяло. Изработено е от глина с примеси от пясък и натрошени мидени черупки. Има шликowana повърхност и сиво-бежов цвят след изпичането. Снабдено е с вертикална дръжка, излизаща високо над устието, завършваща малко под него. Външната повърхност е украсена с плитки широки канелюри /табл. XXV/2/.

3. Малко дълбоко съдче от глина с примеси от пясък, с бежова външна и черна вътрешна повърхност, шликowana. Снабдено е с вертикална, издигаща се високо над устието дръжка с елипсовидно сечение /табл. XXV/3/.

4. Тънкостенно съдче от глина с примеси от органични вещества. Има сиво-бежов цвят след изпичането и шуплеста повърхност, прав ръб на устието и сферично тяло, с висока вертикална дръжка /табл. XXV/4/.

5. Дълбоко съдче с есовиден профил, изработено от глина с примеси от пясък. Има бежова външна и бежово-сива вътрешна петниста повърхност. Снабдено е с вертикална дръжка, пречупена под прав ъгъл, която е захваната за ръба на устието, издига се малко над него и завършва в горната част на тялото /табл. XXV/6/.

6. Съд от глина с примеси от счукани мидени черупки и плява, с кафяв цвят след изпичането. Има леко завит навътре ръб на устието, конично тяло. Снабден е с две симетрично разположени вертикални дръжки с правоъгълно сечение, излизащи малко над устието, завършващи малко над дъното. Устието съдържа насечки по ръба /табл. XXV/7/.

7. Дълбоко съдче от фина глина, с кафяво-черна, полирана повърхност. Има сферична форма. Снабдено е с две симетрично разположени високи лентовидни дръжки, сега отчупени. Външната повърхност има следи от рисуванa украса /табл. XXVI/1/.

8. Съдче от фина глина с кафяво-черна, полирана повърхност, полусферично тяло. Снабдено е с две високи лентести дръжки с елипсовидно сечение /табл. XXV/5/.

9. Плитко съдче от глина с примеси от пясък и фини органични вещества, с опушен, кафяво-черен цвят след изпичането и шуплеста повърхност. Има прав ръб на устието, полусферично тяло и леко конкавно дъно /табл. XXVI/2/.

Миниатюрни съдчета

Сред керамичния материал са намерени и 9 броя миниатюрни съдчета, които се тълкуват обикновено като детски играчки или като съдове, използвани в култа. Намерените екземпляри се отнасят към грубата керамика и повтърят формите на някои от глинениите съдове. Обхващат 3,54% от общата керамика.

1. Миниатюрна чашка от глина с органични примеси, с бежова шуплеста повърхност и голямо червено петно отвън. Чашката е асиметрична, с леко камбановидна форма и равно отрязано дъно /табл. XXVII/9/. Размери: диам. уст. 4,7 см, диам. д. 2,8, вис. 3,2 см.

2. Миниатюрна чашка от глина с примеси от пясък, с кафяво-черен цвят след изпичането, петниста повърхност. Има деформирано устие, цилиндрична форма на тялото и равно отрязано дъно /табл. XXVII/7/. Размери: диам. уст. 4,8 см, диам. д. 3,5 см. вис. 3 см /инв. N 1523, Хотница/.

3. Миниатюрна чашка, изработена от глина с органични примеси, с бежов цвят след изпичането и загладена повърхност. Има прав ръб на устието, насечен с коси ямички, конична форма и заоблено дъно. Снабдена е била с вертикална дръжка, сега отчупена. Размери: диам. на уст. 3,6 см, вис. 2,6 см. Инв. No 1525 п/ТОМ /табл. XXVII/6/.

4. Миниатюрна глинена чашка, изработена от глина с органични примеси в глинестото тесто, със сиво-кафяв петнист цвят след изпичането. Има полусферична форма и заоблено дъно, добре

запазена. Размери: диам. на уст. 2,6 см, вис. 1,5 см. Полеви инв. No 329 /табл. XXVII/3/.

5. Миниатюрна чашка от глина с примеси от пясък, с бежов цвят след изпичането и груба повърхност. Има биконична форма, загладен прелом и заоблено дъно. Добре запазена. Размери: диам. на уст. 1,8 см, диам. на средата 3,6 см, вис. 2,3 см Инв. No 1442п /ТОМ /табл. XXVII/2/.

6. Миниатюрна чашка, изработена от глина с примеси от плява и счукани мидени черупки, с бежов цвят след изпичането и шликowana повърхност. Има биконична форма, подчертан прелом и равно отрязано дъно. Размери: диам. на уст. 3,2 см, диам. на средата 4,8 см, диам. на дъното 2,6 см, вис. 2,4 с. Инв. No 1519 п/ТОМ /табл. XXVII/1/.

7. Миниатюрна чашка от фина глина със светлокафяв цвят след изпичането и шликowana повърхност. Има неправилна цилиндрична форма, заоблено дъно. Размери: диам. на уст. 4 см, вис. 3,2 см /табл. XXVII/4/.

8. Миниатюрна паничка от глина, примесена с органични остатъци и счукани мидени черупки. Има конична форма, равно отрязано дъно. Размери: диам. на уст. 6 см, диам. на дъното 3,5 см, вис. 3 см. П.инв. No 134 /табл. XXVII/5/.

9. Миниатюрна глинена чашка със сферична форма и равно отрязано дъно. Малко под ръба на устието съдържа пъпковидна украса. Добре запазена. Размери: диам. на уст. 3,8 см, диам. на дъното 2 см, вис. 3,4 см. Инв. No 421 п/Хотн. /табл. XXVII/8/.

Сред керамичния материал бяха намерени и фрагменти от глинени лъжици /табл. XXXII/1-6/.

Дръжки

Прави впечатление голямото количество дръжки, с които били снабдени глинени съдове. Такова разнообразие и количество не е характерно за предходните епохи неолит и енеолит. По отношение на дръжките керамичният материал се приобщава по-скоро към бронзовата епоха. Изглежда, че масовото снабдяване на глинени съдове с дръжки, което виждаме през бронзовата епоха, е поставено през преходния период.

Срещат се два вида дръжки - вертикални и хоризонтални. От тях бяха определени 4 типа с по няколко варианта.

I тип. Вертикални лентести дръжки, излизащи от устието или високо над него. С този тип са снабдени чашите и някои паници, както и някои от съдчетата уникати. Заемат 28% от общия брой на дръжките. Разделят се на 6 варианта:

Вариант А - вертикални лентести дръжки с елипсовидно сечение. Обхващат 60,72% от I тип и 17% от общия брой на дръжките /табл. IV/4,5,13; V/3,8,9; VI/1; XXVIII/2,4,8,11; XXIX/2; XXV/2,3,4,5/.

Вариант Б - вертикални лентести дръжки с кръгло сечение. Заемат 17,85% от I тип и 5% от общото количество /табл. IV/3; V/11,14XXVIII/14; XXIX/1/.

Вариант В - вертикални лентести дръжки с триъгълно сечение. Заемат 3,57% от I тип и 1% от общото количество /табл. XXVIII/7/

Вариант Г - вертикална лентеста дръжка с правоъгълно сечение. Обхващат 7,14% от I тип и 2% от общото количество на дръжките /табл. XXV/7/.

Вариант Д - вертикални лентести дръжки, пречупени под ъгъл с елипсовидно сечение. Заемат 7,14% от I тип и 2% от общото количество /табл. XXV/6; XXVIII/5/.

Вариант Е - вертикални дръжки, пречупващи се под ъгъл, с правоъгълно сечение. Заемат 3,57% от I тип и 1% от общото количество на дръжките /табл. XXVIII/15/.

II тип. Вертикални дръжки, поставени до тялото на съдовете. С тях са снабдени по-голяма част от паниците и дълбоките съдове. Заемат 37% от общото количество на дръжките. От този тип бяха определени 5 варианта:

Вариант А - вертикални пръстеновидни дръжки с елипсовидно сечение. Обхващат 45,94% от II тип и 17% от общото количество на дръжките /табл. VIII/1,2; XV/3; XVI/1; XXII/5; XXIII/2,3; XXVIII/1,12; XXIX/5,6,7/.

Вариант Б - масивни вертикални дръжки за паници с кръгло сечение. Обхващат 8,1% от II тип и 3% от общото количество на дръжките /табл. XI/1,2,4/.

Вариант В - малки пръстеновидни дръжки с елипсовидно, полуелипсовидно сечение или непробити. С тях са снабдени малки дълбоки съдчета, паници и купи. Заемат 35,14% от II тип и 13% от общото количество на дръжките /табл. IX/4,8; XIII/2,3; XIV/6; XXVIII/3,6,9,10,13; XXX/20,23/.

Вариант Г - вертикални дръжки, пречупени под ъгъл с правоъгълно или елипсовидно сечение. С тях са снабдени големите дълбоки съдове и някои от уникалните съдчета. Обхващат 5,4% от II тип и 2% от общото количество на дръжките /табл. XXVIII/16; XXV/1/.

Вариант Д - вертикални дръжки, завършващи в горния край с малка полусферична чашка. Това е съвсем рядко срещащ се тип. Намерени са общо 3 фрагмента - две цели и една фрагментирана чашка. Подобни дръжки не са ми известни от други праисторически обекти. По-късен паралел на този тип дръжки, датиращи от IX в. пр. Хр. намираме във Вирсания /Палестина/.¹³ Те принадлежат на гърнета за съхранение на маслиново масло и са оформени по този начин за поставяне на по-малки съдчета за загребване на течността /табл. XXIX/11,12/.

III тип. Дръжки, представляващи зооморфни или антропо морфни изображения. Намерени са няколко фрагмента от тях. Една от дръжките представлява кухо крило на птица /табл. XXXII/9/

при друга е представена ръка със запазени 3 пръста /табл. XXXII/7/.

IV тип. Хоризонтални дръжки. Обхващат 30% от общото количество на дръжките. Разделят се на 5 варианта:

Вариант А - прищипнати дръжки. Този вариант е характерен за керамиката от Хотница-Водопада. Получени са чрез прищипване на мокрия още съд с палец и показалец. Срещат се по чашите и паниците, а не рядко и върху купите. Обхващат 40,33% на IV тип и 13% от общото количество на дръжките /табл. IV/6,8; V/5; VI/2,3,5,8,10,11; X/5; XXIX/8/. Интересна форма във вид на прищипнати две уши има дръжката върху фрагмент от дълбок тънъкостенен съд /табл. XXIX/9/.

Вариант Б - роговидни дръжки. Представяват роговиден израстък, поставен хоризонтално или завит нагоре. Заемат 13,33% от IV тип и 4% от общия брой на дръжките /табл. XXIX/3,4,10,14/

Вариант В - елипсовидни езичести дръжки. Най-често се срещат при купите. Някои от тях са пробити за скачване на съда. Заемат 10% от IV тип и 3% от общото количество на дръжките /табл. X/3; XII/13; XXIII/7/.

Вариант Г - кръгли хоризонтални дръжки. Срещат се при бъчвовидните дълбоки съдове. При един добре запазен съд са поставени симетрично 4 дръжки от този вариант с връзвания във формата на кръст на лицевата страна. Заемат 3,33% от IV тип и 1% от общото количество на дръжките /табл. XXIII/4/.

Вариант Д - пъпковидни дръжки. Срещат се по чаши, паници и купи. Използвани са не само като украса на съдовете, но са имали и функционално предназначение като дръжки. Обхващат 30% от IV тип и 9% от общото количество на дръжките /табл. XXIX/13/.

Преломи

Преломите на съдовете обикновено са заоблени /табл. XXX/14,15,19-23/. Типична е биконичната форма на дълбок съд със заоблен среден ръб, снабден с вертикална пръстеновидна дръжка в най-издутата част на тялото. Много малък е броят на съдовете с биконичен прелом, с подчертан среден ръб.

Дъна

Определени бяха 5 типа дъна.

I тип. Равно отрязани дъна. По този начин са оформени преобладаващата част на дъната на съдовете /76,54%/. При някои от тях дъното се удебелява в сравнение със стените, които се спускат косо и към дъното завиват конкавно така, че образуват плътно ниско столче. По този начин са оформени дъната на някои паници. При нормално оформеното дъно стените на съда се спускат косо и с леко заобляне в ъгъла преминават в равно отрязано дъно. Върху някои от дъната бяха установени издраскани върху външната им стена знаци. Знакът е нанесен преди изпичането на съда. При две от чашите той представлява две пресичащи се дебели линии под знак X. При други две дъна знакът е нанесен с остър предмет във

вид на няколко неравномерни линии, които оформят същия знак. Вероятно това е белег на майстора грънчар, изработил съда, ако приемем, че грънчарството е отделено като самостоятелен занаят по това време. Ако обаче производството на глинени съдове остава като домашен занаят, този знак би могъл да означава притежание на съда /табл. XXX/1,3,4,7,8,9,10,11,16,17,18/.

II тип. Заоблени дъна. Заемат 7,4% от дъната. Обикновено чашите са снабдени с този вид дъна /табл. XXX/6; V/11,14; VI/2; IV/18,16/.

III тип. Дъна с леко конкавно вдлъбване - такива дъна имат малките чашки, някои от каните и уникалните съдчета. Обхващат 6,15% от дъната /табл. XXX/5; XXXII/10; VI/10,11/.

IV тип. Дъна, оформени с ниско или по-високо кухо столче. Този тип столчета заема 8,61% от дъната на съдовете. За съжаление не разполагаме със запазен цял съд, за да възстановим кои типове съдове са оформени по този начин. Използвайки паралели от други обекти - Овчарово плато, Галатин и др., които са близки до керамиката от Хотница-Водопада, допуснахме, че част от купите и паниците са били снабдени с въпросните кухи столчета /табл. XIII/3; XIV/3; XXX/2,12,13/.

V тип. Дъна, оформени като триъгълник на 3 малки кухи крачета, получени чрез натиск върху дъното на съда отвътре навън. По този начин е оформено дъното на една от цилиндричните чаши /табл. VI/3/.

Украса

Преобладаващата част от съдовете са без украса. Тя се среща съвсем рядко като изолирано явление. Разделена бе на 6 типа:

I тип. Релефна украса. Заемат 19,4% от украсата. С този вид са украсени дебелостенните големи съдове. Разделя се на 4 варианта:

Вариант А - барботинна украса. Среща се при големите дебелостенни съдове. Получена е чрез вертикално провлачване на пръстите на ръката по повърхността на мокрия още съд. Заемат 7,69% от релефната украса и 1,49% от общата украса /табл. XXXI/25/.

Вариант Б - лентеста украса. Някои от съдовете са украсени с косо или хоризонтално налепен релефни ленти, по-дебели по средата и по-изтънени в краищата. Този вариант обхваща 23,7% от релефната украса и 4,47% от цялата украса /табл. XXVI/8,9; XIX/6/.

Вариант В - релефни ръбове, гладки и по-често прекъснати с ямички, поставени хоризонтално или като гирлянд под устието или тялото на съда. Заемат 15,38% от релефната украса и 2,98% от цялата украса /табл. XXXI/19,20,24; XX/6,7/.

Вариант Г - пъпковидна украса. Среща се при някои паници. Заемат 15,38% от релефната украса и 2,98% от цялата украса /табл. IX/2; XXX/12/.

II тип - Вдлъбната украса. Обхваща 13,43% от украсата. Разделя се на 3 варианта:

Вариант А - ноктовидна украса. Нанесена е върху големи дълбоки съдове в най-издутата част на тялото. Получена е чрез натиск на палеца върху мокрия съд и вдлъбване на нокътя в единия край на получената ямичка. Обхваща 33,33% от вдлъбнатата украса и 4,48% от цялата украса /табл. XXIII/5; XXVI/7/.

Вариант Б - насечки по ръба на устието. Тази украса се съдържа при някои от гърнетата, купите и големите дебелостенни съдове. Заемат 44,4% от II тип и 5,9% от общата украса /табл. XXII/5/.

Вариант В - ямички по ръба на устието. Заемат 22,2% от II тип и 2,98% от цялата украса /табл. XXII/4; XXVI/4; XXXI/21/.

III тип. Канелирана украса. Това са ленти от плитки канелюри, разположени хоризонтално под устието или почти по цялото тяло на съда. Най-често се среща при паниците. Заемат 10,44% от общата украса /табл. XVIII/7; XIX/8; XXV/2; XXVI/5/.

IV тип. Рисувана украса. Тя е характерна за керамиката от Хотница-Водопада. Нанесена е върху съдове от фина глина - паници, купи и кани. Най-често повърхността на съдовете е полирана черна, сиво-черна, бежова, керемиденочервена и по-рядко шликвана. Върху нея с по-светъл фон е нанесена само геометрична украса, състояща се от успоредни наклонени линии, образуващи триъгълници, ромбове, дъги и други фигури.¹⁴ Боята е рядка, силно втрита в полираната или шликвана повърхност на съда. Установено бе, че тя е по-рядък разтвор от глината, от която е направен съдът.¹⁵ Често пъти е опадала от киселинната почва и личи само мястото на нейното нанасяне, което е матово и се отличава от останалата полирана повърхност. Рисуваната украса обхваща 53,73% от украсената керамика /табл. XXXI/1-18,22,23/.

V тип. Смесена украса. При една от паниците от фина глина се среща съчетание на канелирана с рисувана украса. Канелюрите са плитки, хоризонтално разположени по тялото на съда, а рисуваният орнамент се състои от успоредни вертикални линии, нанесени от устието към основата.

VI тип. Шнурова украса. Намерен е фрагмент от съд, принадлежащ към грубата керамика. Глиненото тесто е примесено с обилно количество дребен пясък и натрошени на ситно мидени черупки. Съдът е добре изпечен и има сиво-черен цвят. Украсата се състои от снопчета шнур, тип "гъсеница" и е нанесена върху ръба на устието и шията на съда. Фрагментът е от съд импортна керамика и свързва селището Хотница-Водопада с Кукутенско-Триполската култура /табл. XXXVI/3/.

От направения преглед на керамиката от праисторическото селище Хотница-Водопада е видно, че тя има своя характерна технология и типология, които не могат да бъдат свързани с късноенеолитните традиции. Те маркират по-голяма близост до бронзовата епоха и по-скоро показват възникването на керамични технологии и типологии, на които ще предстои да се развият по-

нататък през ранната бронзова епоха. В сравнение с енеолита керамиката показва по-ниско качество. Налице е нова технология за приготвяне на глинено тесто, изразена в по-разнообразни рецепти. Използват се наред с неорганичните и органични примеси. За пръв път се употребява и мидената черупка като опоснител на глината. Появяват се съвършено нови форми на съдове - чаши с издигащи се високо или малко над устието дръжки, кани, разнообразни форми на паници и купи, някои снабдени с високи столчета, гърнета, големи и малки съдове с тясно гърло. Значително се увеличава количеството и разнообразието на дръжките и намалява украсата на глинени съдове. Макар и рядко се среща украса от релефни ръбове - гладки или прекъснати с ямички, релефни ръбове с изтънени краища, пънки, канелираната и ноктовидна украса, насечки и ямички по ръба на устието. Изчезва напълно пищната и разнообразна графитна украса от енеолита. Запазва се единствено традицията на рисуване на съдовете, но сега то се извършва с по-разредена глина, използвана за производството на самия съд.

По рисуваната украса керамиката от Хотница-Водопада намира най-близки паралели с тази от селището Улмени на култура Чернавода I в Северна Добруджа.¹⁶ Използването на счукани мидени черупки като опоснител на глината, както и шнуровата украса, характерни за керамиката на степните народи, свързват селището Хотница-Водопада с късните етапи на Кукутенско-Триполската култура.¹⁷ Близки паралели на значителна част от съдовете както по форма, така и по украса намираме сред керамиката от Овчарово плато II, Певец II¹⁸, Галатин и Ребърково¹⁹, в хоризонтите от горно, средно и долно Рахмани от Певкакия магула.²⁰

По C₁₄ данни керамиката от Хотница-Водопада хронологически се поставя към самото начало на протобронзовия етап на преходния период у нас.

БЕЛЕЖКИ

1. Разкопки на автора от 1978 до 1990 г. В. Илчева. Преходният период от каменно-медната към бронзовата епоха по материали от Централна Северна България - дисертация; V. Ilcheva. Localites de periode de Transition de l'eneolithique a l'age du bronze dans la region de Veliko Tirnov. The fourth Millenium B. C., S., 1993, p. 82-98

2. Разкопки на П. Станев през 1974 г. с участието на автора. П. Станев. Велико Търново и най-близката му околност през първобитнообщинния строй. Сборник Велико Търново 1185-1985, С., с. 8-21; В. Илчева. Преходният ... дисертация; V. Ilcheva, op. cit.

3. Разкопки на П. Станев през 1974 г. с участието на автора. П. Станев, цит. съч., В. Илчева, цит. съч.; V. Ilcheva, op. cit.

4. Селището е установено чрез сондажни разкопки и по материали от музейната сбирка в с. Хотница от автора. В. Илчева, цит. съч.

5. Селището е разкрито от автора по материали от музейната сбирка в с. Хотница. В. Илчева, цит. съч.

6. Керамиката от преходния период е установена от автора при обработка на масовия керамичен материал от Еменската пещера. В. Илчева, цит. съч.; Я. Николова, Н. Ангелов. Разкопки в Еменската пещера, ИАИ, XXIV, 1961, с. 297-316

7. Султов, Б. Новооткрит керамичен център при с. Хотница от римската и старобългарската епоха. Археология, XI, 1969, 4, с. 12-24

8. Алексиев, Й. Грънчарски пеци и жилища полуземлянки от IX-X в. край с. Хотница, Великотърновски окръг. Археология, XIX, 1977, 4, с. 55-60

9. Алексиев, Й. Средновековно поселение близ с. Хотници, Великотърновския окръг. III международен конгрес по славянска археология, Братислава, 1980, т. I, с. 5-13

10. Плева, В. Op. cit.

11. С Ф е означена фината керамика

12. Г означава категорията на грубата керамика

13. Шиваров, Н. Библийска археология, С., 1992, фиг. 165, с. 210

14. Всички фрагменти с рисуван украса от селищата от преходния период са в негатив. По-светлата, матова рисунка е показана в черно за по-голяма прегледност.

15. Генчева, Ю., П. Станев. Технология на орнамента от фината керамика от селищата Качица-В. Търново и Клисе баир до с. Шемшево от прехода от неолита към бронзовата епоха. ИИМБТ, VIII, 1993, с. 179-184

16. Morintz, S. P. Roman. Aspekte des Ausgangs des Aneolithikums und Übergangsstufe zur Bronzezeit im Raum der Niederdonau. Dacia, XII, 1968, p. 45-128; S. Morintz, P. Roman. Über die Übergangsperiode vom Aneolithikum zur Bronzezeit in Rumänien. Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kulture, Bratislava, 1973, p. 259-261

17. Mestor, J., E. Zaharia. Sur la période de transition du néolithique à l'âge du bronze dans l'aire des civilisations de Cucuteni et de Gumelnita. Dacia, XII, 1968, p. 17-43; M. Dimbovită. L'importance des fouilles archéologiques de Cucuteni. La civilisation de Cucuteni en contexte européen; Jasi, 1987, p. 19-27; A. Dod-Oprilescu. La ceramique Cucuteni C. Son origine. Sa signification historico-culturelle. Thracia, Praehistorica, Supplementum Pulpudeva, 5, S., 1982, p. 70-80. Т. Мовша. О связях племен Трипольской культуры со степными племенами медного века. СА, 1961, 2, с. 186-189; В. Маркович. Позднетрипольские племена северной Молдавии. Кишинев, 1981.

18. Тодорова, Х., В. Василев, З. Янушевич, М. Ковачева, П. Вълов. Овчарово, РП, VIII, С., 1983

19. Георгиева, П. Материали от преходния период между каменомедната и бронзовата епоха от Северна България, Археология, 1987, 1, с. 1-14; P. Georgieva. Die prähistorische Siedlung in der Gegend Cucuta beim Dorf Galatin, bei Vraca. Studia praehistorica, 9, S., 1988, p. III-146

20. Weisshaar, J.H. Das späte Neolithikum und das Chalkolithikum. Die deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia Magula in Thessalien, Pevkakia Magula I. Bonn, 19

TECHNOLOGY AND CLASIFICATION OF THE POTTERY FROM HOTNITZA-WATERFALL - TRANSITION PERIOD FROM ENEOLITE TO BRONZE ERA

/summary/

Vulka Ilcheva

On the basis of processing and comparative analyses of the pottery from 6 dwellings from Veliko Turnovo region - Hotnitza-Waterfall, Shemshevo-Klise Bair, V. Turnovo-Katchitza-D, Hotnitza-Paskova Brjast, Hotnitza-Upper Villae and Emens cave two stages in the developement of the trausition period in Central Northern Bulgaria are distinguished: Ist stage - Shemshevo-Klise Bair - earlier, posteneolit and IInd stage - Hotnitza-Waterfall - late, protobronze.

Now in this study, the pottery from the IInd period - Hotnitza-Waterfall is published for the first time. It's the only one entirely studied dwelling from the transition period in Bulgaria.

The pottery is made by hand or by the help of a pottery ring. Technologically the pottery is divided into two categories: fine and crude in 1:4 ratio. The clay mixture is blended with sand, organic filling, vegetative remainders, crushed shells and snails in different proportions. The fine ceramics is divided into 6 types and the crude - into 7 types. The glaxed surface pottery prevails - greyish black or brown black in colour. Typologically the pottery is divided into: mugs-10 types and 4 varieties, jugs - 4 types and 2 varieties, plates - 8 types and 18 varieties, cups - 9 types and 22 varieties, pots - 7 types and 2 varieties, large deep pots - 9 types and 9 varieties, unique pots, miniature pots, vertical and horizontal handles - 4 types and 16 varieties: pot bases - 5 types; ornaments - 6 types and 7 varieties.

The ceramics form Hotnitza-Waterfall finds the closest paralel with these of the Ulmeni dwelling Chernavoda I culture; with the late stages of Kukuta-Tripol culture; with the late stages of Kukuta-Tripol culture; with Ovcharovo-Plato II, Pevetz II, Galatin and Rebarkovo; with the upper, middle and lower levels of Rahmani from Pevkakia Magula.

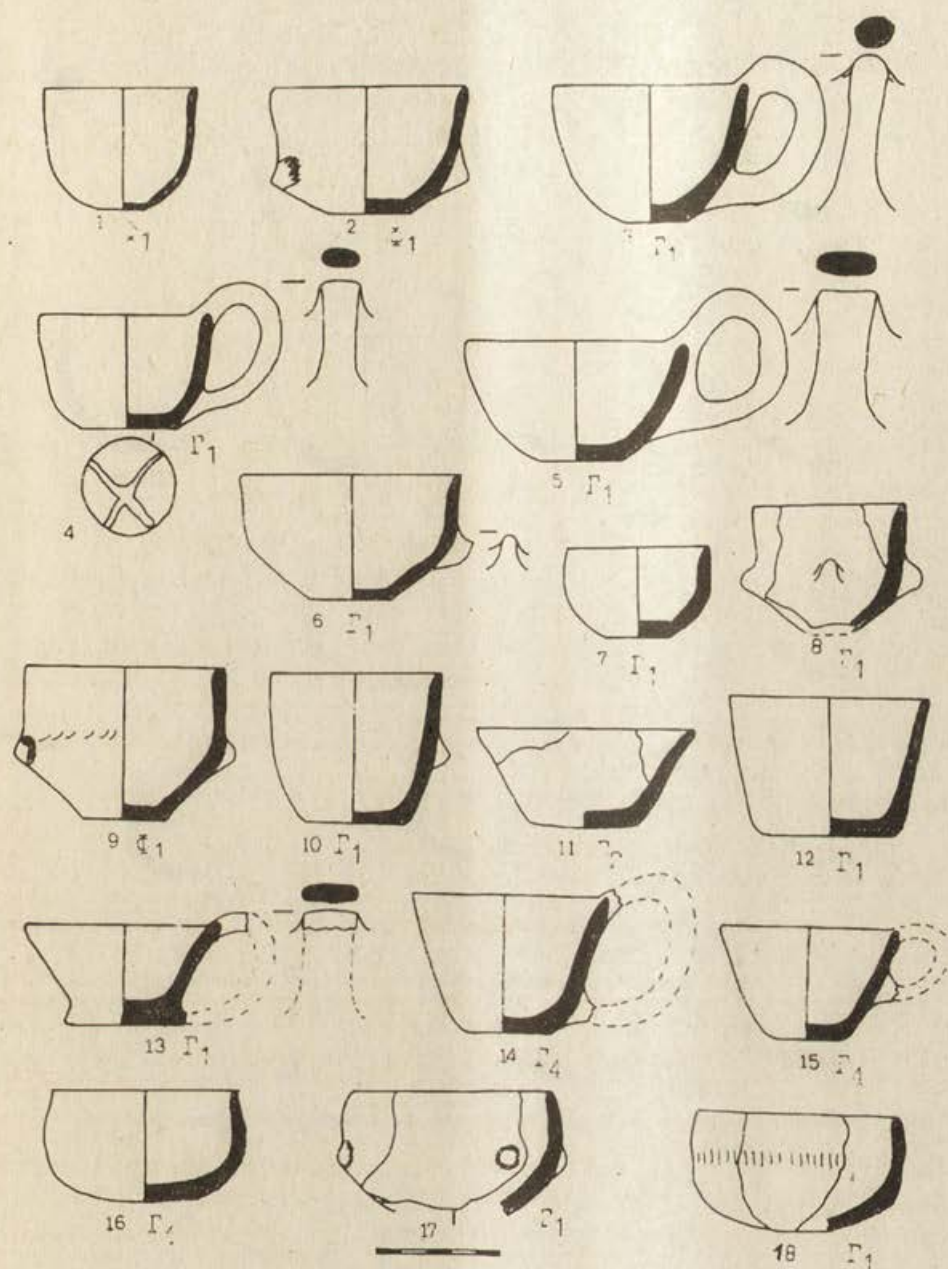

Таблица IV. Чаша. I тип - 16, 17, 18; II тип - 1, 2, 3, 4, 5; III тип - 6, 7, 8, 9; IV тип - 11, 12, 13, 14, 15; IX тип - 10

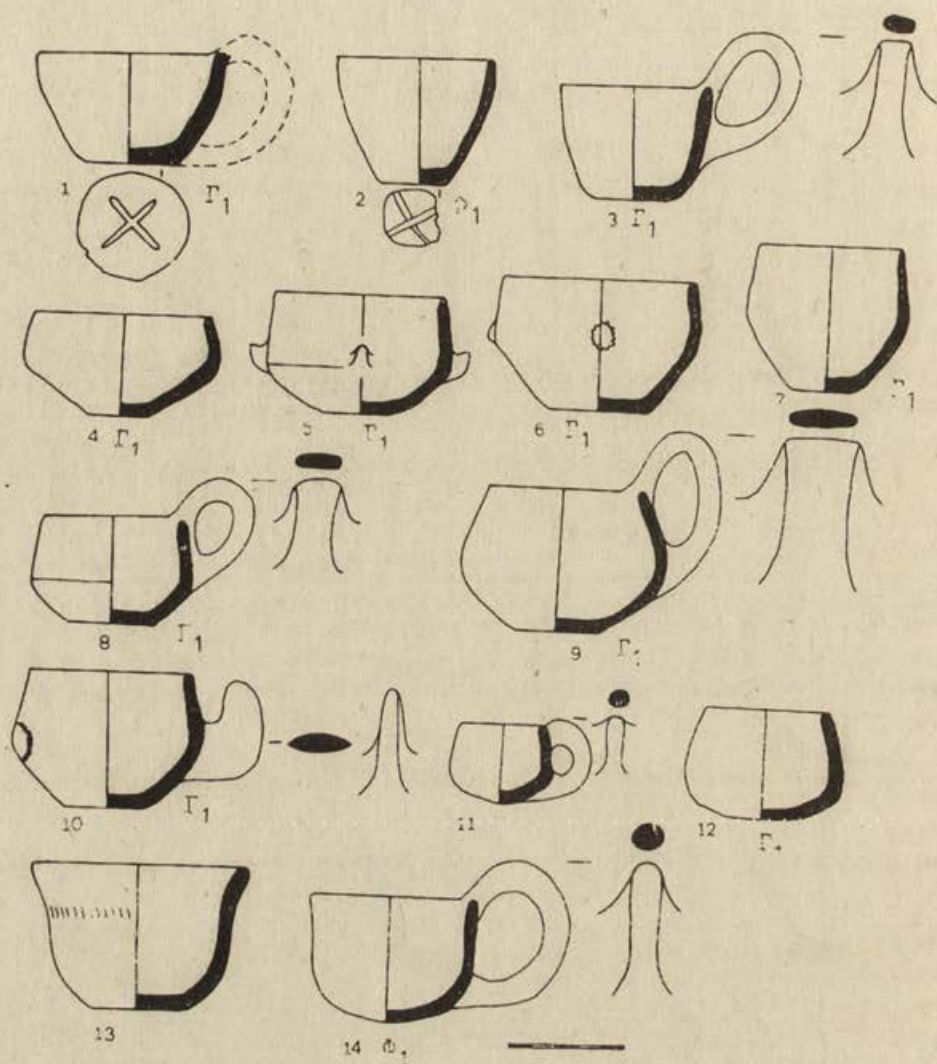

Таблица V. Чаши. V тип - 1,2,3; VI тип, вариант А - 4,5,6,7,8, вариант Б - 9,10,11,12; VII тип, вариант А - 14, вариант Б - 13

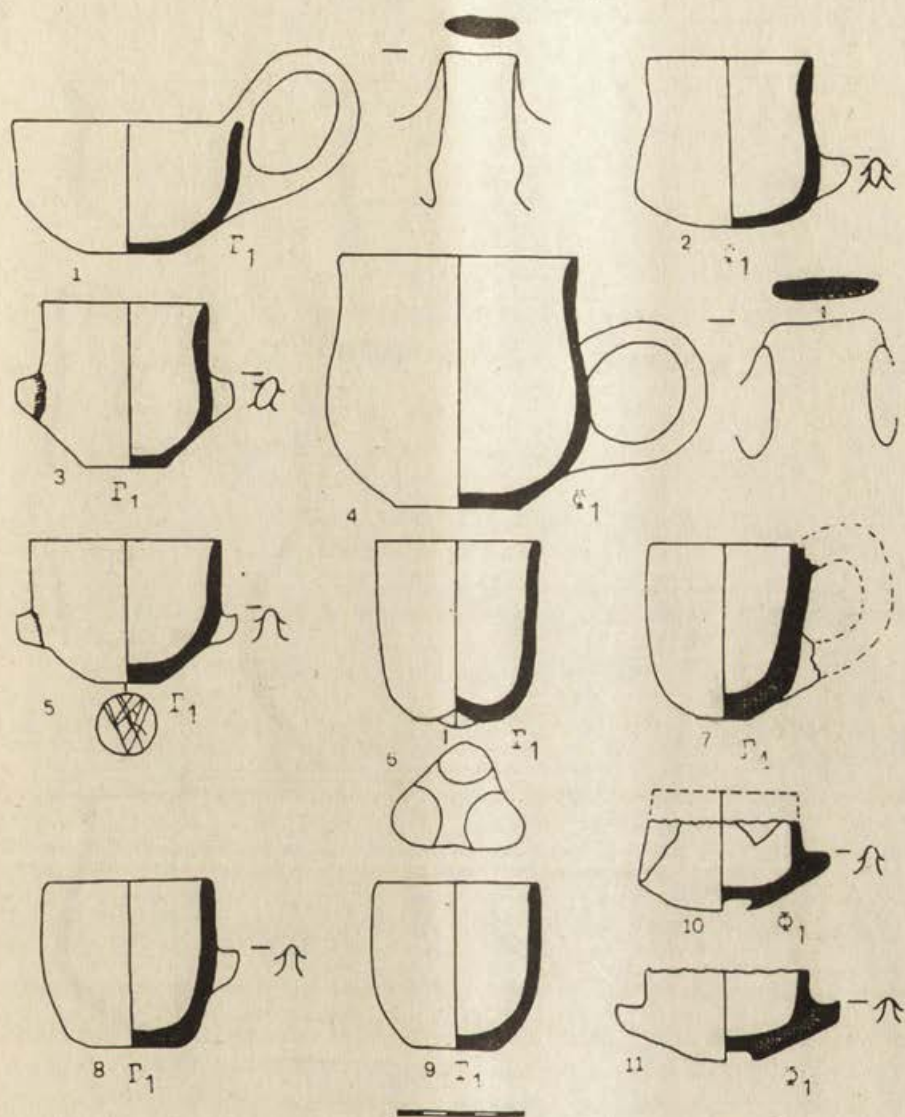

Таблица VI. Чашы. VII тип, вариант А - 1; VIII тип - 2,3,4,5; IX тип - 6,7,8,9; X тип - 10,11

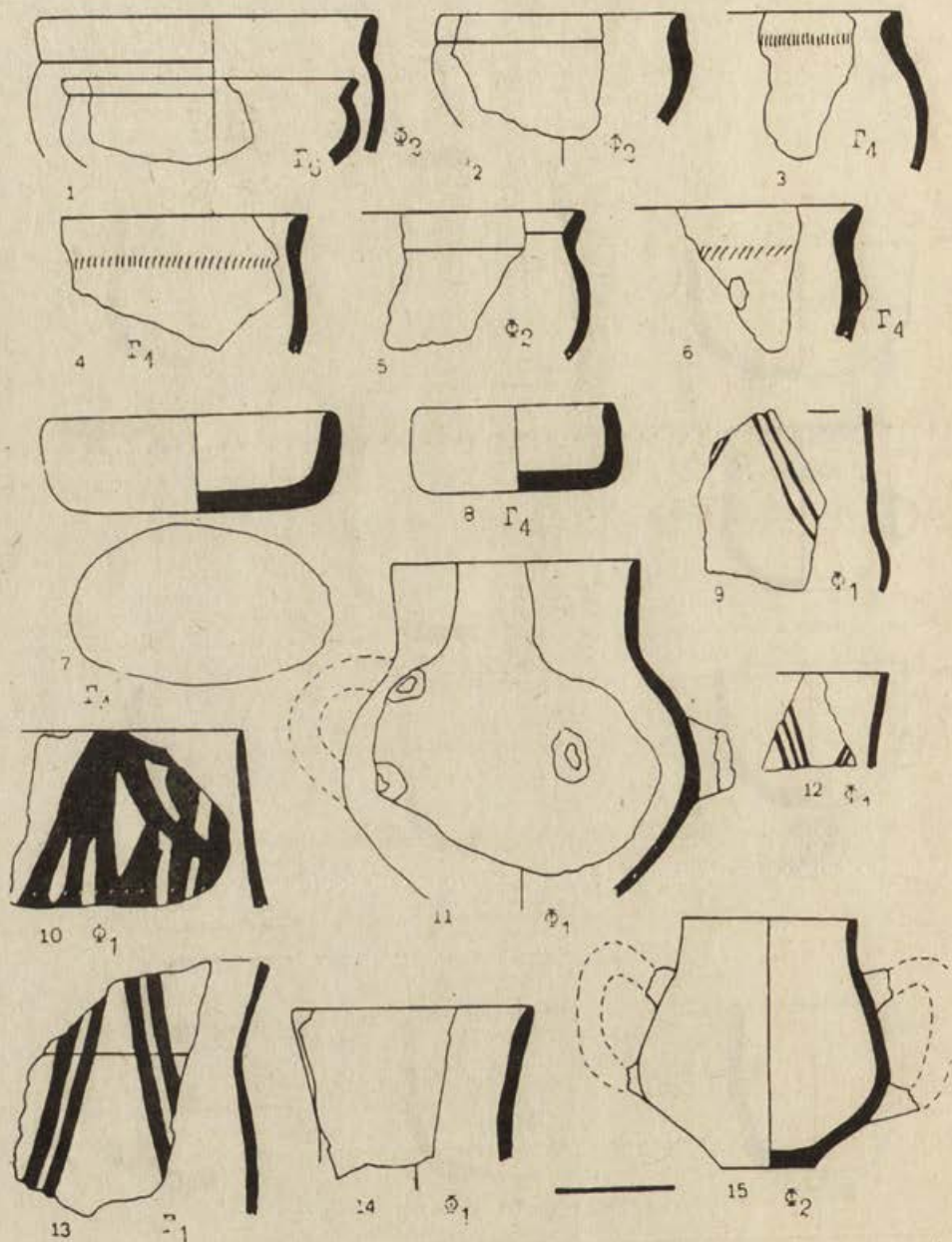

Таблица VII. Паници. VII тип, вариант А - 1, вариант Б - 2,3, вариант В - 4,5,6; VIII тип - 7,8; Кани. I тип - 9,10,15; II тип - 11; III тип, вариант А - 12,13, вариант Б - 14

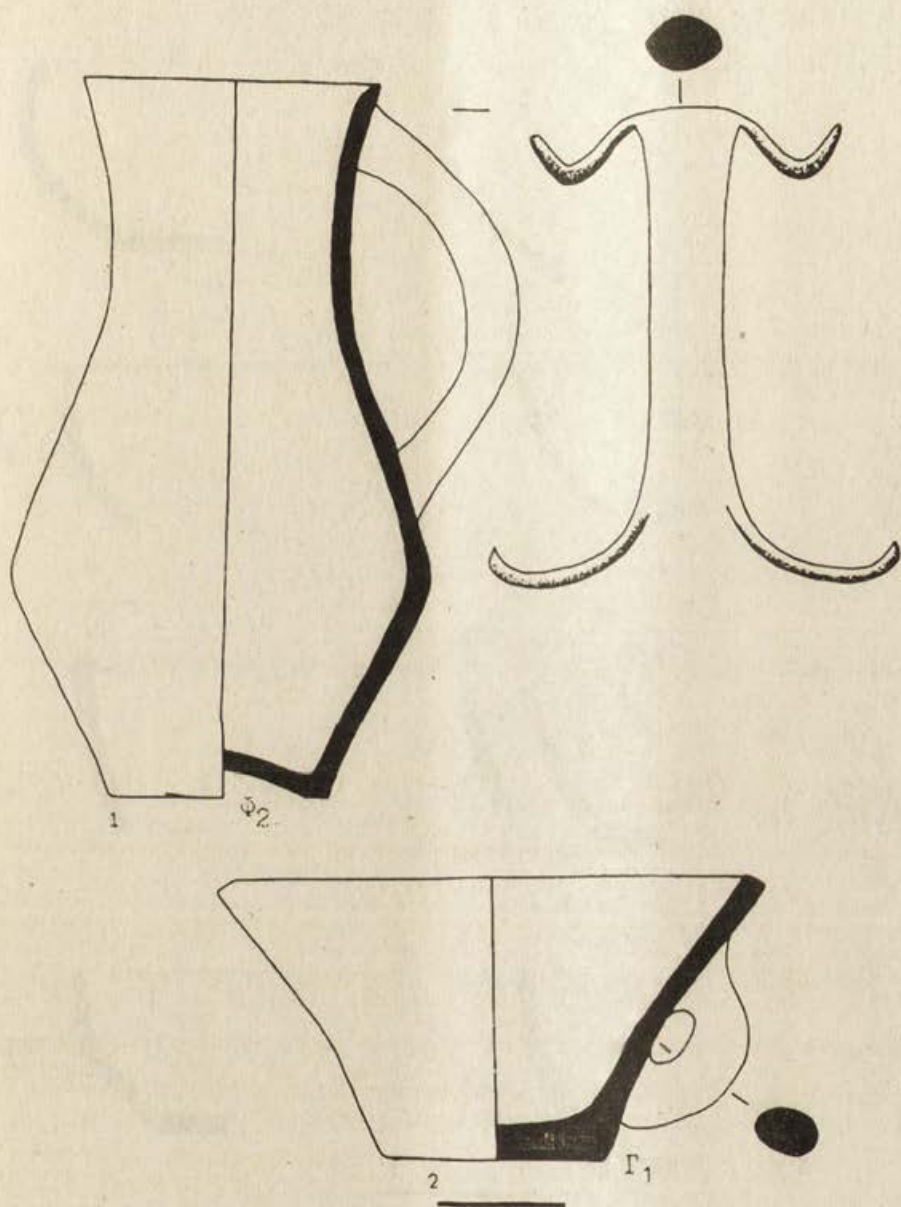

Таблица VIII. Кани. III тип, вариант Б - 1; Паницы. IV тип, вариант Б - 2

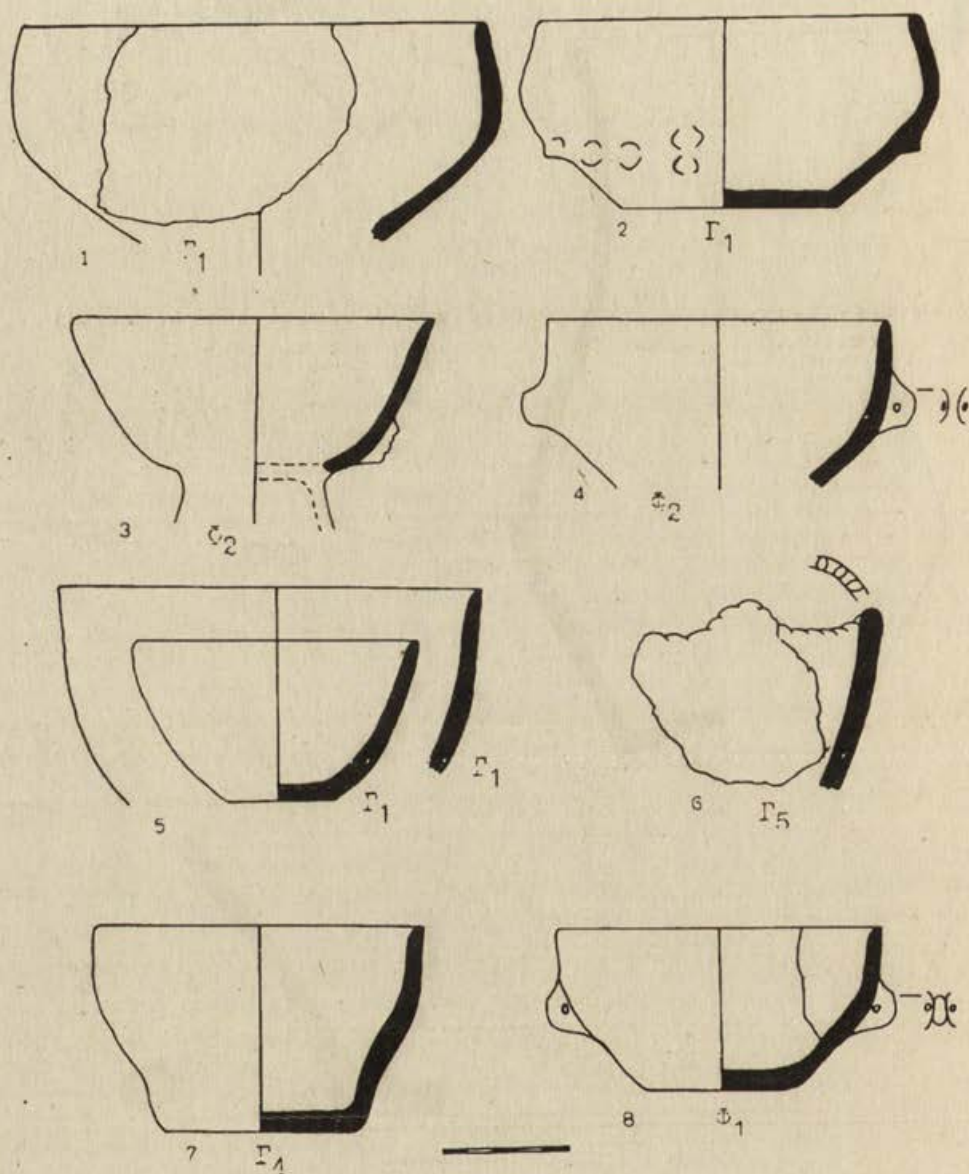

Таблица IX. Паници. I тип - 1,2; II тип, вариант А - 3,4, вариант Б - 5,6; III тип, вариант В - 7,8

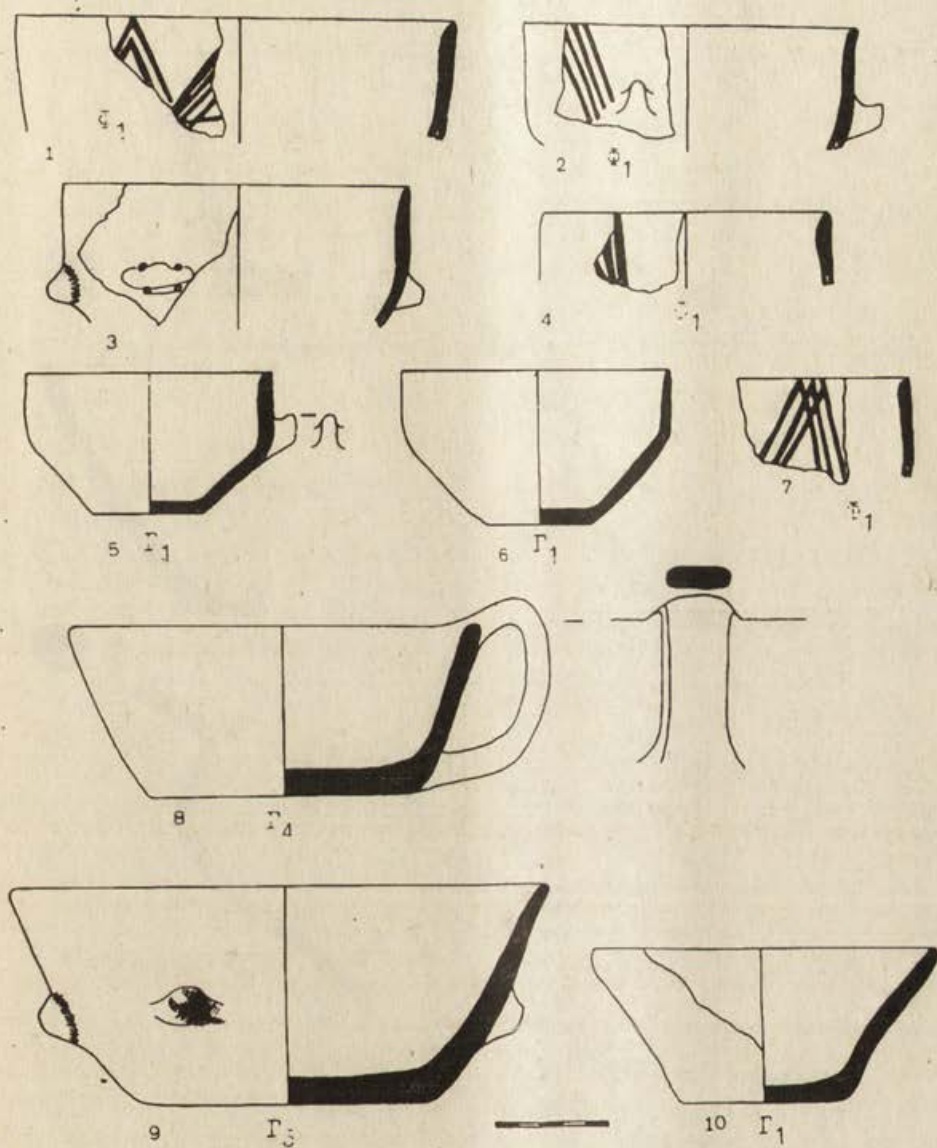

Таблица X. Паници. III тип, вариант А - 1,2,3,4,5,6,7, вариант Б - 5; IV тип, вариант А - 8,9, вариант Б - 10

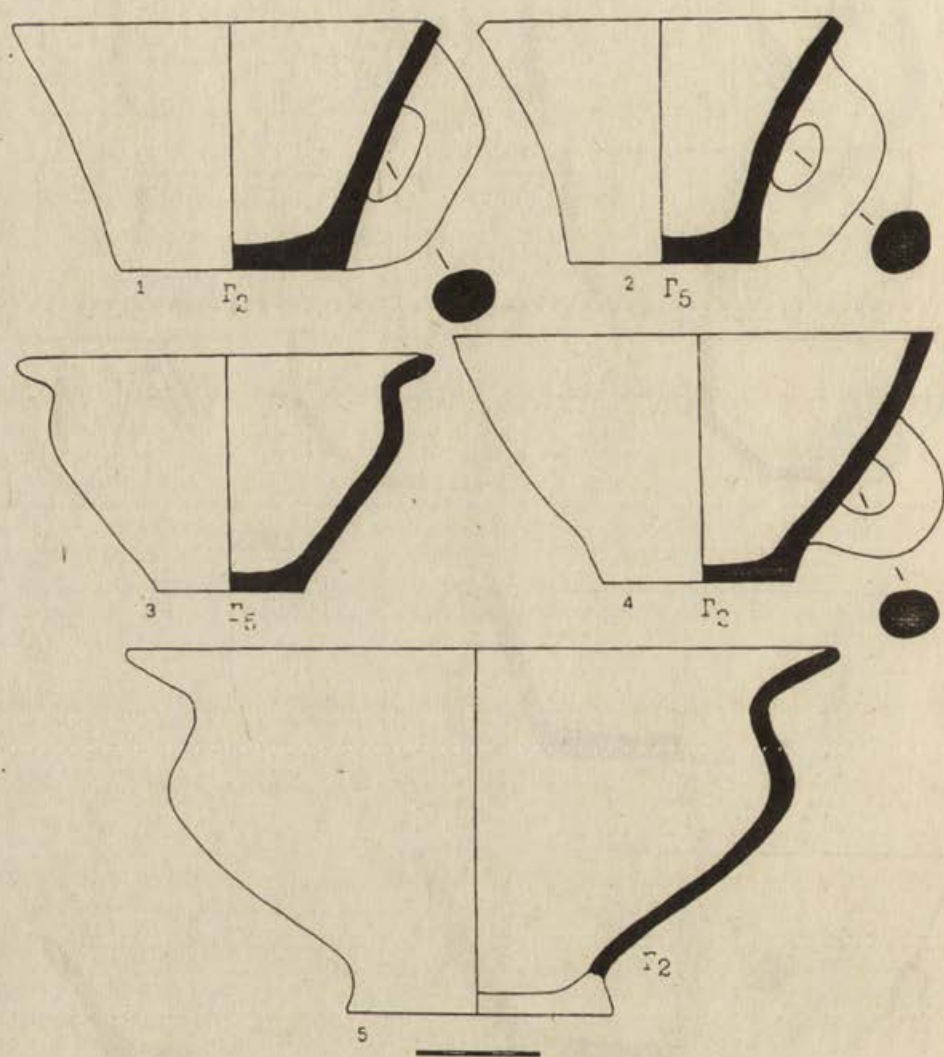

Таблица XI. Паници. IV тип, вариант Б - 1,2; VI тип, вариант Д - 3; Купи. IX тип, вариант Г - 5

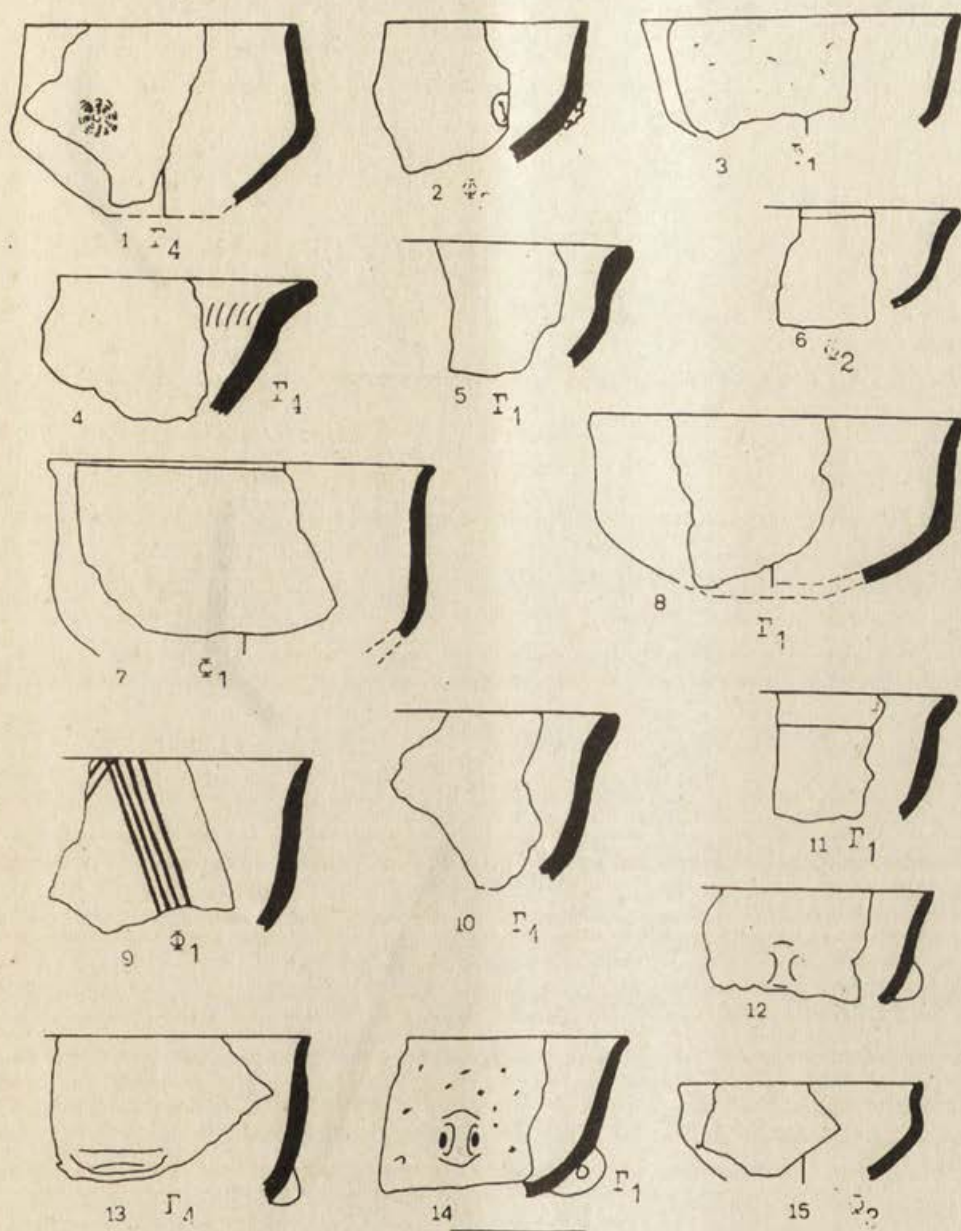

Таблица XII. Паницы. V тип, вариант А - 2,3, вариант Б - 1; VI тип, вариант А - 4,5,6, вариант Б - 7,8,9, вариант В - 10,11, вариант Г - 12,13,14; VII тип, вариант А - 15

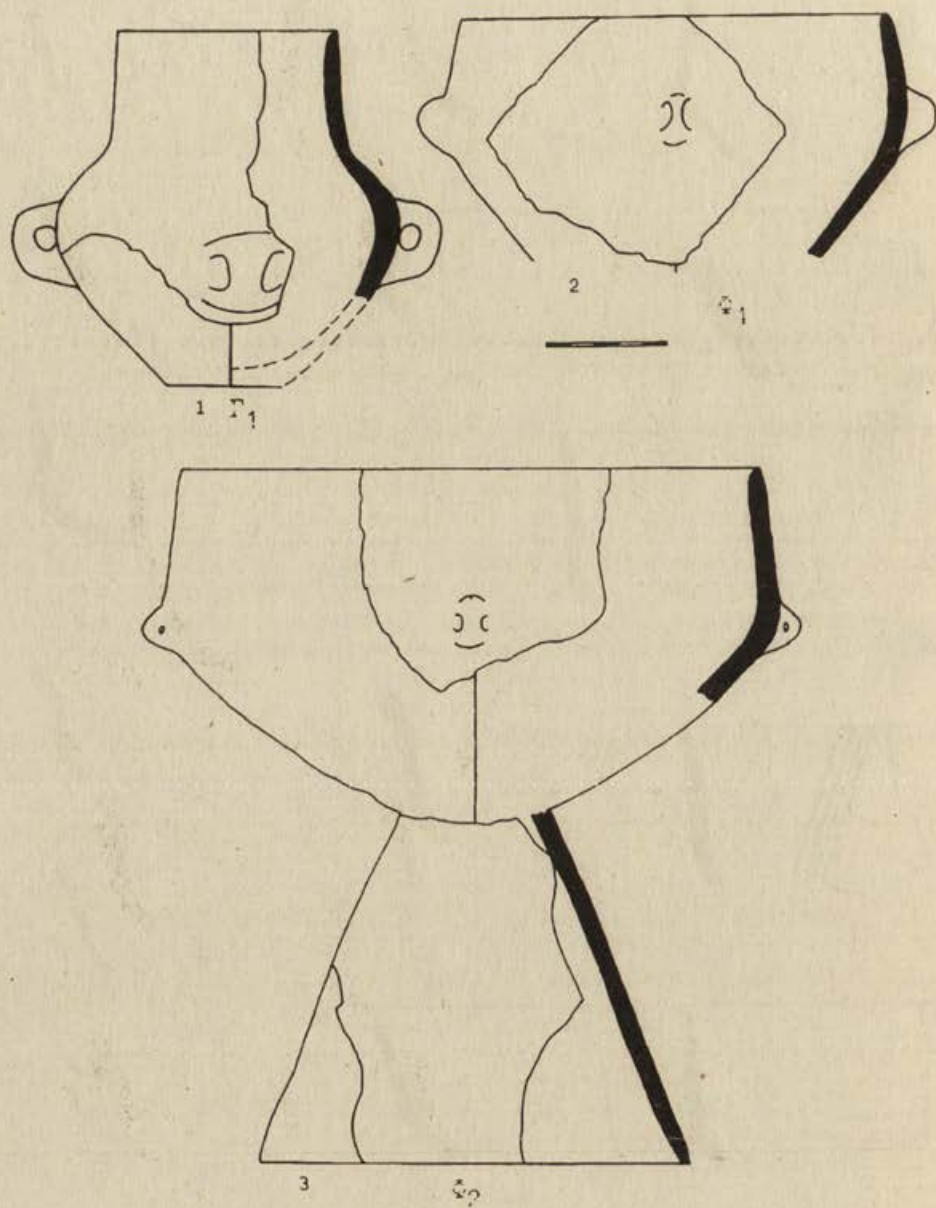

Таблица XIII. Кани. IV тип - 1; Купи. I тип, вариант А - 2,3

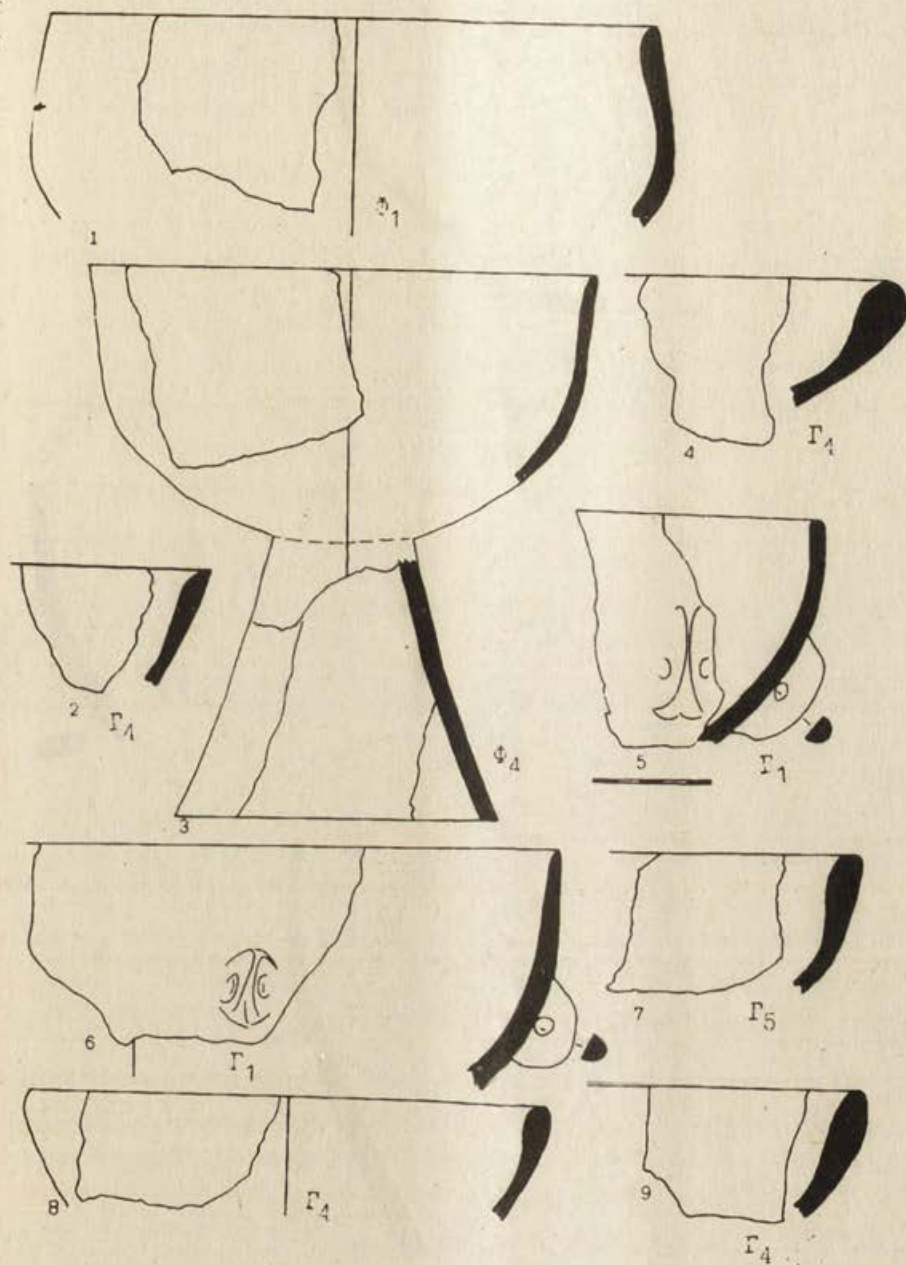

Таблица XIV. Купи. I тип, вариант Б - 1; II тип, вариант А - 3,5,6, вариант Б - 4,5,8,9, вариант В - 2

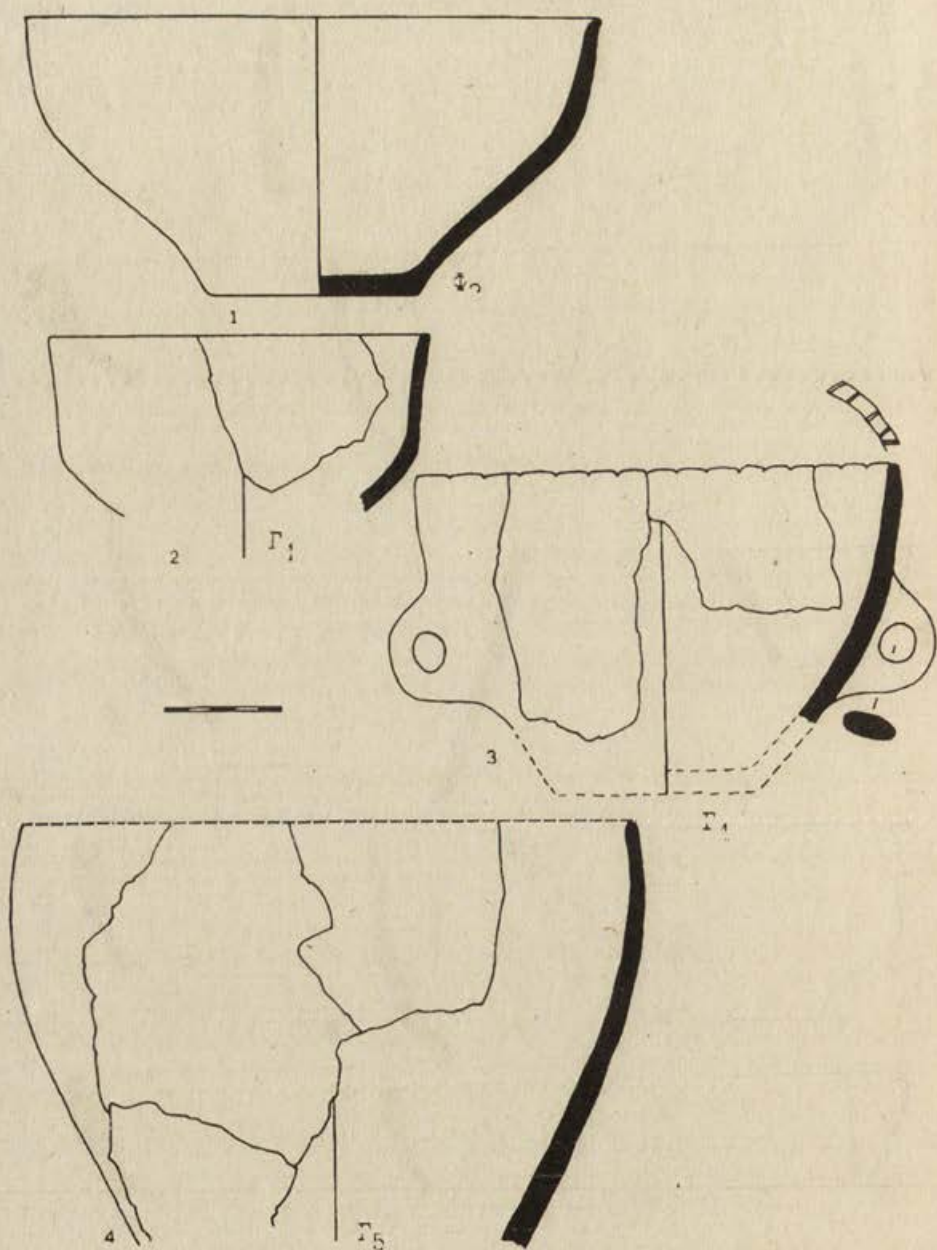

Таблица XV. Купи. III тип, вариант А - 2, вариант Б - 1; IV - тип, вариант А - 3,4

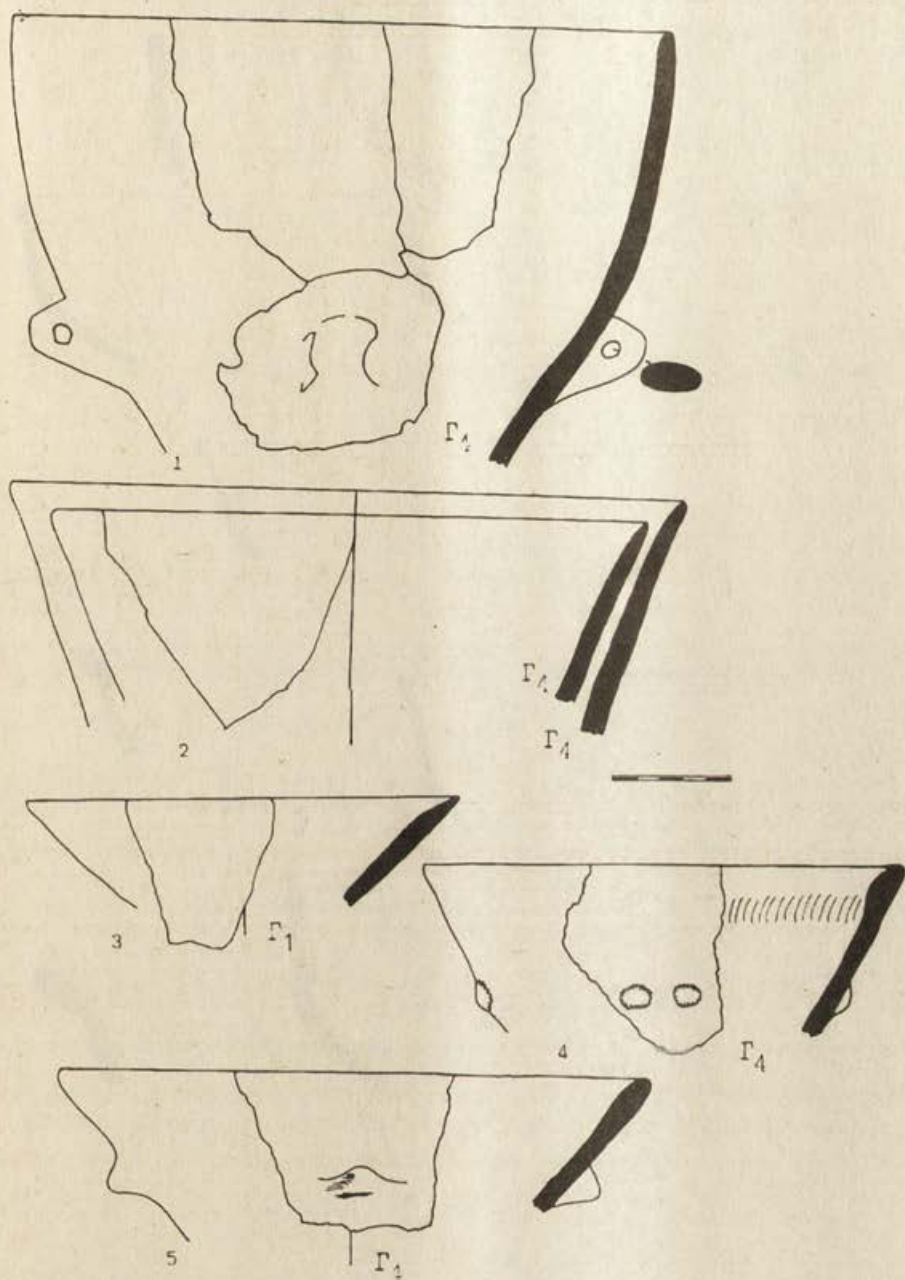

Таблица XVI. Купи. IV тип, вариант Б - 1; V тип - 2; VI тип, вариант А - 3, вариант Б - 4, вариант В - 5

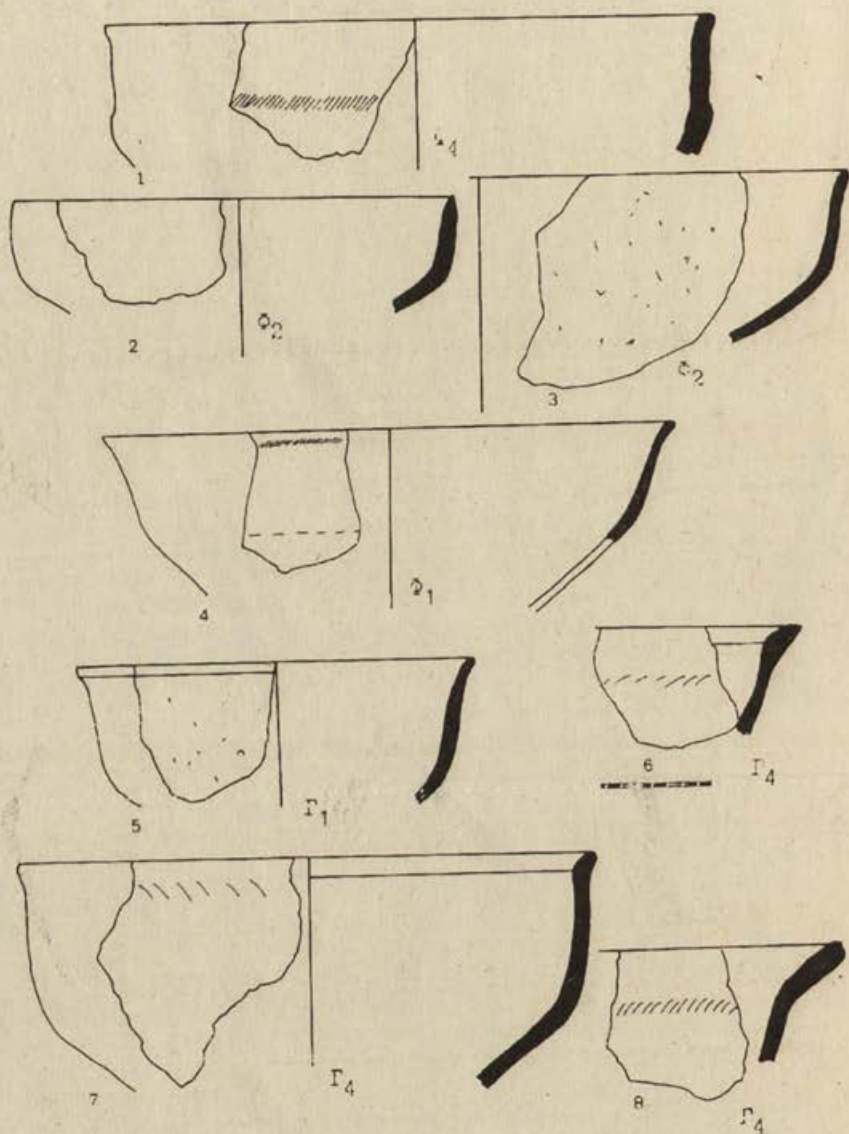

Таблица XVII. Купи. VII тип, вариант А - 4, вариант Б - 2,3; VIII тип, вариант А - 1,5, вариант В - 6,7, вариант Г - 8

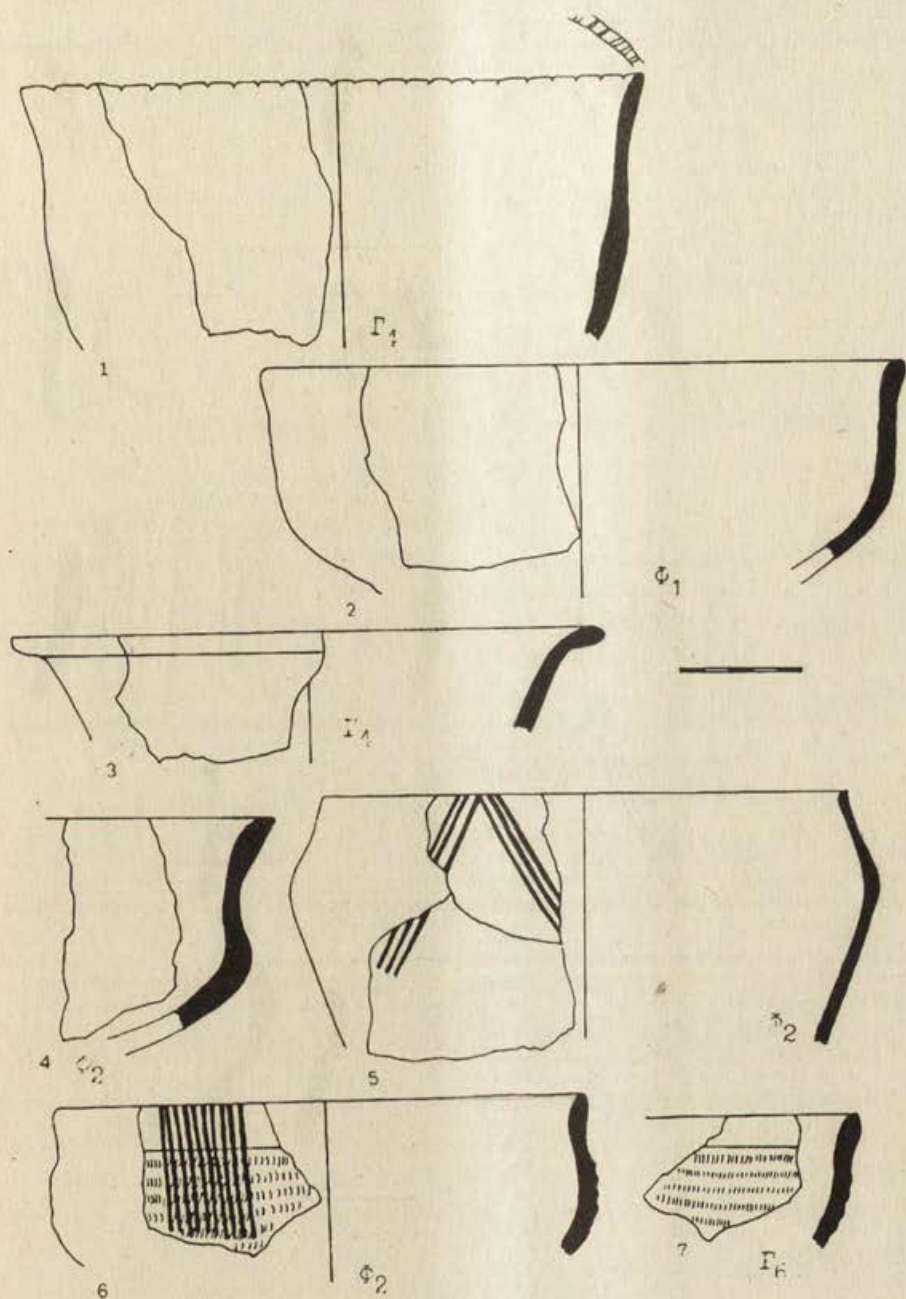
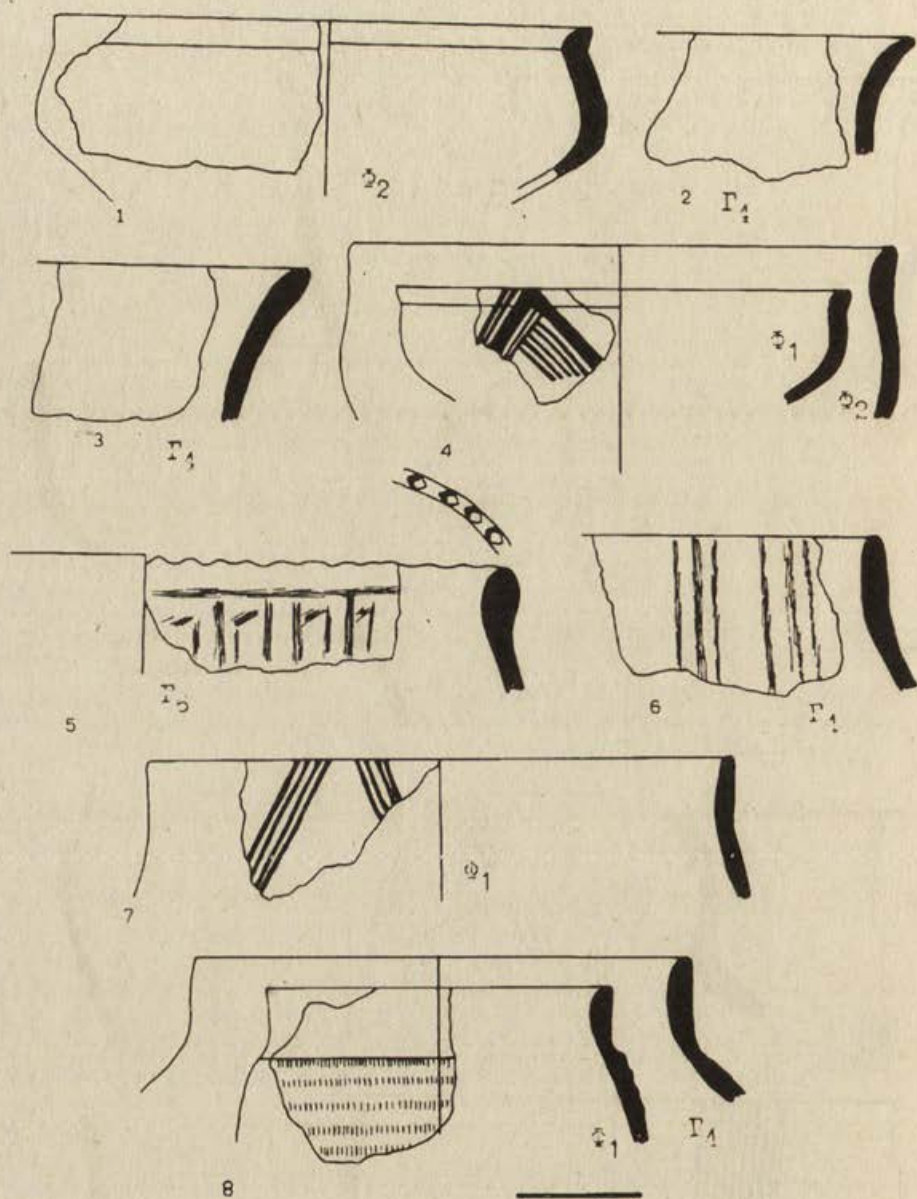

Таблица XVIII. Купи. VIII тип, вариант Б - 1,2, вариант Г - 3; IX тип, вариант А - 5,6, вариант В - 4,7

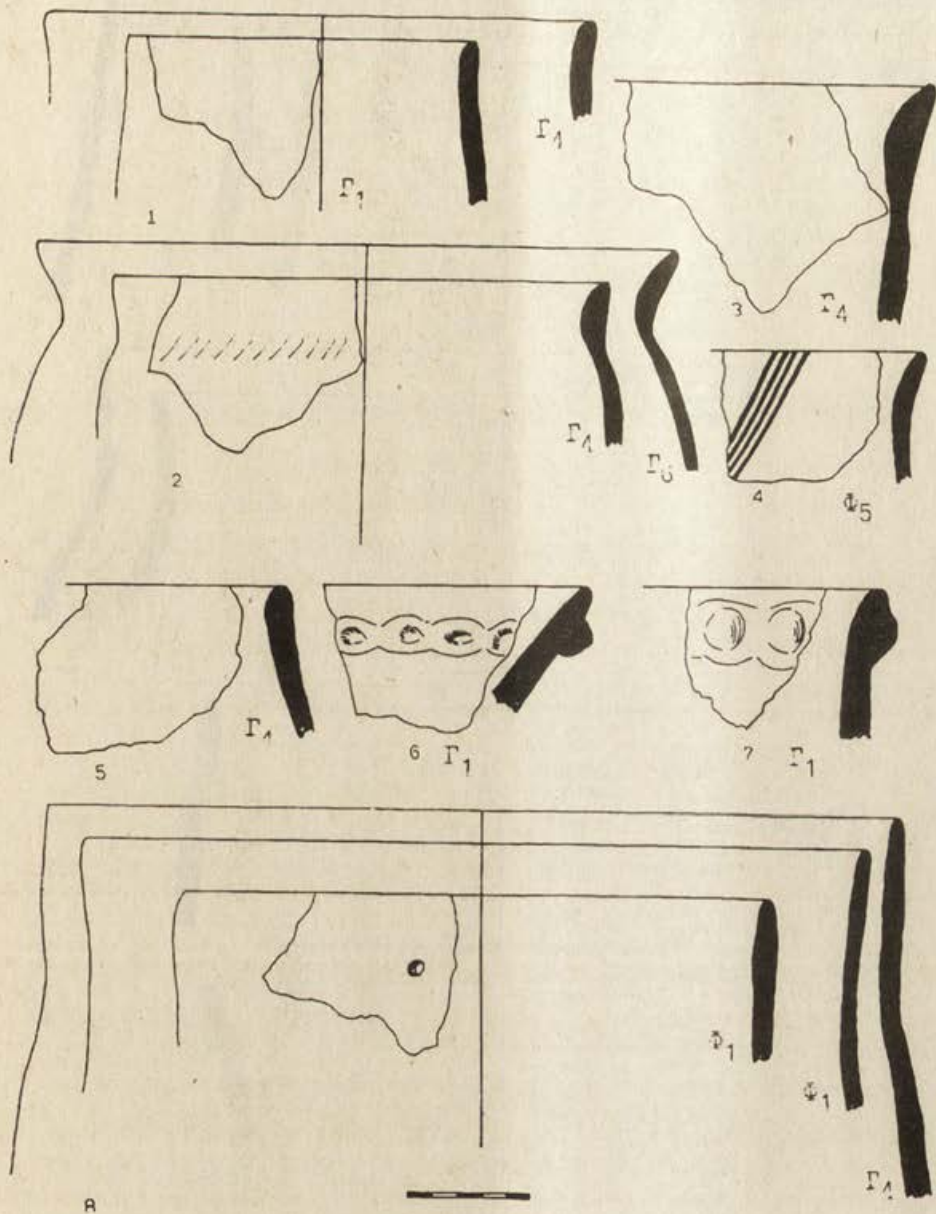

Таблица XX. Гърнета. III тип - 1; V тип, вариант А - 3, вариант Б - 2,4; VI тип - 5; VII тип - 6,7; Големи дълбоки съдове. I тип - 8

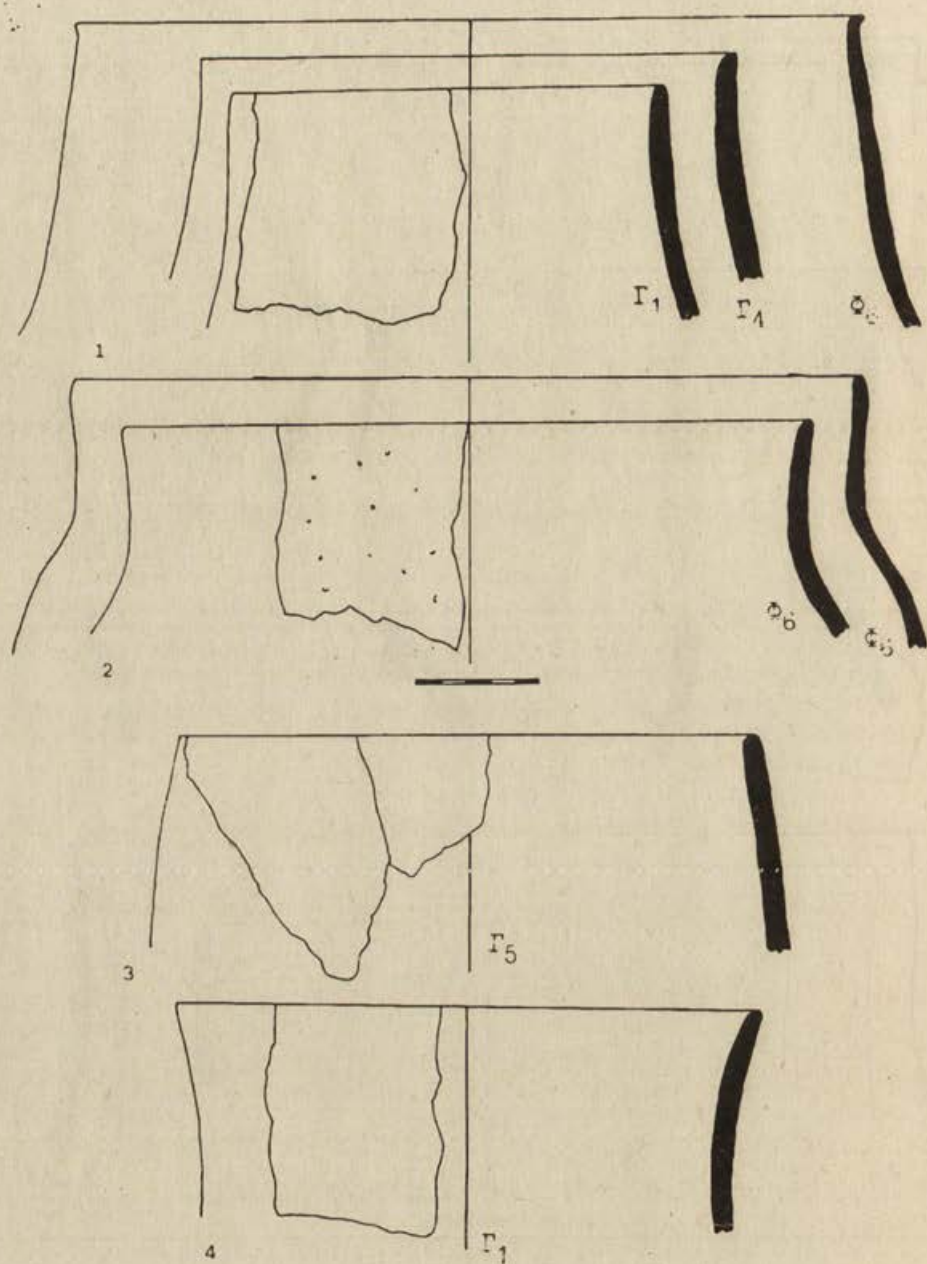

Таблица XXI. Големи дълб съдове. II тип - 1; III тип - 2; IV тип - 3; V тип - 4

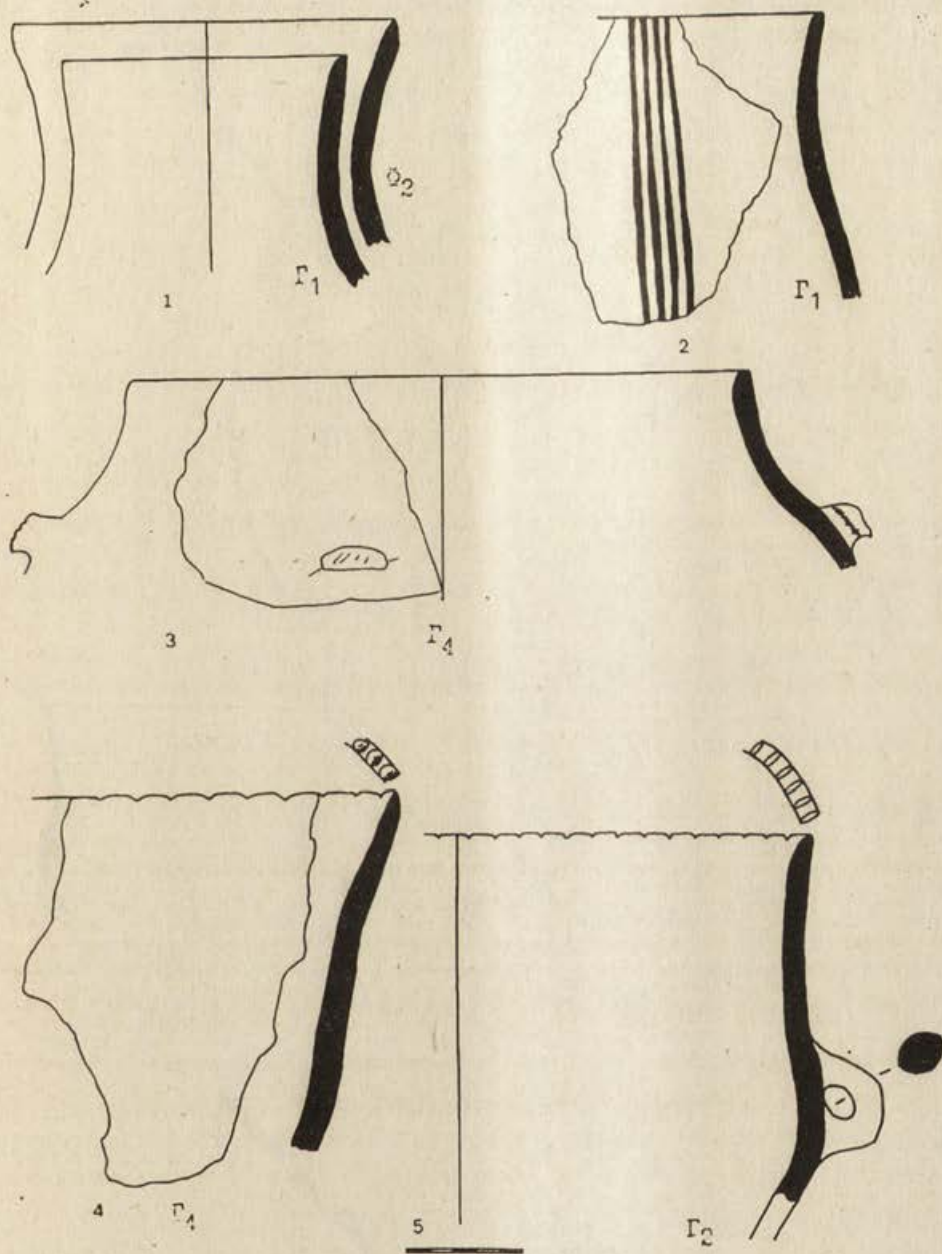

Таблица XXII. Големи дълбоки съдове. V тип - 1,2; V тип - 1,2; VI - тип - 3;
VII тип - 4; VIII тип, вариант B - 5

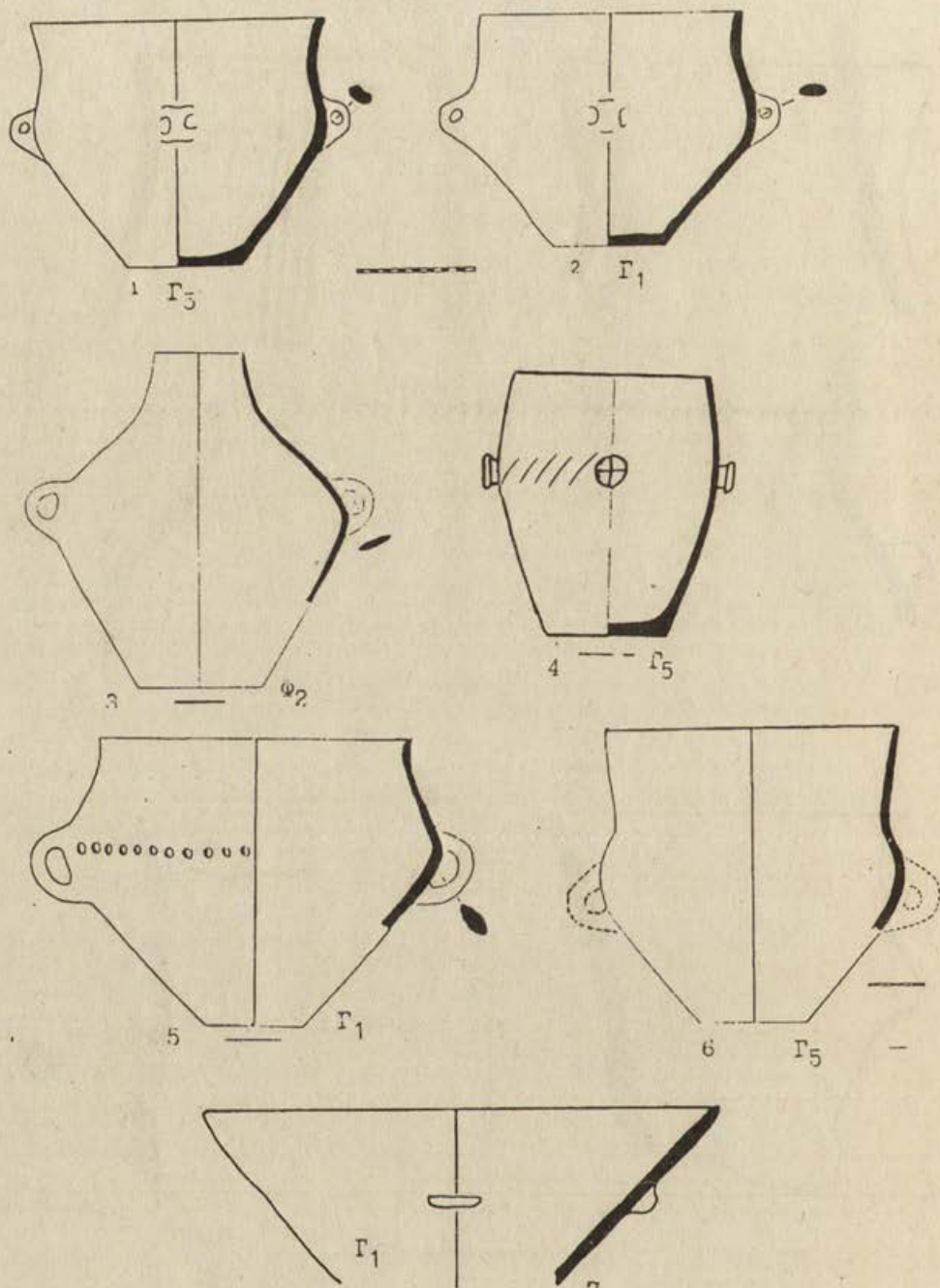

Таблица XXIII. Големи дълбоки сѣдове. IV тип - 4; VIII - тип, вариант А - 2,5, вариант Б - 1, вариант В - 6; IX тип, вариант А - 3

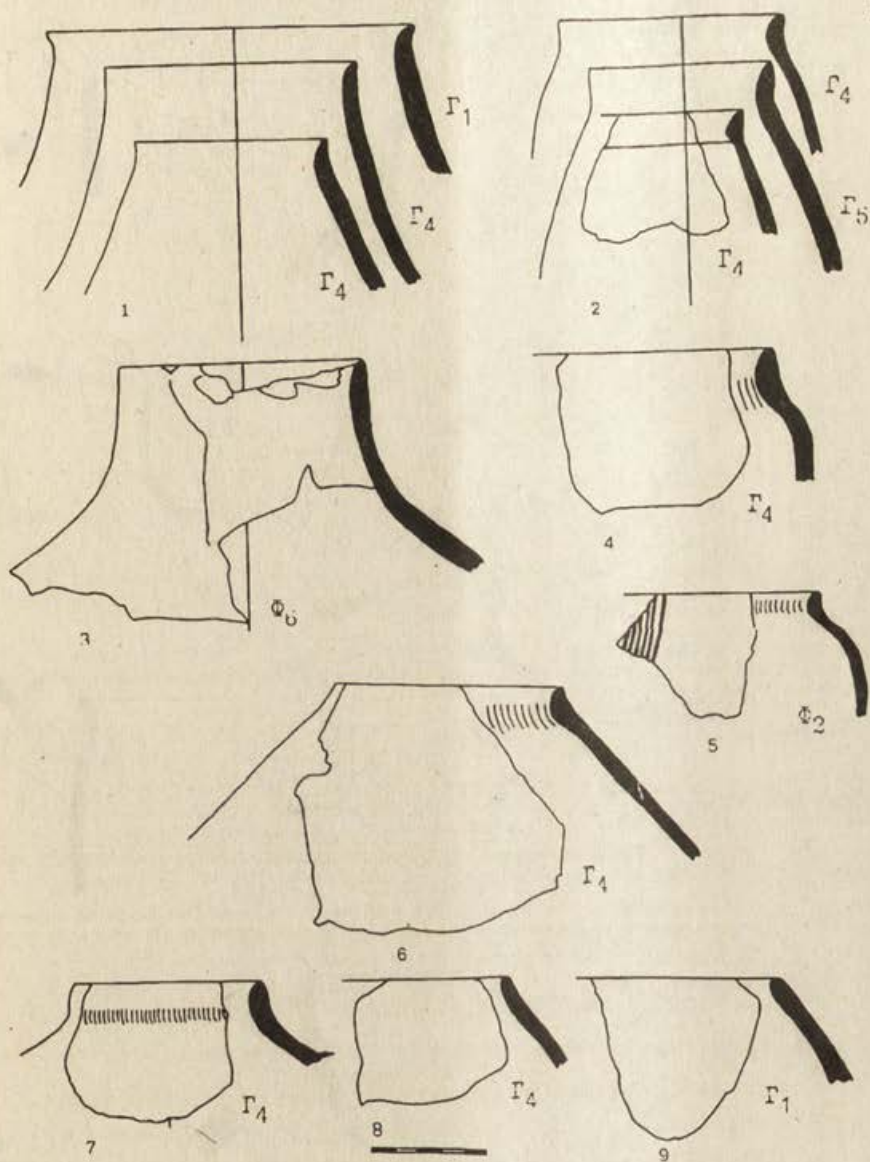

Таблица XXIV. Големи дълбоки съдове. IX тип, вариант А - 1, вариант Б - 3, вариант В - 2, вариант Г - 4,5, вариант Д - 6,7, вариант Е - 8,9

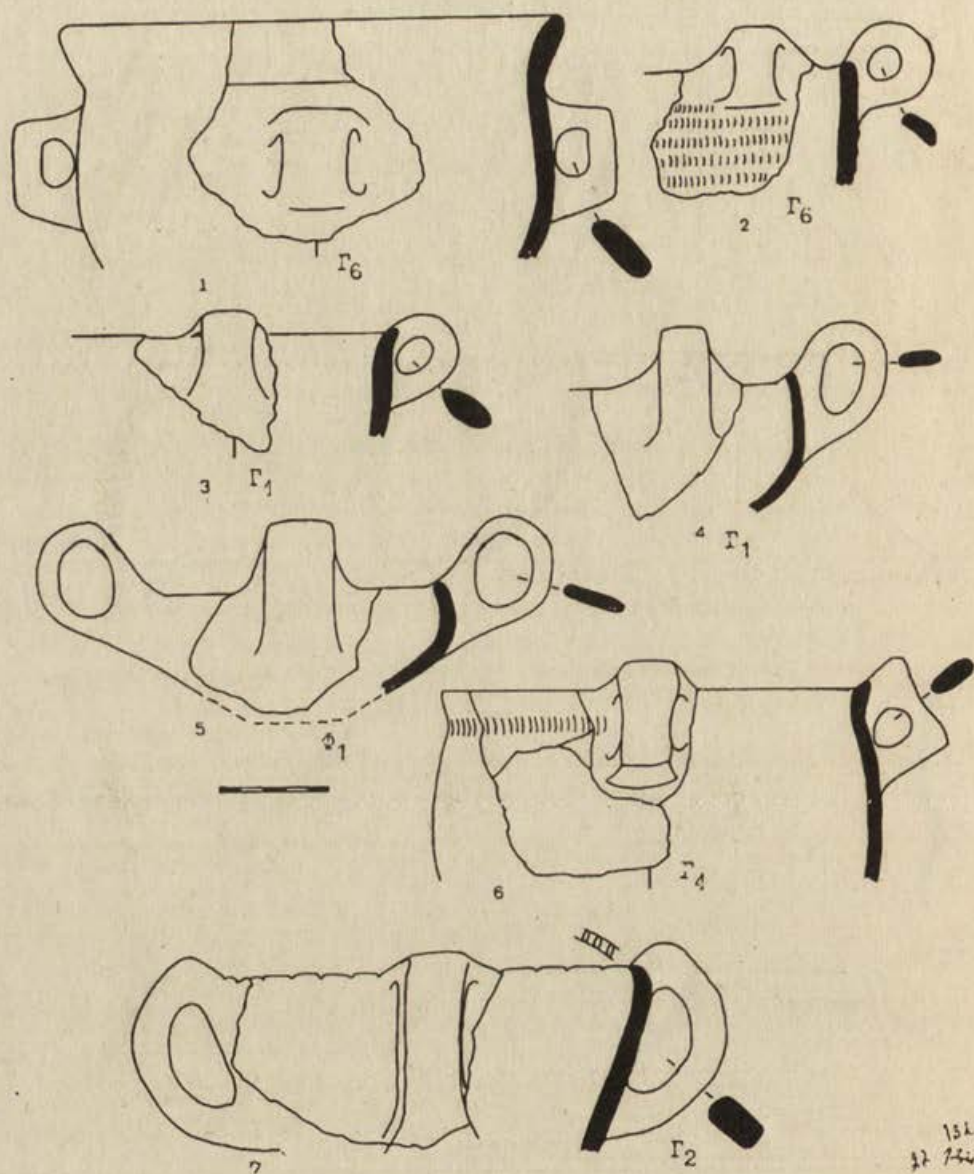

Таблица XXV. Уникални съдове

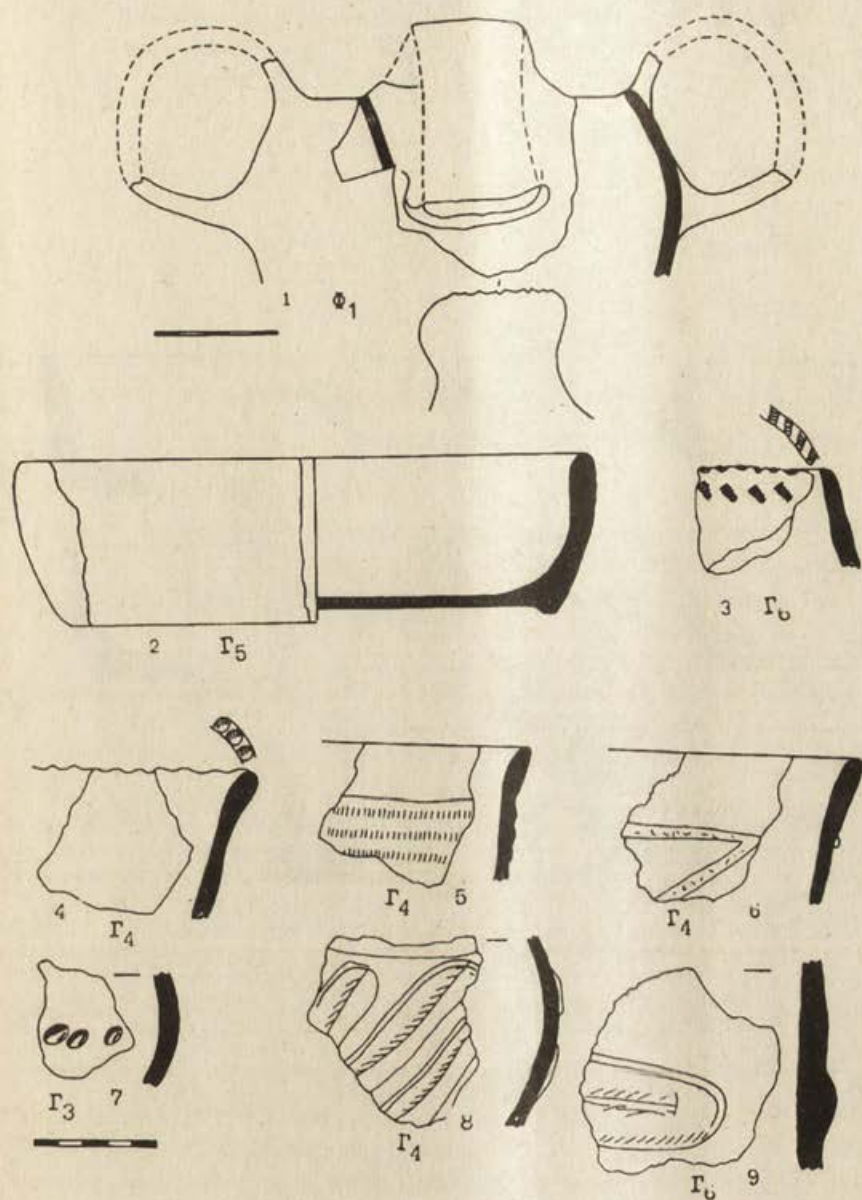

Таблица XXVI. Уникални съдове - 1,2; Фрагменти от глинени съдове с украса. I тип, вариант Б - 8,9; II - тип, вариант А - 7, вариант В - 4; III тип - 5

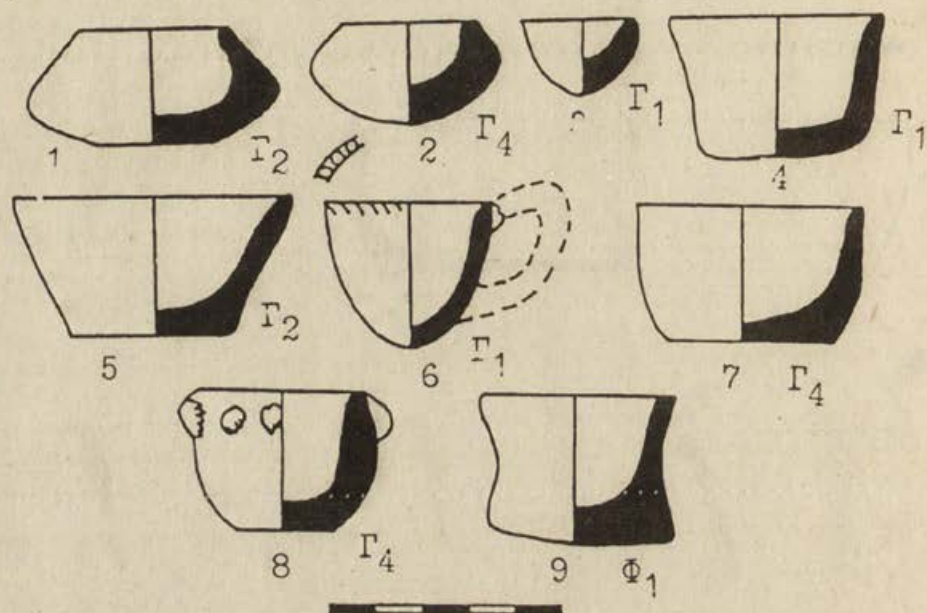

Таблица XXVII. Миниатюрни сѣчета

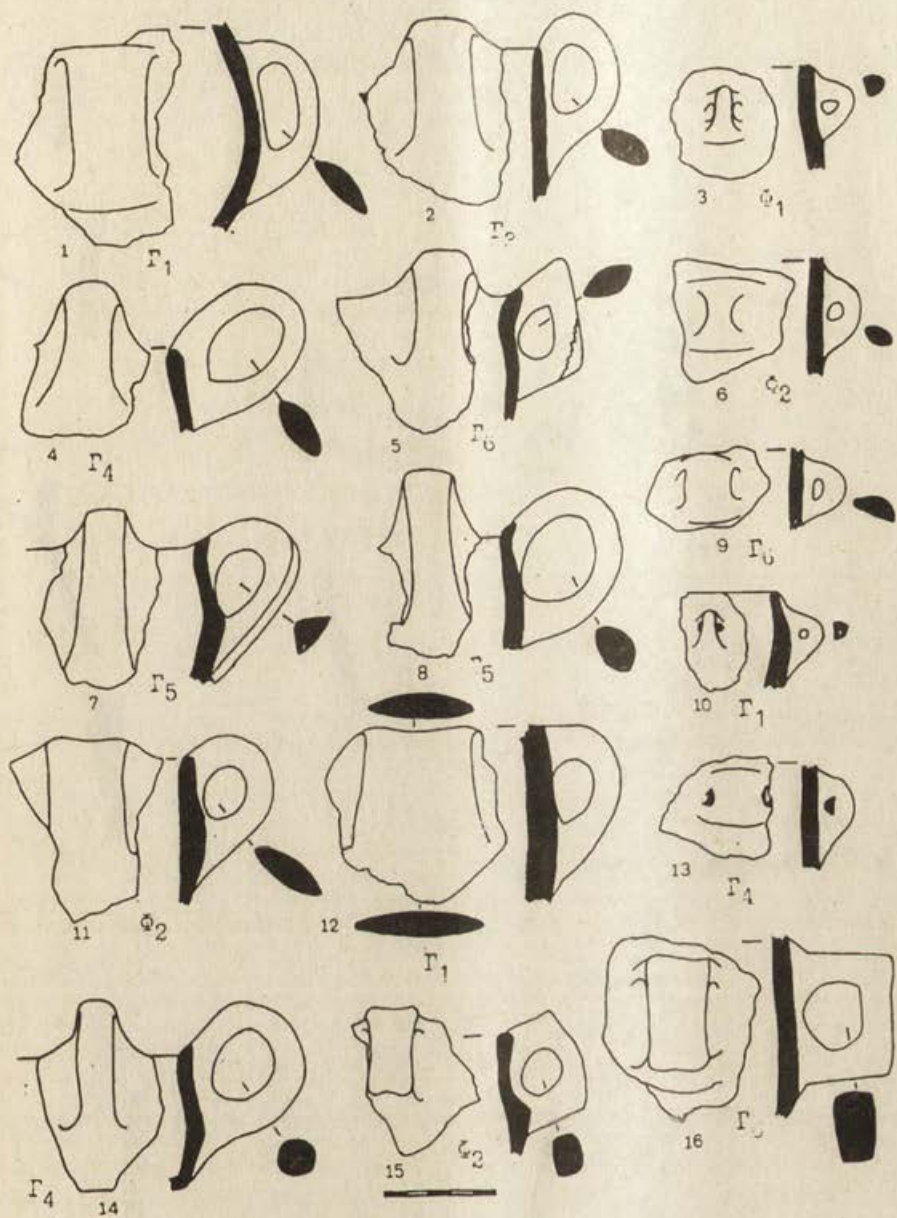

Таблица XXVIII. Дръжки. I тип, вариант А - 2,3,4,8,11, вариант Б - 14, вариант В - 7, вариант Д - 5, вариант Е - 15; III тип, вариант А - 1,12, вариант В - 3,6,9,10,13, вариант Г - 16

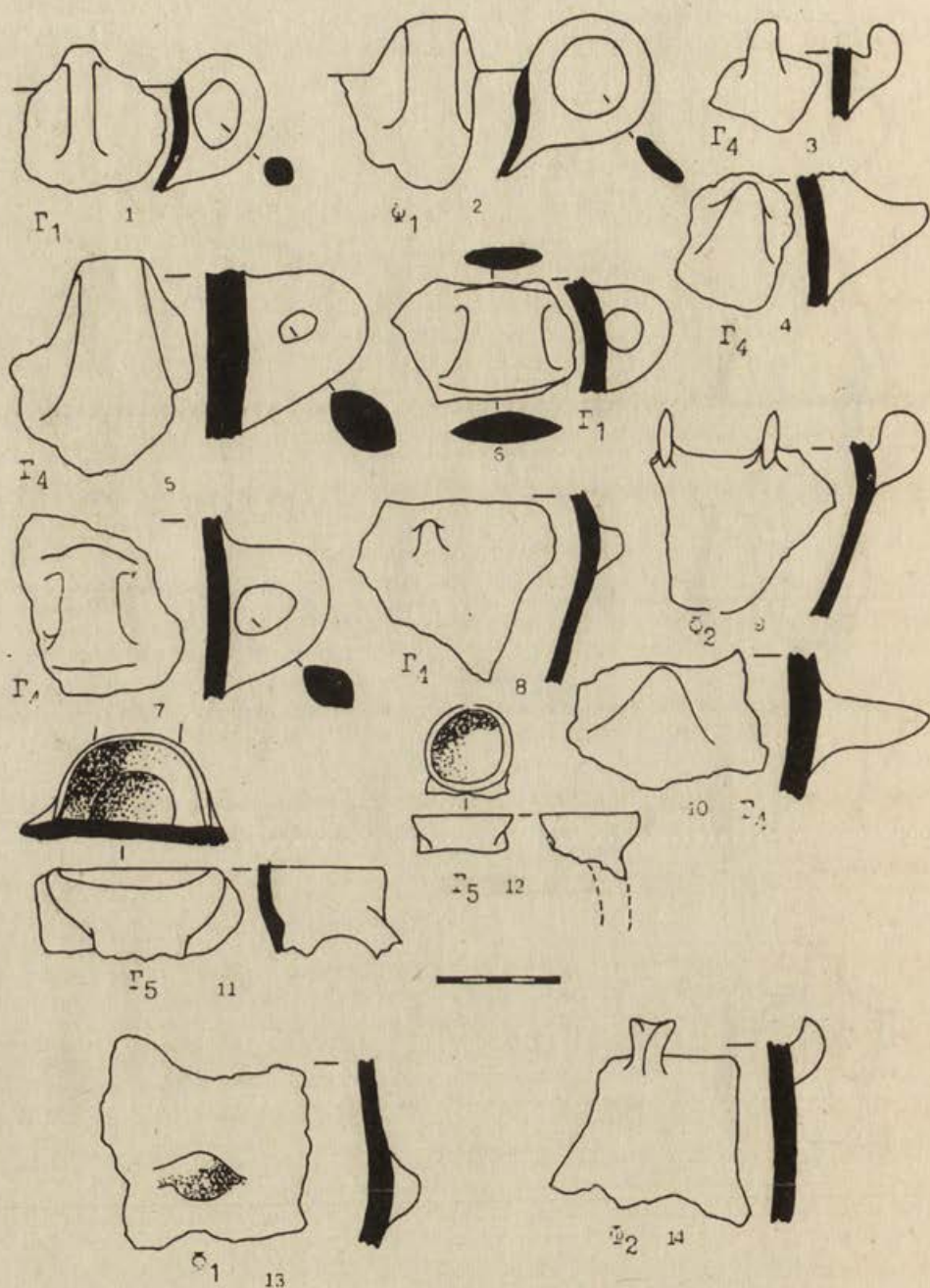

Таблица XXIX. Дръжки. I тип, вариант А - 2, вариант Б - 1; II тип, вариант А - 5, 6, 7, вариант Д - 11, 12; IV тип, вариант А - 8, 9, вариант Б - 3, 4, 10, 14, вариант Д - 13

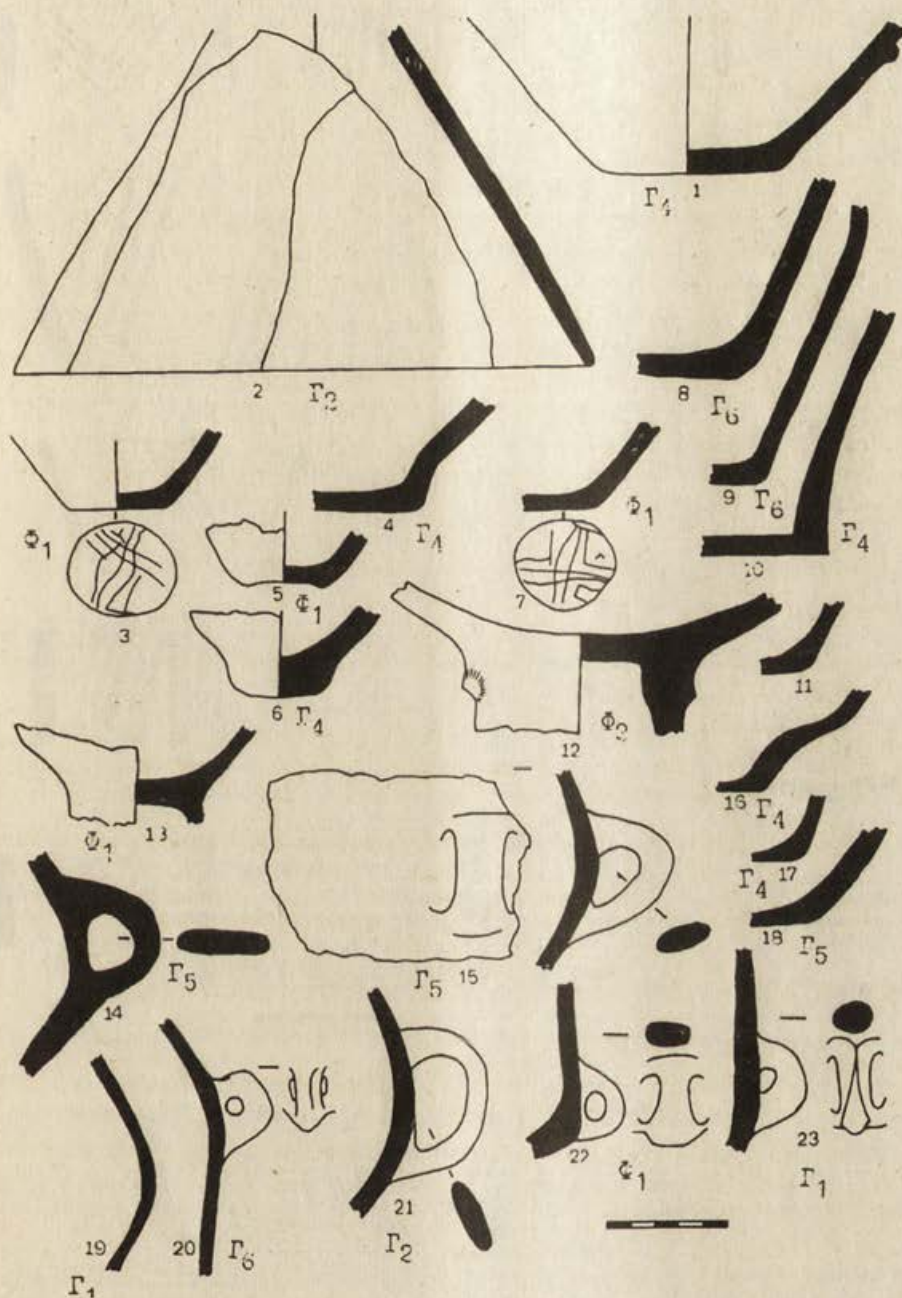

Таблица XXX. Дъна. I тип - 1,3,4,7,8,9,10,11,16,17,18; II тип - 6; III - тип - 5; IV тип - 1,12,13; Преломи - 14,15,19-23

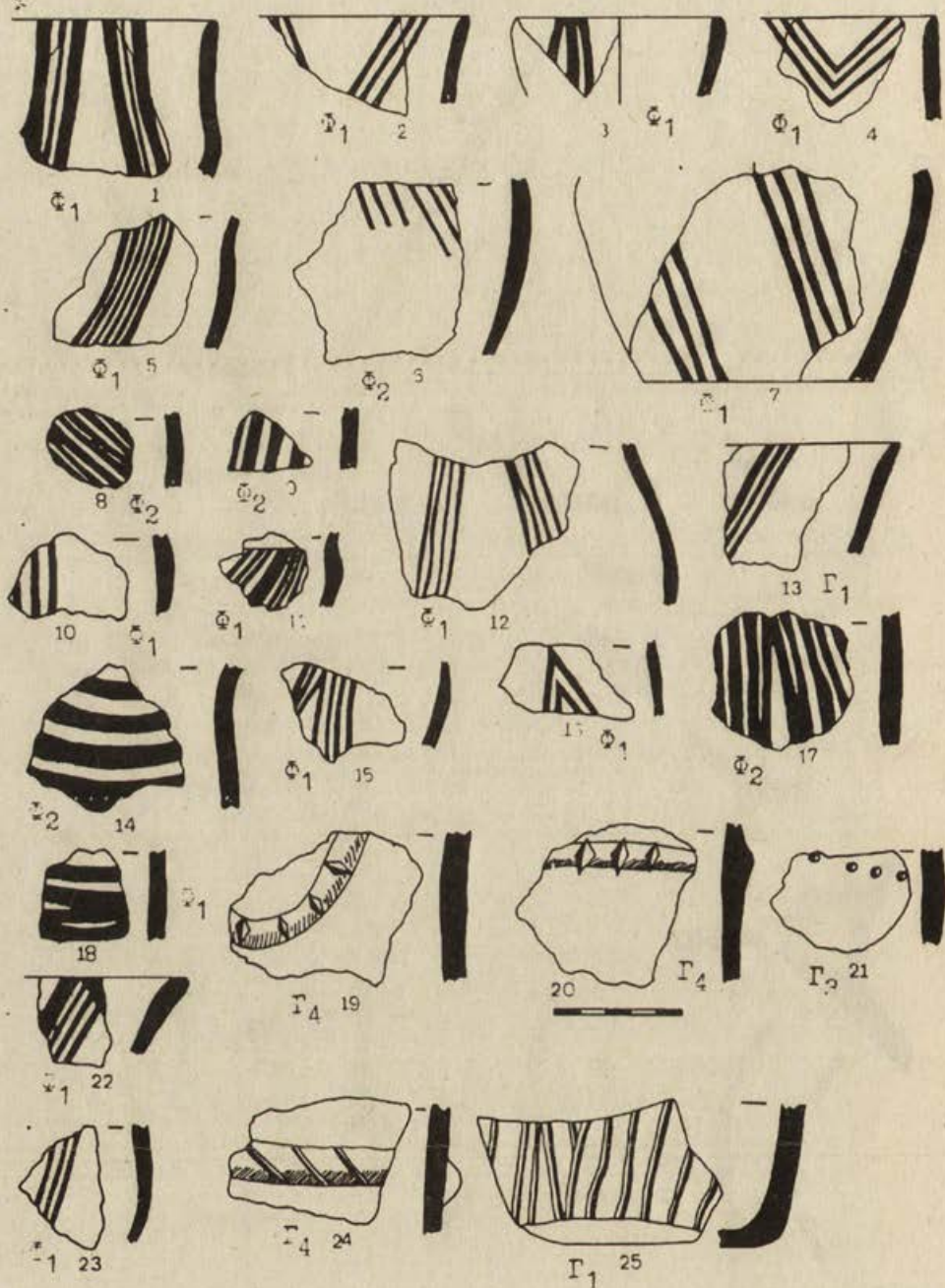

Таблица XXXI. Украса върху глинени съдове. I тип, вариант А - 25, вариант В - 19,20,24; II тип, вариант Б - 21; IV тип - 1-18, 22,23

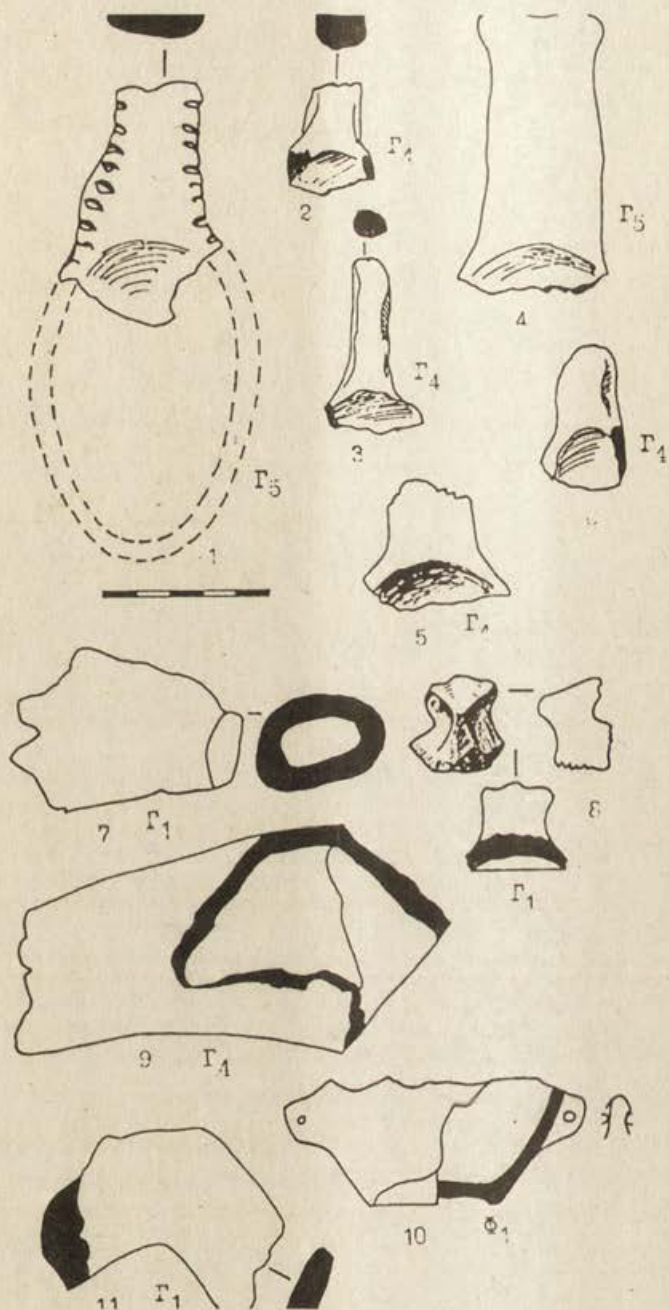
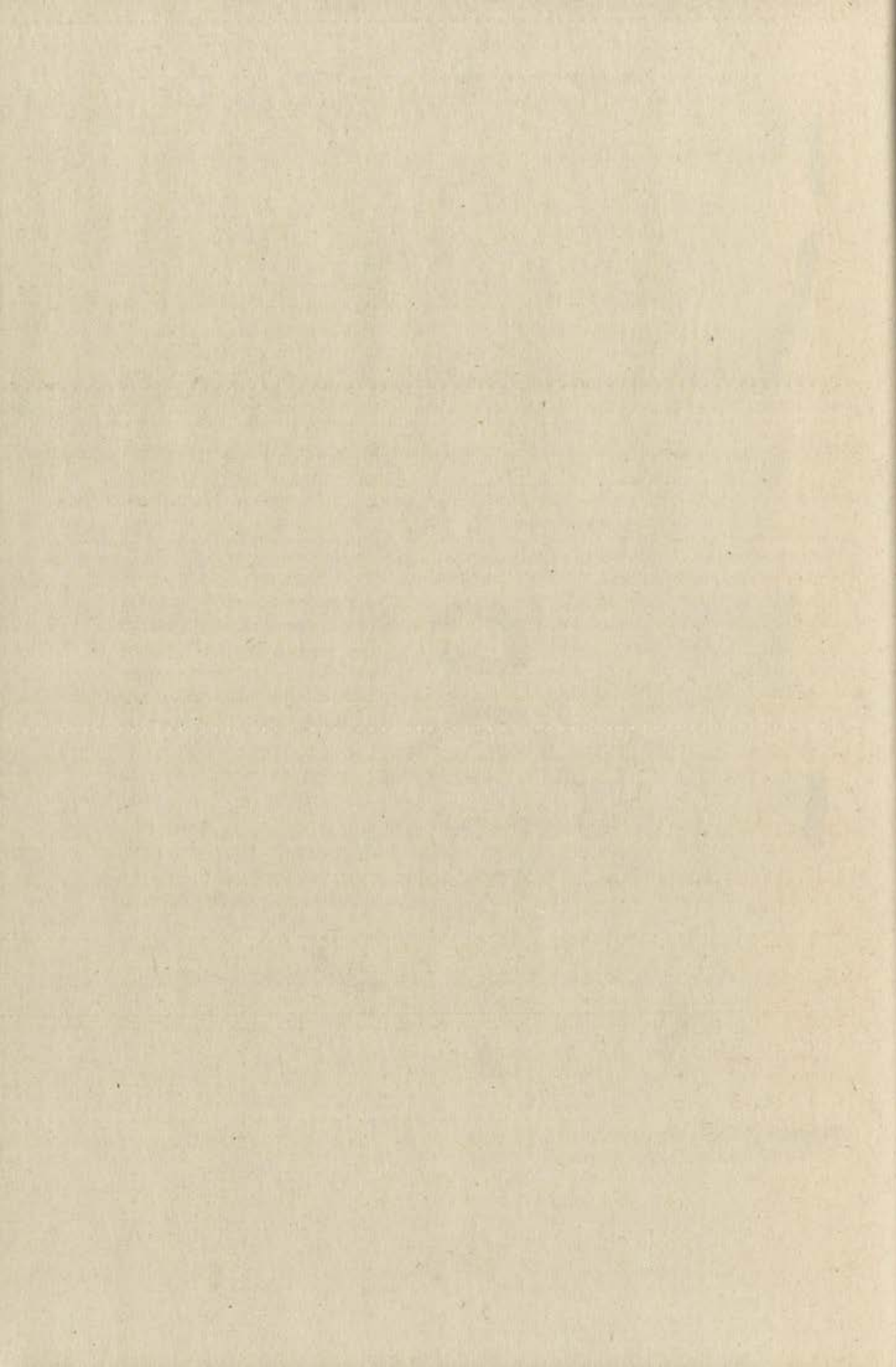

Таблица XXXII. Фрагменти от глинени лъжици - 1-6; Дръжки. III тип - 7,8,9,11; Дъна. III тип - 10

КОСТЕНИ ТОАЛЕТНИ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ ОТ НОВЕ

ПАВЛИНА ВЛАДКОВА

През римската и ранновизантийската епохи обработката на кост е един от занаятите, засвидетелствани с материали почти от всички проучвани археологически обекти. Многобройни и различни по вид костени предмети са придобити и при разкопките на римския лагер и ранновизантийския град Нове край Свищов. В настоящата работа обект на внимание ще бъде само една група костени изделия, чието предназначение е свързано с тоалета и хигиената - гребени, игли за коса, пиксиди и шпатули.¹

Гребени /лат. pecten/

I тип. Двустранни триделни гребени /No 1102 и.н., No 860 и.н., No 666/. Изработени са от еленов рог. Имат правоъгълна форма, като страничните ръбове са равно отрязани. Зъбците от едната страна са по-дълги и дебели. Върху централната пластина от двете страни чрез бронзови или железни нитчета са прихванати правоъгълни пластини. Обикновено последните са украсени с врязани орнаменти, но тук и при трите случая пластините са без украса. Дължината на гребените е около 10 см, а шир. 4-5 см /табл. I/1.

Гребени от този тип се появяват на територията на Римската империя от края на III -началото на IV век. Характерни са за ранновизантийския период и се откриват както в жилищните сгради, така и в некрополи от времето на Великото преселение на народите.² Типът е известен и от проучванията на полския екип в Нове.³ На базата на посочените аналогии гребените от Нове се датират IV век.

II тип. Едностранни триделни гребени /инв. No 690 и. н./. Представен е от един-единствен екземпляр, който за съжаление ни е известен от снимки и рисунки. Двата края на дръжката са оформени като стилизирани конски глави. Правоъгълните пластини, разположени от двете страни на централната, са украсени с врязани линии.

Датировката на този тип гребени се движи в твърде широк диапазон. В гробове от Поволжието и Урал те се датират от III в. пр. Хр. до III в. сл. Хр.⁴ В сарматски гробове се явяват II-III в.⁵, в Панония от IV до V в.⁶ Този тип е най-широко разпространен в дунавските и рейнските провинции, където се датира от края на IV-V в.⁷ От България гребени със стилизирани конски глави върху

дръжката са известни от Перник⁸, Ятрус и др.⁹, като разликата между тях и гребена от Нове е в оформянето на прикрепящата пластина – триъгълна в посочената примери и правоъгълна в нашия случай.

Датировката се извършва на базата на другия движим материал от сектора, където е открит гребенът – IV в. до първата половина на V в., като тя не противоречи на аналозите от посочените провинции на Римската империя.

III тип. Двустранни триделни гребени, чиито странични пластини са профилирани /No 72/. Последните са разположени на разстояние една от друга и съединени помежду си от централни правоъгълни пластини, украсени с врязани линии. Зъбците от двете страни са еднакви по размери /табл. I/2/.

Този тип гребени в различни варианти е добре познат както от секторите, проучени от полския екип в Нове, така и от Дакия¹⁰, Горна Мизия¹¹ и други провинции. Датира се от последната половина на IV в., времето на император Валентиниан, до първата половина на V в. Към това време се отнася и екземплярът от Нове.

IV тип. Триделни едностранни гребени с дъговидна дръжка /No 332 и н./. Трите пластини са прихванати с железни гвоздейчета. Върху дръжката е нанесена врязана украса от центрирани окръжности /т.нар. орнамент “птиче око”/, фланкираща краищата и и спускаща се отвесно през средата, а хоризонтално преминава лента от врязани орнаменти /табл. I/4/.

Този тип гребени са добре известни и характерни за “варварските” племена от III до първата половина на V в. и не се срещат в римските провинции, докато тези племена не достигат.¹² Гребени с дъговидни дръжки се откриват най-вече в местата, където са заселени готски племена. Датират се IV – първата половина на V в. Към това време се отнася и гребенът от Нове.

От така направения преглед на типовете гребени от Нове е видно, че макар и предметите да не са многобройни се наблюдава разнообразие в начините на оформянето им. Всички открити в секторите на българския екип гребени от кост са местно производство и са изработени от рог. Датират се IV – първа половина на V в.

Игли за коса /лат. acus/

I. Игли с фигурални изображения

1. Игла, чиято тилна част е оформена като ръка, държаща между палеца и показалеца овален предмет /No 641/. Под изображението има украса от три врязани линии. Дължината и е 11 см, като само върхчето е леко отчупено /табл. II/5/.

Вероятно косторезачът е искал да представи Сабазиева ръка. Това изображение е често срещано, като има магически и култов характер. Овалният предмет е или ябълка, символизираща плодородие и любов, или шишарка, плод на вечнозеленото дърво, символизираща живота, кръговрата в природата и плодородието.

Или с други думи изображението е имало за цел да донесе на притежателя дълъг живот, здраве, любов и благоденствие.

Този тип игли се датират във времето от I до IV в. и се среща във всички римски провинции.¹³ Костена игла за коса с изображение на Сабазиева ръка е открита и в Кабиле.¹⁴ На базата на откритите заедно с иглата от Нове материали тя може със сигурност да бъде датирана през втората половина на I в.¹⁵

2. Игла с неясно изображение в тилната част /No 641/. Най-вероятно това е женско изображение и представя Венера, права, с вдигнати ръце - в едната държи огледало, а с другата оправя косата си. Фигурата е представена до кръста, като изображението е схематично, изработката не е прецизна и издава ръката на неумел майстор. Дължината на иглата е 12,1 см /табл. II/6/.

Игли с изображения на Афродита /Венера/ се откриват често както в женски погребения, така и при проучванията на архитектурни комплекси.¹⁶ Все пак броят на откритите в гробове предмети е значително по-голям от този на откритите в сгради. Този факт навежда на мисълта, че иглите имат не само утилитарно предназначение, а функцията им е по-скоро култова.

Датираме иглата както и тази от предишния тип втората половина на I в.¹⁷

3. Игли, чиято тилна част е оформена като портретно изображение /No 75, No 198, No 199/. В трите случая е представен бюст на жена във фас. Тя е с дълга коса, падаща от двете страни на лицето. На главата вероятно е изобразена корона. От главата надолу фигурата е изобразена схематично и е възможно релефната украса да представя богато драпирана дреха, а може би това е просто символична украса. Под фигурите иглите са украсени с по два релефни пръстена /табл. II/7/.

Според нас в случая имаме опит за портретно изображение на жена. Многобройни са примерите, когато върху гемии и камеи, монтирани върху разнообразни по тип накити, са представени портретни образи на членове на императорското семейство. Поради схематичността на фигурата е трудно да се търси прилика с исторически личности. Все пак стилът на прическата дава основание да отнесем иглата във времето на Юлия Домна, съпруга на император Септимий Север, и да датираме иглата към края на II - началото на III век.

II. Игли без украса

1. Игли с вретеновидна форма на тялото /No 665 и.н./. В централната си част иглата е удебелена, а в двата края изострена. Дължина 7,5 см /табл. II/8/.

Точни аналогии до настоящия момент не са ни известни. Подобна игла е открита в Перник, но върху централната и част е нанесена релефна украса.¹⁸ Датираме я II-III век.

2. Тилната част равно отрязана /No 340, No 713/. Тялото е с конусовидна форма, дължината от 8 до 12,5 см /табл. II/9/.

Откритите в Горна Мизия игли от този тип се датират II-III в.¹⁹ Двата екземпляра от Нове са открити в един и същ сектор и според движимия материал, открит заедно с тях - глинена лампа и фибула, се датират в първата половина на II век.

3. Тилната част конусовидно оформена /No 212/. Дължина 10,4 см /табл. II/10/.

Подобни игли са открити в Тракия²⁰ и Дакия²¹, но датировката им е в твърде широки граници - първите се датират с монети от времето на Антонин Пий, т.е. средата на II в., а вторите IV-V в. Датировката на иглата от Нове се извършва на базата на открита игла със същата форма в саркофаг в близост до с. Вардим, Свищовско, която проучвателите отнасят към II в.²²

4. Тилната част е с формата на пресечен конус /No 178/. Върху тялото, близо до главичката, има украса от 5 врязани линии. Дължина 11,2 см /табл. II/11/.

Подобни игли се датират II-III в.²³

5. Тилната част завършва с плосък кръг, разположен хоризонтално спрямо тялото на иглата /No 346/, /табл. II/12/.

Типът в Горна Мизия се явява през II-III в., но е разпространен и през IV в.²⁴, към която крайна дата се отнася и нашият екземпляр.

6. Тилната част завършва със заоблена главичка.

Тук могат да бъдат разграничени следните варианти:

а/ главичката има сферична форма и е голяма по размери, с диаметър 0,9-1 см /No203, No205, No669/. Всички известни ни екземпляри са отчупени в предната си част и не можем да установим дължината на иглите. Интересното при този тип е това, че някои от главичките не са изработени заедно с тялото, а отделно /табл. II/3/.

Датират се на базата на аналогичен тип игли от Горна Мизия - втората половина на II-IV в.²⁵

б/ главичката е малка, сферична, изработена заедно с тялото /No150, No204, No206/. Тялото е с вретеновидна форма, като понякога иглите са украсени с релефни пръстени и врязани линии /табл. II/14/.

Датировката се извършва на базата на открития заедно с иглите движим материал /от сектор X и сектор VIIIA/ - втората - половина на I - първата половина на II в.²⁶

в/ главичката е заоблена, с почти цилиндрична форма /No150, No204, No206/. Тялото е вретеновидно, като понякога в основата на тилната част има украса от релефни пръстени /табл. II/5/.

Подобни по тип игли са открити както в Тракия²⁷, така и в други римски провинции²⁸ и се датират от I до края на IV вем. За съжаление не може да се прецизира датировката, но предвид на това, че всички материали се откриват макар и в различни сектори винаги в най-горните културни пластове на дълбочина 0,50 до 0,80 м от нивото на съвременния терен, е възможно да се приеме, че те са от времето след началото на IV в.

7. Игли с капковидна главичка /открити са 25 бр. в сектор XXXIX и 5 бр. в други сектори/. Тази група е най-многобройна и най-много екземпляри са запазени цели. Иглите имат вретеновидна или конусовидна форма на тялото. Дължината им е от 9,2 до 11,7 см. В повечето случаи върхът е изострен, но при няколко екземпляра е скосен от едната страна /табл. II/16/.

Типът се доближава твърде много до тип III/1, който ще бъде описан по-долу, като разликата е само в наличието или липсата на украса върху главичката. Иглите се датират II-III век.

III. Игли с украсена тилна част

1. Тилната част е капковидна, като цялата главичка е украсена с хоризонтални врязани или кръстосани наклонени линии, имитиращи шишарка /No148, No183, п. No576, I-714/. Формата на тялото е конусовидна, върхът остър, дължината от 10,3 до 10,8 см /табл. II/17/.

Украсата тип "борова шишарка" обикновено се свързва с култа към Дионис - известно е, че тирсът, един от основните атрибути на божеството, завършва с борова шишарка. По всяка вероятност иглите, украсени със символа на Дионис имат наред с утилитарното си предназначение и магически характер.

Игли от този тип се откриват в Тракия, Дакия, Панония, Горна Мизия и други римски провинции²⁹ и се датират от края на II до края на III в., като типът е най-популярен по времето на Северите.

2. Игли с призматична форма на главата /No53, No54, No149, No151, No153, No156, No181, No188, No342/. Тялото е свретеновидна форма, дължината е от 8,9 до 12 см /табл. II/8/.

В различните провинции типът се датира III-IV в., а в някои германски некрополи се среща и през V в.³⁰ Изхождайки от местонамирането на иглите в Нове, те се датират IV- първата половина на V век.

3. Главичката е с формата на паралелепипед /No182/. Формата на тялото е конусовидна, дължината 11,3 см. Върху всяка страна на главичката е нанесена украса от центрирани окръжности /табл. II/19/.

На базата на украсата иглата се датира IV-V век.

4. Игли със сложно профилирана тилна част /No74, No642, No671/. Телата са с конусовидна форма, а дължината не е установена, защото върховете на всички известни екземпляри от Нове са отчупени. Главичките са сложно оформени. Винаги в основата си имат врязани линии или релефни пръстени. Над тях следва елипсовидна, конусовидна или заоблена част, украсена в повечето случаи с мрежест орнамент. Иглите завършват с връх, най-често конусовиден по форма /табл. III/20-23/.

Тези игли могат да бъдат датирани главно чрез останалия материал, открит заедно с тях. Така един екземпляр е намерен заедно с фрагменти от амфори, тухли с печати и фрагмент от глинена лампа, които проучвателите отнасят към първата половина

на II в.³¹, а друг – с монети от средата на I век.³² По този начин може да се приеме, че игли със сложно профилирана тилна част са били разпространени в Нове през втората полов. на I в. до средата на II в.

Така направеният преглед на костените игли от Нове /български сектори/ дава възможност да се проследи разпространението на отделните типове във времето. Могат да бъдат разграничени 4 групи игли за коса.

Иглите с изображения на Сабазиева ръка и Афродита /Венера/ са най-ранни и се датират втората половина на I в. Към времето след средата на I в. до първата половина на II в. се отнасят и иглите със сложно профилирана тилна част, с малка сферична главичка и с равно отрязана тилна част.

Към втората група се отнасят иглите от II-III в., като най-многобройни са тези от времето на Северите. Към тази група спадат иглите с изображение бюст на жена, иглите с тилна част, оформена като борова шишарка, иглите с вретеновидна форма на тялото и изострени краища, иглите с тилна част, оформена като сфера, конус или пресечен конус. От така изброените типове е видно, че разнообразието в оформянето на иглите през II-III в. е твърде голямо, като в повечето случаи изработката е прецизна и качествена.

Само два типа отнасяме към IV в. – игли с тилна част, оформена като плосък кръг и заоблена, почти цилиндрична главичка.

През IV-VI в. в Нове са били най-разпространени иглите с тилна призматична или паралелепипедна форма.

Класификацията на костените игли от Нове поставя един важен проблем – за работилниците за тяхното производство. Това е отделна тема, която ще бъде обект на нашето внимание в близко време, но тук искаме да обърнем внимание на един важен момент. В първите години от проучванията в Нове в сектор XXXIX/18, в помещение при разкопки е било открито голямо количество цели и фрагментирани костени игли. Логично прочвателите изказват предположението, че на това място е функционирала работилница за обработка на кост. Цялостният анализ на материала, разграничаването на отделни типове игли и тяхното датиране обаче поставят под съмнение изказаното предположение. Най-общо една група от откритите игли може да бъде датирана II-III в., а втора – IV-VI в. В такъв случай трябва да приемем, че ателието е функционирало без прекъсване все на това място от II до IV в., което на практика е невъзможно, а и резултатите от разкопките не подкрепят такова становище. В такъв случай как и защо иглите са попаднали в помещението? Според нас обяснението е просто. Откритото помещение се намира в близост до крепостната стена на Нове I /т.е. в близост до ранната крепостна стена на лагера/. В началния период от съществуването на лагера извън крепостните стени, включително и източната, са били разположени некрополите. При разширението на града през IV в. в източна посока населението вероятно често е попадало на многобройни ранни гробове с

разнообразен инвентар, включително и костени предмети. Възможно е някой да е събрал и съхранил специално костени игли, с каква цел обаче не е известно. Именно на тази колекция попадат и проучвателите по време на разкопките.

Пиксиди

1. Пиксида от слонова кост /No 819 и.н./. Състои се от 3 отделно изработени секции. Външната повърхност на средната е гладка, а долната и горната са профилирани. Дъното е изработено отделно. Капачето, изцяло запазено, е с отвор в средата за дръжката. Близо до периферията има два други отвора, свързани помежду си. Вътрешността на пиксидата е добре загладена, жлебовете има само на местата, където са свързани отделните части. Височина 6,7 см, диаметър 4 см.

2. Пиксида от слонова кост с цилиндрична форма /No 614/. Външната повърхност е украсена с релефни сцени, представляващи ероси, митични животни и гирлянди. Върху дъното има два концентрични кръга. Върху капача на пиксидата е представена еротична сцена. Фигурите са стъпили върху цилиндрична база. Едната, мъжката, е седнала, като главата е силно извита надясно. Отпред на главата, от лявата страна, има рогче. От китката надолу лявата ръка е отчупена, както и носът. Пред тази фигура е приклепнала женска фигура, като от кръста нагоре последната е отчупена. Лявата ръка, запазена от лакътя надолу, се държи за дясната ръка на мъжката фигура, а дясната ръка, от която е запазена само китката, е положена на дясното рамо на седналата фигура. Височината на пиксидата е 11,2 см, а диаметърът - 4,3 см.

Така описаната статуарна група представя Дионисова еротична сцена. Изобразени са Сатир и Менада.

И двете пиксиди са изработени от слонова кост и не са дело на местно ателие. Изработката е сравнително качествена. Открити са в гроб, принадлежащ към некропол на базилика и се датират от края на V до първата половина на VI в.

Освен тези две изцяло запазени тоалетни кутийки при проучванията на българския екип в Нове са открити и фрагменти от дръжки на пиксиди, изцяло или частично запазени дъна и капачета. Те обаче не носят характерни белези и не могат да дадат представа за цялостния вид на тоалетните кутийки, от които са част и затова в настоящата статия не се спираме на тях.

Пиксиди са открити и в полските сектори в Нове³³, а също така и в гробове от римската епоха от разни места в България.³⁴ Пиксидите са изработени от различен материал /глина, дърво, мрамор, алабастър и др./, като костените най-често се работят по образец на дървени, при което обикновено моделът е с по-големи размери. Пиксиди с релефни сцени върху външната повърхност или с пластично оформени капачета се датират II-III в.³⁵ В Горна Мизия пиксидите от кост и слонова кост се датират от I до V в.

Шпатули /лат. cochlea/

Костените лъжички и шпатули представляват една отделна група предмети сред многобройния костен материал. Местонамирането на някои доказва, че те са били използвани като медицински инструменти, а не като тоалетни принадлежности /напр. костените лъжички дозатори/ и те няма да бъдат обект на вниманието ни. Тук ще се спрем само на шпатулите, използвани за почистване на уши, за поставяне върху тялото на различни аромати, помади и др. и за разделяне на косата на път, т.е. използвани при всекидневния личен тоалет. Не е изключено понякога те да са били използвани и като медицински инструменти /напр. за поставяне на мехлем върху рани/, но първата им функция е основна.

От Нове произхождат две шпатули /No 1009 и.н. и No 341/. И двете са с изострен край от едната страна, като върхът е скосен и имат кръгло сечение на тялото. От другата страна шпатулите завършват с кръгло уширение, като при втората то е извито под прав ъгъл спрямо тялото. Дължината е съответно 11 и 9,4 см, а диаметърът на плоското уширение 0,5 см /табл. III/25,25/.

Подобни шпатули се откриват често при проучването на обекти от римската епоха и се датират II-III в.³⁶ Шпатулите от Нове на базата на придобитите заедно с тях движими материали могат да бъдат датирани и още по-точно първият екземпляр в средата на I в., а вторият - в края на II - началото на III в.

Така направеният преглед на костените тоалетни принадлежности от Нове дава представа за видовете предмети, тяхната изработка, форма, украса, предназначение и датировка. Вероятно в процеса на обработка на всички предмети от кост и рог от Нове /оръдия на труда, апликации, накити, части от музикални инструменти, предмети за игри и забавления, предмети на бита и др./ ще бъдат придобити нови по-точни данни, ще бъдат изяснени въпросите, свързани с технологията и местните ателиета, ще бъде прецизирана датировката. По този начин ще бъде възможно да се очертае цялостната картина, представяща този занаят.

БЕЛЕЖКИ

1. Благодаря на колегите, които са работили или работят в Нове и бяха така любезни да ми предоставят придобитите при техните проучвания предмети от кост - ст.н.с. Ал. Милчева, ст.н.с. Мария Чичикова, ст.н.с. Върбинка Найденова, н.с. Евгения Генчева, Пети Донеvски и др. Специална благодарност изказвам на Пламен Драганчев, уредник в ИМ - Свищов, който ми помогна при издирването на предметите и ми съдейства при тяхната обработка.

2. *Petkovic, S. Rimski predmeti od kosti i roga sa teritorije Cornje Mezije, s. 21-23; Lj. Zotovic. Nekropola iz vremena seobe naroda sa uze gradske teritorije Viminacijuma, Starinar, XXXI, 1981; I. Bjelajac. Les temoignages archeologiques des Grandes Invasions a Singiduhum, Starinara XLII/91, p. 123-139, fig. 2/3-4; V. h.*

- Bauman. Observati i topo-stratigrafice a supra locuirii de la Troesmis /Casetele 1-40/, Peuce, VIII, 1978, p. 159-196, pl. 19/5
3. Brzezinski, W. Grzebienie z Novae z Odcinkom II, IV, XI, Novensia, 4, 1992, tabl. I/1,2; tabl. II/1,2; tabl. III/1; tabl. V/1,2,3; tabl. VI/1; tabl. VII/1,2.
 4. Сылов, В. Калиновский курганный могильник, МИА, 60, Москва, 1959, с. 438
 5. Vaday, A.H. Die Sarmatischen Denkmaler des komitats Szolnok, Antaeus 17-18, 1989, 48, Abb. 5,2; T. 18,2,4;
 6. Petkovic, S. Op. cit., 26-27, tabl. VIII/3-8
 7. Thomas, S. Studien zu den germanischen Kammen der romischen Kaiserzeit, AFSB, B. 8, Leipzig, 1960
 8. Любенова, В. Перник, т. I, с. 162, обр. 99
 9. Brzezinski, W., op. cit., tabl. IV/2,3; tabl. VII/2
 10. Peuse, IX, 1984, p. 515, pl. XIII/2
 11. Petkovic, S., op. cit., 23-24, tabl. IV-VII
 12. Thomas, S., op. cit., p. 113; S. Petkovic, op. cit., 27-28; Ch. Diaconu. Tirgisor-necropola din Secolele III-IV e.n. Bucuresti, 1965, p. 142-143; Vago-E.-I. B on a Die Graberfeld von Intercisa der spatromische, Sudostfriedhof, Budapest, 1976, 200-201; Г. Ф. Нухутина. Гребени черняховской культуры, СА, 1, 1969, с. 159
 13. Zotovic, Lj.-C. Jordovic. Nekropola "Vise grobalja", Viminacium I, Beograd, 1990, 31, sl. 2, t. CLXXXV; E. M. Ruprechtsberger. Die romische Beinung Bronzenadeln aus den Museen Enns und Linz, LAE, B.9, Linz 1979, No 344; Lj. Plesnicar-Gec, Severno emonsko grobisce, Ljubljana, 1972, t. 97/7
 14. Танчева-Василева, Н. Разпространение на култа към Изида, Атис и Сабазий във военния лагер Кабиле, ИМЮИБ, т. IX, с. 35-37, фиг. 4
 15. Благодаря на н.с. Евгения Генчева за предоставената ми информация
 16. Petkovic, S., op. cit., s. 33-34
 17. Вж. бел, 15
 18. Любенова, В., цит. съч., с. 181, обр. 123/7
 19. Petkovic, S., op. cit., s. 32
 20. Джамбов, Хр. Некропол от зидани гробове край Пловдив. Вж. Сб. Изследвания в памет на Карел Шкорпил. С., 1961, с. 301,303
 21. Baumann, V. Raport a supra cercetarilor arheologice efectuate in "villa rustica" din Marginea Nordica, Peuce, VIII, 1978, p. 374, t. XIV/4,5; Vinkler, I.-M. Takacs-Ch. Paina, Asezarea Dacica si Daco-romana de la Cican, Apulum, XVII, 1979, p. 184, fig. 45/3
 22. ИАИ, т. XIX, 1966, с. 111, рис. 21
 23. Petkovic, S., op. cit., tabl. XV/6-7
 24. Petkovic, S., op. cit., tabl. XIV/4-7
 25. Пак там, с. 30
 26. Благодаря на Евгения Генчева за информацията
 27. Любенова, В. Античен производствен и търговски център край Радомир. Археология, 3, 1985, с. 34-35, обр. 4а
 28. Ruprechtsberger, E. M., op. cit., 5/c,d; S. Petkovic, op. cit., tabl. XII/7-22
 29. Alföldi, M. R. Schmucksachen, Intercisa II /Dunapetete/ - Geschichte der Stadt in der Romerzeit, Budapest, 1957, 482, Abb. III, 4; F. Fulep. Neuere Ausgrabungen in der Romerstadt Sopianae /Pecs/, Budapest, 1974, Gr. 30, t. 21,39;

A. Panaitescu. Morminte din necropolele cetatii Tropaeum Traiani, Pontica, 9, 1976, fig. 10 a, b, c; B. Любенова. Античен ... с. 36, обр. 4в

30. Petkovic, S., op. cit., s. 29, tabl. XI/1-17

31. Материали от обект VIII А, които се отнасят към най-ранния строителен период в този сектор.

32. Материали от обект X

33. Archeologia, XX, 1969, Ryc. 69

34. Филов, Б. ИАД, 1915, V, с. 224, обр. 158; И. Велков. Могилни гробни находки от Брезово, ИАИ, XII, 1938, обр. 265; Я. Младенова. Дървени римски тоалетни принадлежности, Археология, 1961, 4, с. 47-49; Б. Г. Петерс. Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья, Москва, 1986, с. 68

35. Петерс, Б. Г., цит. съч., с. 69, табл. XIV/13; Saranovic-Svetek, V. Umtnicki predmet od kosti /Pan/, ZA, 1-2, 1980, s. 239-242

36. Petkovic, S., op. cit., s. 37, tabl. XXI/6-14; Cocis, S.-Dorin Alicu. Obiecte de os din Dacia Apulensis. Acta Musei Porolissensis, XVII, Zalău, 1993, Pl. XI/2; Hutchins, V.-David S. Reese. A worked bone industry at Carthage; In: The Circus and a Byzantine Cemetery at Carthage, vol. I, Tunis, p. 584

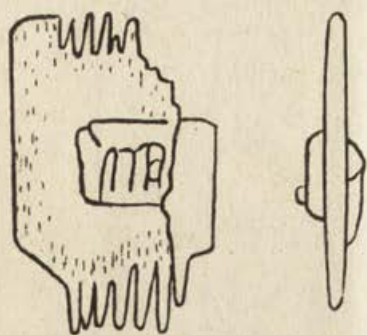
BONE TOILET PERSONAL BELONGINGS FROM NOVAE

/summary/

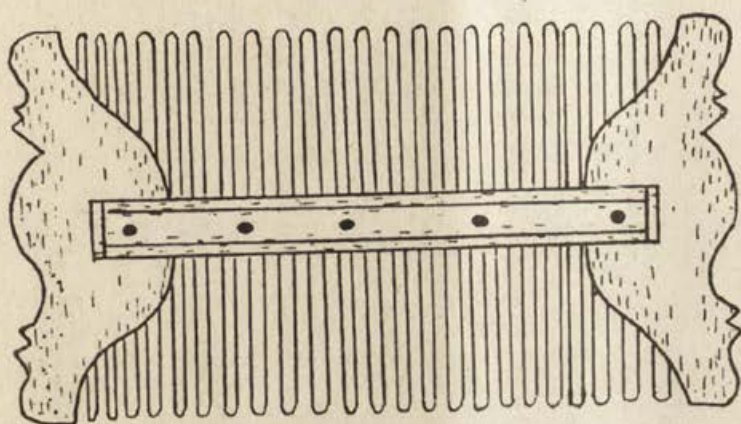
Pavlina Vladkova

The paper offers an attempt at classifying personal toilet belongings made of bone found by the Bulgarian team excavating sections of the Roman camp and the early Bizantine town of Novae near the present day town of Svishtov. The combs fall into four groups: bilateral double combs whose side plates were cut of equal sizes; ordinary unilateral, trebble combs and unilateral trebble combs with crescent-like handle. The hair pins fall into three major groups according to backside designs: figures depicted, with intricate profiles and with no ornamentation at all. Each group is further on subdivided into subgroups according to variety of patterns. The bone pixidae toilet boxes are represented by two boxes made of ivory. The cover of one of the boxes displays an erotic Dionisus scene, eros, mythical animals and garlands. There have been found spatulae as well, which were not used only in medicine but as toilet belongings in everyday life as well.

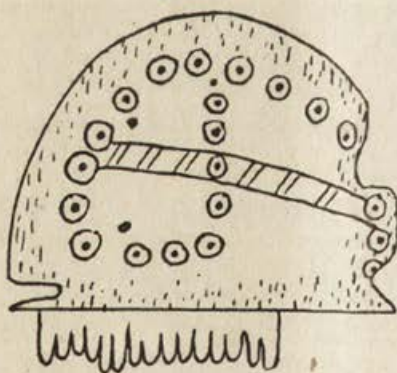
The toilet belongings made of bone found in Novae can be dated to the period falling between the second half of the 1st c. and the 4th c. AD. The majority of the objects, standing out in quality as well as in quantity, date back to the 2nd and 3rd c. AD. Most of the objects were made at the local workshops, and most probably there were such workshops in the town too.

1

2

4

Таблица I

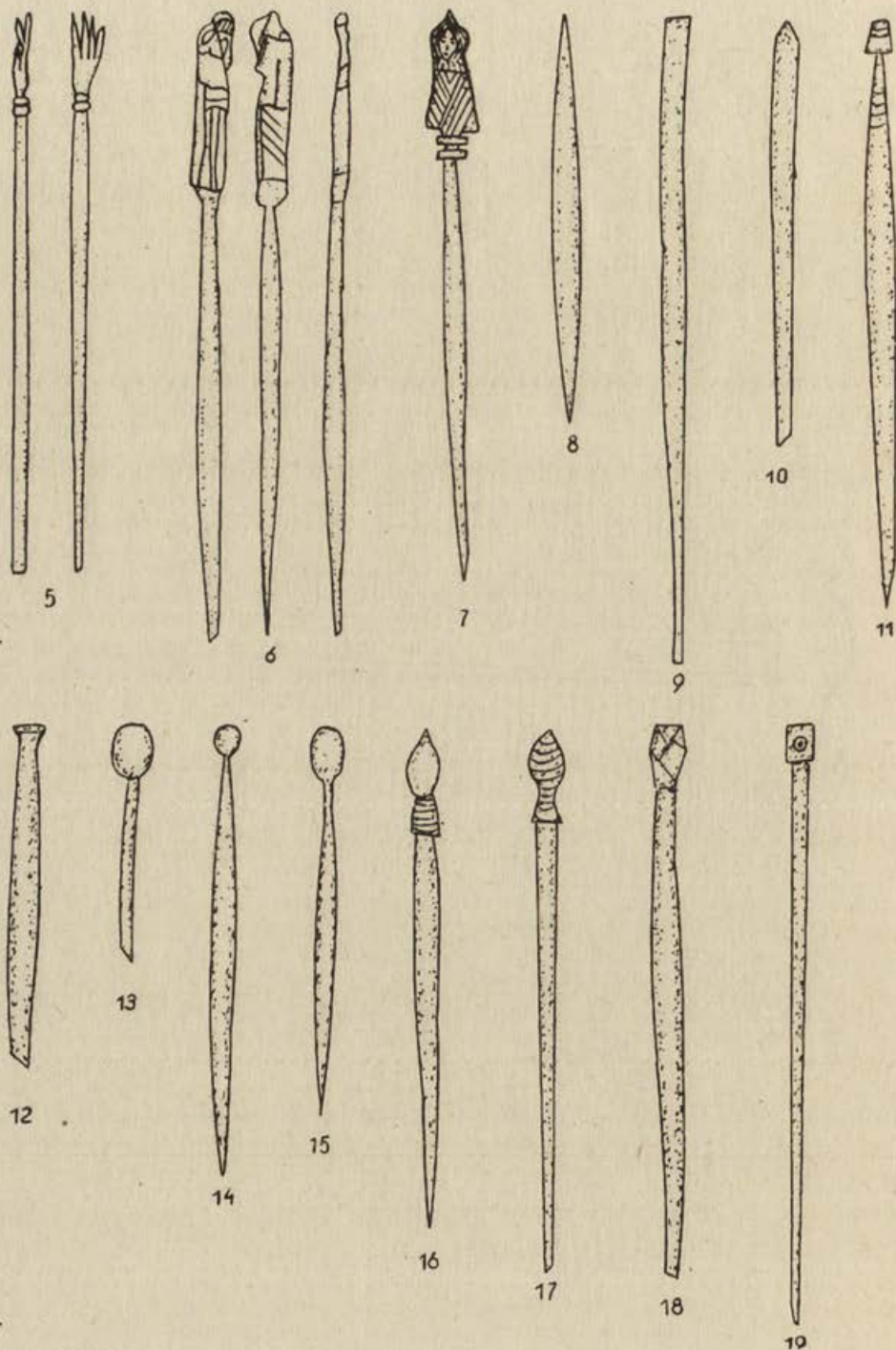
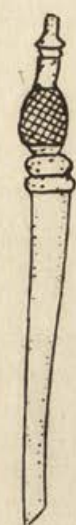
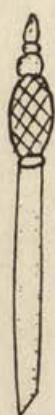

Таблица II

20

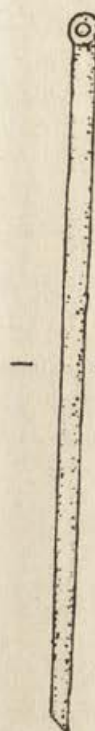
21

22

23

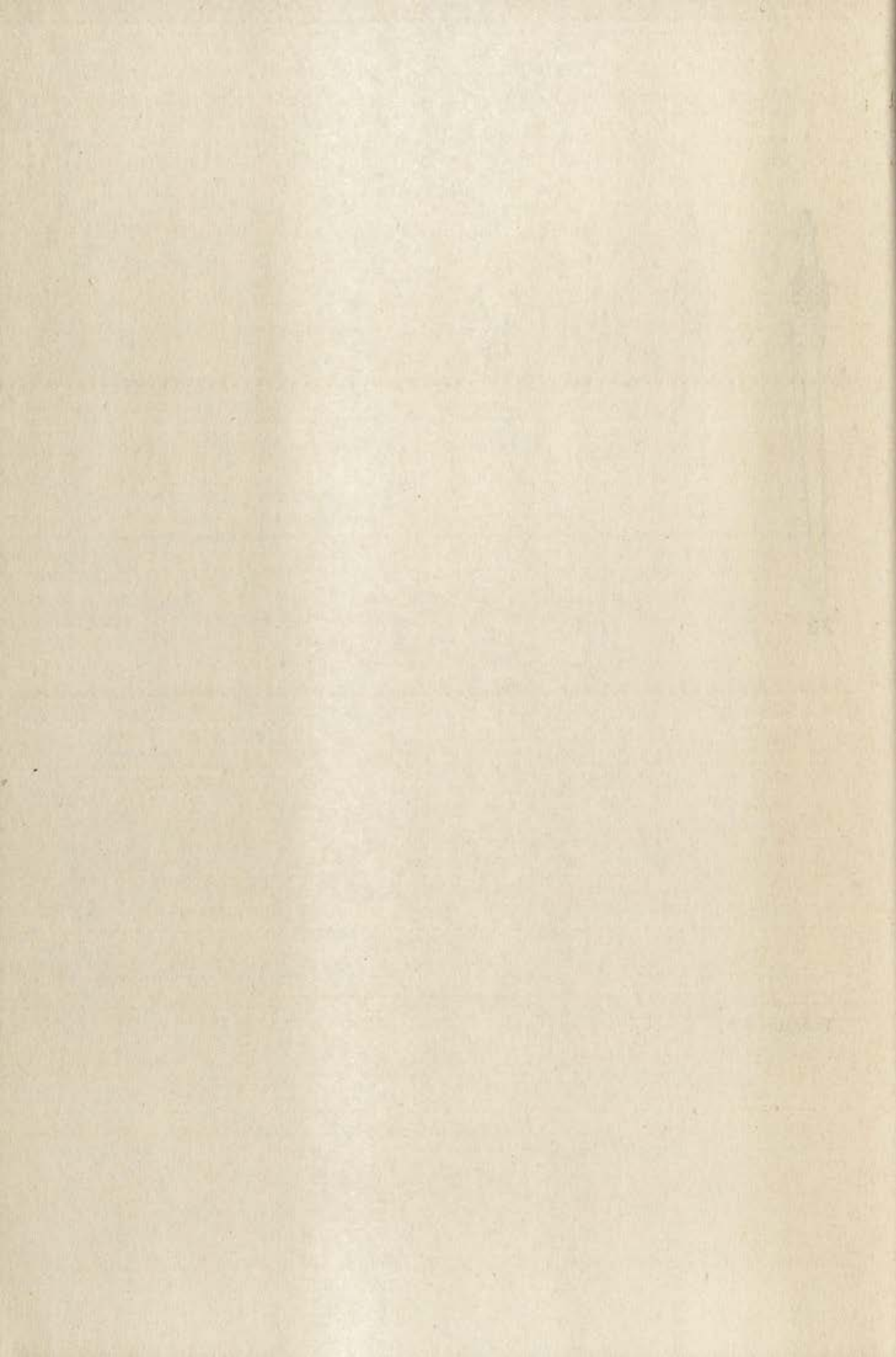

24

25

Таблица III

КУЛТЪТ КЪМ ГЕНИЯ НА СМЪРТТА В КОНТЕКСТА НА АНТИЧНАТА ФИЛОСОФСКА КУЛТУРА И НЕГОВОТО ИЗОБРАЖЕНИЕ В НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ

ЕВЛОГИ ДАНКОВ

Един от недостатъчно изследваните култове в античния град Никополис ад Иструм /важен културен център на римската провинция Долна Мизия/ е култът към Гения на смъртта.¹ Интересът към този култ е свързан с потребността от реконструкция на сакралния /свещения/ и профанния духовен живот в Никополис ад Иструм. Първият има отношение към упражняването на една или друга религиозна дейност, която за разлика от всекидневието се съотнася със самосъзнателните способности на духовния живот на античните жители /от Никополис ад Иструм/. Подобна самосъзнателна дейност е характерна за теологичната и философската култура.

Наличието на култа към Гения на смъртта в Никополис ад Иструм се потвърждава от две изображения. Едното се намира в с. Никюп /обр. 1, кат. No H84/. Въпросният Гений на смъртта е изобразен в традиционния иконографски стил върху едрозърнест мрамор. Тъй като мрамор не се намира в близост до античния град, по всяка вероятност той е донесен от източната част на Рило-Родопския масив. Този мрамор представлява метаморфна скала, която се е образувала от прекристализацията на варовити седиментни пластове. Намерените напоследък мраморни късове от Павлина Владкова при разкопките от 1996 г. също подкрепят това предположение за произхода на мрамора, който се отличава от органогенните аптски варовици, използвани масово при строителството на Никополис ад Иструм и при изобразяването на Гения на смъртта, както ще видим по-долу, в гр. Мелта /обр. 2/. Класически тип иконография на Гения на смъртта може да се види и върху гема от Никополис ад Иструм по инв. No1820 А/ТОМ. Геният на смъртта от Никюп е представен с крила и наклонена факла, която предстои да бъде загасена. Загасяването на горящата факла в ръцете на Гения на смъртта свидетелства за прекратяване на живота на човека, а крилата символизират духовната природа на този гений.

Култът към Гения на смъртта в римската античност показва наличието на убеждение, че човек се придружава от дух, който е

негов двойник, демон, ангел пазител, съветник. Интуитивните способности /с които разполага човек/ също са свързани с двойника Гений. Този дух принадлежи към равнището на свръхрационалната съвест. Известно е, че самата римска държава също е притежавала Гений само че от друг род.

Факлата на Гения на смъртта символизира присъствието в човека на космически Огън, лъч небесна светлина. Тъй като този Огън принадлежи към надкосмическия Логос, той поражда най-интимните и най-съкровени убеждения, придаващи ценност на човешкото битие. Геният на смъртта е схващан в някои философско-религиозни учения като иманентен на всяка личност, както ще видим по-долу. Той символизира духовната природа на човека като носител на разумност и свръхразумност. В римския античен свят всеки човек има свой гений, който прозира бъдещето и придава пълноценен смисъл на живота. Същевременно Геният на смъртта представлява обожествената човешка личност след смъртта. Следователно Геният на смъртта е самосъзнателен двойник на човешкия Аз. Но той е същество, което закриля човека и го предпазва от излишни неразумни постъпки или от излишен страх пред лицето на смъртта. Тук искаме да напомним, че в Римската империя гении са покровителствали отделните общности, Сената, римския народ, отделните градове, армейските единици и др. Именно в тази поредица следва да се разглежда и Геният на смъртта в Никополис ад Иструм.

От една страна, Геният на смъртта е духовно същество, което придава самосъзнателното битие на човека, но от друга, той е част от неговата /духовна/ природа. В днешно време Геният на смъртта се отнася към самосъзнателната природа на човека, която като че ли излиза извън обхвата на биологичната смърт. За съвременния европейец геният е самосъзнателната организация на човешкия дух, докато в античността той е обективно съществуващ дух, имащ добронамерено предразположение към човека. Геният е този, който разкрива Божествените правила на човешкия живот, за да се постигне в края на краищата обожествяване и безсмъртие. Заедно с това от гледна точка на съвременната социална психология Геният на смъртта принадлежи към архетиповете и ейдосите /формите/ иманентни на човешката природа. Геният на смъртта участва в жертвоприношенията и в гадаенето като най-близък и най-прозорлив съветник на човека.

Като архетип /ейдос/ Геният на смъртта илюстрира наличието на синкретично религиозно мислене, което в някои отношения съвпада с определени философски постановки. В случая култът към Гения на смъртта има пряка връзка със стоицизма и неоплатонизма. От своя страна тези две основни философски учения в Римската империя придават облик на античната риторика, която навярно не е чужда на духовния живот в Никополис ад Иструм.

Риториката е била на особена почит в древния Рим. За това убедително свидетелства кореспонденцията между Плиний Млади и император Марк Улпий Траян. Последният, като е известно, основава Никополис ад Иструм. Какво е било взаимоотношението между императорската идеология и философската култура това все още не е установено напълно убедително. От античната история знаем, че съпругата на император Траян Помпея Плотина /ок. 70-122 г./ е изучавала философията на Епикур. Влиянието на Помпея върху император Траян по отношение на философските ценности едва ли може да се пренебрегне. Като се има предвид нейната заслуга младият Адриан да наследи трона на император Траян, би могло да се говори за една традиция във философската култура и ценности. Адриан е проявявал интерес към философията и риториката, и то в непосредствена връзка с неговата функция на върховен жрец. Ревностен последовател на стоицизма е бил Марк Аврелий /161-180/. Негов пряк учител е бил стоикът Луций Юний Рустик /II в. пр. Хр./, който преминава на страната на християнството.

В античния град Мелта /дн. Ловеч/ е имало специално културно съоръжение - светилище, посветено на Гения на смъртта. За това свидетелства и до днес запазеното изображение на този Гений върху органогенен каменен корниз от светилището, вграден /и поради това запазен/ в една къща от стария квартал Вароша /Ловеч/. Този тип скала е образуван преди повече от 120 милиона години на долнокредитното море в условията на коралов риф между дн. Ловеч и В. Търново. Скалата, върху която е изобразен Гений на смъртта, също е знакова система, но ние няма да се спираме сега на това.

Духовният живот в Никополис ад Иструм е бил под определящото влияние на гръцката култура. За това свидетелства и използването на гръцкия език в града и многобройните старогръцки надписи върху камък от това време. Тъй като култът към Гения на смъртта, изобразяван в Никополис ад Иструм, разкрива самосъзнателното равнище на духовен живот, то следва да се реконструира философският ейдос на смъртта и неговият смисъл. Още от времето на Епикур има опити за дефиниции на смъртта. Известно е специалното внимание, което отделя Платон на проблема за смъртта и значението му за определяне предмета и функциите на философията. Последната Платон схваща като размишление за смъртта и грижа за смъртта. Диоген Лаерций /III в. сл. Хр./ приписва на Талес следната мисъл за смъртта, изразена в диалогична форма: "Смъртта не се различава по нищо от живота." "А ти - попитал един от учениците му - защо тогава не умреш?" "Именно защото няма никаква разлика между тях ..." - отговорил Талес.² Пряката връзка между живота и смъртта е представена по един образно нагледен начин чрез иконографията на въпросния Гений на смъртта. Несъмнено в дадения случай се акцентува на един аспект от тъждеството между смъртта и живота.

Наличието на култова дейност, свързана с Гения на смъртта, отговаря на една потребност, която са изпитвали видните граждани на Никополис ад Иструм от укрепване величието на човешкия дух, преодоляващ и осмислящ страха от смъртта. Както пластичното изображение на Гения на смъртта от Никюп, така и неговата иконография върху гореспоменатата гема е трябвало да внушава убеждението за неизбежността на смъртта, с която свършва всяко земно битие, т.е., че човек е смъртен, но се стреми към безсмъртие. По думите на Цицерон човек, който се е наситил на всичко, той се е наситил на живота и тогава настъпва часът на смъртта. Подобна формулировка напомня за смъртта на цар Давид, описана в Стария завет, но такава констатация не поставя въпроса как живеещият трябва да гледа на смъртта и още по-малко каква е нейната същност? Как се появява смъртта при наличието на безкрайност и вечност като характеристики на истинното битие? И може ли човек след като е смъртен да придобие безсмъртие? Според римския стоически философ Сенека "ние не можем да изменим порядъка на нещата, но затова пък по нашите сили е да придобием величие на духа, достойна за мъжа доброта и твърдо да понесем всички превратности на случая, без да спорим с природата".³ В Римската империя императорът е обожествен, но и той е смъртен, макар и да е обожествен приживе. Върху монета, сечена във Филипопол, на император Комод /1766-192/, син на Марк Аврелий, Геният на смъртта е крилат с кръстосани нозе, подпрян на запалена обърната главня. Аналогична е и иконографията на този Гений върху монети на Септимий Север /193-211 г./, Каракала /198-217/ /обр.3/, Александър Север /222-235/ /обр. 4/.

Друга особеност на Гения на смъртта в Никополис ад Иструм е, че той е представен като дете с крила, подобно на Ерос. Известно е, че Еросът се ражда от връзката между майката на боговете - пазителката на Огъня, и нейния син надкосмическия Логос. Като се има предвид проблемът за Гения на смъртта в стоическата философия, където той заема централно място, то той би следвало да бъде присъщ на всяка личност, която преживява своя живот по един достоен начин. Това обяснява защо Геният на смъртта се среща сравнително често върху монети на централен и колониален Рим.

Върху монета на Каракала /211-217 г./, сечена в Августа Траяна, Геният на смъртта е представен с кръстосани крака, с двете си ръце се подpira на запалена обърната главня. Също така Геният на смъртта с кръстосни крака, държащ запалена обърната главня, е изобразен върху монета на Филип син. В гр. Улпия Пауталия /дн. Кюстендил/ върху монети на Септимий Север /193-211 г./ и неговите синове Гета /211-212/ и Каракала /211-217/ също така е изобразен в традиционната иконография Геният на смъртта, подпрян на запалена обърната главня. В гр. Сердика върху монети на Каракала и Елагабал /218-222 г./ Геният на

смъртта е представен с кръстосани крака, като с двете си ръце се поддържа на запалена обърната главня. Още стоикът Зенон /336-264 г. пр. Хр./ от Китон на остров Кипър, родоначалник на стоическата школа /основана от него в 308 г. пр. Хр./, твърди, че всичко е произлязло от Огъня, всичко в света се подчинява на необходимостта. Огънят е Божественият Логос, а светът – живо цяло, движено от Божественото дихание. Именно това изобразява загасващата или загасената факла като неотменим атрибут на Гения на смъртта. Разпространявайки се в Рим, стоицизмът по време на своята втора и трета фаза на развитие е разработвал логиката като форми на проява на Логоса. Той е различавал както два вида Логос, така и два вида логики – божествена и човешка. Именно интересът на Марк Аврелий към проблема за смъртта се свързва със стоическата философия.

Другото философско направление, в което проблемът за смъртта /и нейния ейдос/ заема централно място, е неоплатонизмът. Според Плотин гениите са вечни, но те не са вечността сама по себе си, а в отношение към отделния човек, т.е. посредници между Бога и човека, какъвто е нашият случай с Гения на смъртта. Обърнатата горяща факла означава край на живота. Още Хераклит казва, че душата е огнена. Тя произлиза от "вечния Огън", който е Логос и Разум. Това разбиране за Огъня като символ се среща и в тракийския погребален обряд, известен като трупоишгаряне. Той се свързва с представата, че душата се връща към своя първоизточник – космически Огън /Логос/. Участието на огъня /изобразяван в случая чрез факлата/ в ранните ритуали по-късно се осмисля в системата на античната философия като концепция за възникването на вселената и човека. Този въпрос е бил застъпен от Плотин, под чието влияние са били императорите Гордиан III, Галиен и неговата съпруга. Плотин се отказва от християнството и се обръща към ранните митове, религиозните култове и философията на Платон. Така чрез неоплатонизма в Римската империя Геният на смъртта се появява в традиционния иконографски сюжет и в гр. Мелта. Но в случая става обратен преход: не от мита към философията /Логоса/, а от философията към мита.

Според нашия анализ иконографията на Гения на смъртта се утвърждава в Тракия и Мизия по времето на Марк Аврелий Антонин /161-180 г./, император от 161 до 180 г. Най-често върху монети на Марк Аврелий, предимно колониални, Геният на смъртта е представен гол /подобно на Ерос/, прав, в дясната ръка държи запалена обърната главня. Ето какво пише Марк Аврелий за Огъня като символ на космическия Логос, на който е съпричастен индивидуалният логос: "Огънят, който се издига нагоре вследствие на елементарния огън, в същото време е привличан към всеки тукашен огън толкова силно, щото всяко що-годе сухо тяло се възпламенява лесно, защото в неговия състав се съдържа малко такава материя, която да попречи на възпламеняването." /17.IX.,9/⁴

Знаковото битие на изображения Гений на смъртта в Никополис ад Иструм и в Мелта намира своята най-убедителна аргументация от страна на стоика Марк Аврелий по следния начин: "Да се има винаги наум колко лекари са измрели след като са се мъчили толкова да помогнат на своите болни; и колко астролози са измрели след като са предсказали като някакво чудо смъртта на други хора; и колко философи след като хиляди пъти са разисквали за смъртта и безсмъртието. А колко знатни хора са умрели след като са причинили гибелта на толкова много хора и колко много владетели са намерили смъртта си след като са използвали с жестока безочливост своята власт на живот и смърт, сякаш са били безсмъртни. И колко градове, за да се изразим така, са напълно мъртви ... И всичко това за едно кратко време! С една реч на всички човешки неща трябва да се гледа като на неща мимолетни и малоценни. Онова, което вчера е било зародиш, днес е мумия и прах."⁵ Изображението на Гения на смъртта има за цел да не позволи на човек да се самозабрави и да мисли, че е безсмъртен, когато прави зло. Смъртта е угасване на индивидуалния огън на живота, който ще се възпламени отново на фона на стоическия космически Огън, явяващ се едновременно и Божествен Логос.

Поради това според Марк Аврелий философстването означава "да пазиш вътрешния си гений от обида, оскърбление, повреда; да постигнеш това, че той да стои настрана от наслажденията и страданията, за да няма в действията му нито безразсъдство, нито измама, нито лицемерие и най-главното: безропотно да очакваш смъртта като просто разлагане на тези елементи, от които се състои всяко живо същество".⁶ Животът се олицетворява от горящата факла, която Геният на смъртта угасява в едно или друго време. Още от Хераклит идва разбирането за първоелемента "Огън", от който произлиза всичко съществуващо. В тракийската и древногръцката митология душата се схваща "като нещо огнено", притежаващо разумност. Семантиката на ритуала трупоизгаряне в древнотракийската култура всъщност означава възвръщане на душата към своя първоизточник. Първоелементът "Огън" поражда и времето заедно с най-голямата единица от време, известна като ЕОН. Символът на последния е Синът, изобразяван като дете.

Според Аеций "стоикът Зенон определя Бога като огнен Разум на света" /Aetius, I,23 /DDG, p. 30,11/. Човек е носител на частица от този Разум и точно това символизира горящата факла. Зенон смята, че "Огънят е именно природа на всичко, която поражда ума и чувството" /Cicero Acad. pd st I 39/. Има съзидателен и разрушителен Огън. По думите на Зенон "унищожените от космическия пожар неща се раждат отново едно след друго" /Tatianus adv. Graec. c.5/. Именно поради това на изгасената факла в дясната ръка на Гения на смъртта, като символ на предстоящия във времето живот, следва да се гледа оптимистично. Тази смърт е подчинена на съзидателния космически Огън, който

ще възкреси отново покойника, тъй като съзидателният Огън е основа на съществуващото. За сравнение ще отбележим, че у славянските народи смъртта е от женски, а при германските тя е от мъжки род. Половата характеристика на смъртта показва, че тя е свързана с ритуали, вписващи се в общия цикъл на социума "делник-празник". Както вече отбелязахме, в Римската империя /и по-специално Геният на смъртта/ иконографски тя е представена като момче. По-точно образът /ейдосът/ на духа на смъртта, т.е. Геният е момче.

Семантиката на Гения на смъртта се отличава и от бога на смъртта Танатос. Богът на смъртта в Египет е Сет, а в Асиро-Вавилон - Тиамат. В нашата традиционна култура смъртта се представя във вид на старица с коса. В християнството смъртта се изобразява като ангел, изпратен от Бога да изведе душата на умиращия и да я отнесе в царството на Бога. Смъртта е състояние, което в древността отличава смъртните от безсмъртните, но заедно с това тя свидетелства за грехопадението. В резултат на него човек загубва безсмъртието си и става смъртен. Иконографията на анализирания Гений на смъртта от Никюп има за цел да внуши, че човешкият дух стои над смъртта и последната може да бъде преодоляна чрез обожествяване. Смъртта се отнася само до земния живот, до земното битие на човека след което тялото освобождава огнената душа и тя се завръща в света на Истината. Този свят според стоиците се намира в Разума на космическата Душа. Именно така следва да се тълкува мисълта на Марк Аврелий: "Който се бои от смъртта, се бои било от липса на сетивно възприятие, било от друг род усещане. Но ако няма да усещаш повече, няма да усещаш и нищо лошо."⁷

Теологичните размишления за смъртта, съпътстващи духовния живот в Никополис ад Иструм, са били необходима предпоставка, за да може човек да владее себе си след като се спира на своя вътрешен Гений. Изображението на Гения на смъртта от Никополис ад Иструм и Мелта показва наличието на преход не само от мита към философията, но и обратно - митологизиране на философията и философските идеи /и тяхното персонифициране в култ/. Подобна тенденция, както вече стана ясно, е най-добре изразена в римския стоицизъм и неоплатонизъм. Митологизирането е един начин за нейното внедряване сред по-ниско грамотните слоеве на населението на Римската империя. Такъв е анализираният случай, в който проблемът за смъртта заема едно от централните места в императорската философско-теологична идеология. Смъртта не е страшна, тъй като покойникът посредством съзидателния Огън ще излезе отново от гроба във формата на момче, което има духовна природа, олицетворявана от крилата на Гения на смъртта. Човек умира, но оживява на небето под формата на безсмъртен дух.

Тъй като стоическата философия и неоплатонизъм са недостъпни за широките слоеве в Римската империя, то за да

достигнат до тях идеите се митологизират и приемат формата на сетивно възприемащ образец, който ние досега анализирахме. Философският проблем за смъртта, вълнувал гореспоменатите императори и висшето съсловие в Римската империя, става достъпен за народа чрез неговото представяне във вид на митологичен образ. Именно такъв е случаят и с пластичното представяне на Гения на смъртта в античния Никополис ад Иструм и Мелта.⁸

Култът към Гения на смъртта отмира така бързо, както се появява. Спадането на интереса към проблема за смъртта, включен в стоицизма и неоплатонизма, се оказва решаващ за съдбата на този култ. Постепенно стоицизмът и неоплатонизмът се християнизират, обособява се т.нар. християнски платонизъм. С идването на християнството, засвидетелствано по археологични данни в Никополис ад Иструм и Мелта, проблемът за смъртта се заменя с проблема за вечния живот. Образът на вечния живот и Духът на Истината, който придобива християнинът след кръщение, е също дете, но факлата на неговия живот е неугасима.

БЕЛЕЖКИ

1. Със задоволство искам да изразя своята благодарност на н.с. Павлина Владкова и н.с. Иван Църов, които ми оказаха съдействие при събирането на конкретния материал, свързан с Никополис ад Иструм. Специално благодаря на Ив. Църов, който ме насочи към Гения на смъртта в с. Никюп. За глиптиката в Никополис ад Иструм вж. *Ив. Църов*. Глиптиката е древния Никополис ад Иструм, Борба, бр. 80, 7 юли 1983

2. Вж. *Диоген Лаерций*. Животът на философите. С., 1985, с. 25

3. *Сенека*. Нравственные письма к Луцилию. М., 1977, с. 270

4. Антична философия, С., 1988, с. 441-442

5. Пак там, с. 440

6. *Аврелий, М.* Наедине с собой. Размышления, М., 1914, с. 41

7. *Аврелий, М.* Към себе си, С., 1986, с. 98

8. Вж. *Данков, Е.* Нови размисли за гениите и старите символи, Нар. глас, г. III, бр. 113 /625/, 12 юни 1990, с. 2; *Е. Данков*. Геният на смъртта" и античната философия. Синьо време, год. II, бр. 42, 12 октомври 1991 г., с. 3; *Е. Данков*. Из историята на философската култура във В. Търново. В: Юбилеен сборник "30 год. Великотърновски клон на Съюза на учените в България", кн. 1, В. Търново, 1996, с. 182-183

THE CULT OF DEATH GENIUS IN THE CONTEXT OF THE CLASSICAL PHILOSOPHICAL CULTURE AND ITS EFFIGU IN NICOPOLIS AD ISTRUM

/summary/

Evlogi Dankov

Spread within Nicopolis ad Istrum, the cult of Death Genius is less well-known than other ones. There is another depiction of organogenic limestone in the ancient town of Melita. The marble embossment of winged Genius from Nicopolis ad Istrum is housed in Nikyup now and the other one from Melita is built in a house in Varosha section at the foot of the fortress of Lovech. The Melita figure is made of the material used in the building of Nicopolis ad Istrum. The employed technology is representative of that time. The Death Genius is also found on some coins of Septius Severus /193-211/ who had visited Nicopolis ad Istrum, and Elagabalus /218-222/. The coins were minted in Nicopolis as well as in other Balcanese towns Augusta Trajana, Ulpia Pautalia etc. Both the stone figures and the colonial coins represent the Death Genius in the traditional manner - cross-legged, leaning on a dead slanting turned brand. He is winged like Eros.

The origin of the cult is chiefly associated with the wide-spread stoicism which performed an ideological function under Mark Aurelius Antonin /161-180/. Philosophically, death is high on stoicism. The concept of the Cosmic spirit as an organizing principle of human soul and society also plays a certain part in stoicism.

The cult of Death Genius ceased to exist along with the ideological functions of stoicism and neo-Platonism in Roman age. The cult echoed the ideologization of stoicism and became extinct along with the loss of prestige of this philosophy.

Обр. 1

Обр. 2

Обр. 3

Обр. 4

ИСТОРИЯ НА ПРОУЧВАНЕТО НА НЕКРОПОЛА НА ТЪРНОВСКАТА ЦЪРКВА "СВ. ЧЕТИРИДЕСЕТ МЪЧЕНИЦИ"

КОНСТАНТИН ТОТЕВ, ИВАН ЧОКОЕВ

Дългогодишните археологически разкопки на търновската църква "Св. Четиридесет мъченици" винаги са предлагали изобилен материал от гробни съоръжения, често с богат инвентар. Публикациите на извършените разкрития носят или духа на непрофесионализма, или пък имат предварителен характер, разрешаващ избягването на важни въпроси и конкретното детайлизиране на проучването. В тази връзка трябва да се подчертае, че некрополът, развил се около църквата, никога не е бил обект на самостоятелно научно изследване. Напротив, стигнало се е до другата крайност - един-единствен гроб е разгледан много детайлно, този, в който е намерен наистина масивен пръстен, съдържащ в надписа си името Калоян. Все пак за изграждане на хипотезата, че в случая се касае за погребението на цар Калоян, са използвани и определени материали, намерени в други гробове.¹

Единственото точно писмено свидетелство от средновековието за извършено погребение в църквата "Св. Четиридесет мъченици" се съдържа и в двете жития на сръбския светец Сава, починал през 1236 г. в Търново.² Необходимо е да се поясни, че в църквата през 1857 г. е видяна надгробна плоча от В. Берон³, а година по-късно и от Хр. Даскалов.⁴ Но все пак плочата не съдържа името на църквата "Св. Четиридесет мъченици" и не може да се изключи вторичното и попадане в района на храма.⁵

Друго много по-късно известие за извършване на погребение в църквата е това на Паисий Хилендарски, който пише, че цар Иван Асен II починал от раните си край Солун и бил пренесен в Търново, където го погребали в неговия манастир "Св. Четиридесет мъченици".⁶

Сведенията от по-ново време също не са много. Например през първата половина на XIX в., когато турците решили да изградят на по-голяма дълбочина основите на често събарящото се минаре, според думите на Хр. Даскалов /1859 г./ те попаднали на една голяма гробница и подземен ходник, а "... никой от гражданите българи нямал право да присъства и да се научи за тези драгоценности, които били там намерени. Тъй са се открили мощите на българския светител Иларион Български"⁷ /обр. 1-А/. През 1887 г.

В. Берон добавя: "... даже се разказва, че в тая гробница са били погребани и български царе, царици и царски чеда ...", сведения, които в ново време добиват легендарен характер⁸ /обр. 1-А/.

При влизането си в джамията през 1857 г. В. Берон забелязва вдясно от входа и близо до него "... един гроб, над който отгоре имаше до един и половина метра висока покривка от всяка страна, от зелен плат с жълти шерити по ръбовете ... за които придружаващия го шейх обяснил, че ... това е гробът на Махмуд Фетхи ...", завоевателя на Търново.⁹ След напускането на Търново от турците през лятото на 1877 г. местните граждани според М. Москов разкопали това място и "... намерени били някакви си сребърни петелки, надписи на старобългарски, остатъци от някакви свещенически дрехи и други някои работи, които русите събрали и отнесли със себе си".¹⁰ За същия гроб Берон добавя, че са били намерени и човешки кости¹¹ /обр. 1-Б/.

Така се стига до първите организирани разкопки на църквата, на които като секретар на Търновското археологическо дружество присъствал М. Москов. Той отразил по-късно в нарочна книжка някои от по-важните резултати.¹² Например при разкопаването на притвора до южната му страна бил открит зидан гроб, в който имало "... 1. Кости, но не целия скелет; 2. Късове от оловни дъски; 3. Гвоздеи; 4. Железни скоби; 5. Много късове и плочки мрамор" и най-важното - къс от мраморен релеф с изобразена женска глава с корона, положена върху възглавница /обр. 1- гр. I/. В самия наос на църквата покрай северната страна били открити други два гроба, но не зидани според Москов, а заобиколени, обградени от мраморни плочи. Съдържанието им било подобно на първия /обр. 1-гр. II, III/. При разкопаването на западната пристройка, на дълбочина 1,20 м са намерени фрески - кръгове, заобиколени от квадрати, а срещу всеки от тях според същия автор на 0,80 м по-надолу са открити 5 скелета, а други 4 - на срещуположния източен край на помещението /обр. 1- гр. IV-XII/. Намерени са останки от мраморни плочи, сърма, следи от дървените ковчези и гвоздеи.¹³ Според Москов погребаните са духовни лица, тъй като в златотъкания текстил той вижда свещенически одежди. И нещо твърде интересно - подчертава, че гробовете не са зидани и мраморни¹⁴ /обр. 1- гр. IV-XII/. Базирайки се точно на този текст от Москов, арх. Б. Игнатов през 1962 г. прави неочаквано едно съвсем невярно заключение, "... че в тази част на сградата са открити девет зидани гробници".¹⁵ Това твърдение за съжаление оставя трайна следа в по-нататъшните изследвания и реставрационни проекти и спомага да се оформи мнението, че западната пристройка е била използвана като мавзолей. Може би най-точното обобщение за проучванията през 1906 г. принадлежи на Й. Иванов, направено 20 години след тяхното провеждане: "За голямо съжаление тия разкопки били водени неумело; главите /черепите/ били събрани в чували и пренесени в "Св. Димитър", а другите кокали и вещи разхвърляни, без да

бъдат проучени и фотографирани. Сърдим се на турци и гърци, че били унищожили българските старини, а ние и ден-дневен варварстваме над нашето минало.”¹⁶

Земетресението от 1913 г. нанесло значителни щети на църквата и наложило нейния основен ремонт. За целта през май 1915 г. под ръководството на Й. Господинов е предприето разчистване на източната страна на църквата, резултатите от което са съобщени от Б. Филов. Направеният изкоп е бил с ширина 2 м и дълбочина 4,60 м от здравия терен. На дълбочина 0,60 м под някогашното ниво на църквата се попада на: “... 4 единични гроба ... до централната и южната апсида” /обр. 1- гр. XIII-XVII/. Намерени са гвоздеите на ковчезите, а в един гроб – златен пръстен и десетина сферични копчета. Пръстенът е датиран най-общо в XIII-XIV в.¹⁷

От 1970 г. в продължение на 4 сезона с цел изясняване на плана, обемно-пространственото решение и хронологията на изграждането на църквата са предприети нови разкопки под ръководството на В. Вълков, предварителните резултати от които още навремето са публикувани.¹⁸ Характерът на изследването е позволил на автора да включи “изцяло и частично” 40 скелета от некропола на църквата, като върху плана са ситуирани 35 гроба, от които означени с номерация са 14, докато в текста са разгледани 9, за 3 от които само е изброен инвентарът¹⁹ /обр. 2/. Голямо неудобство създава обстоятелството, че всички погребения са котирувани към различни опорни точки в плана на църквата: “под нивото на пода”, “спрямо банката на северната апсида”, “под тухлената настилка” или “под долния ред камъни на стилобата на галериите”²⁰. Въпреки това авторът привежда точни наблюдения, че “... разположените на гъсто в няколко хоризонта гробове са били съобразени с основите на сградата и западната пристройка ...”, както и показва взаимоотношението на последните с галериите.²¹ В некропола той разграничава по-ясно по време две групи погребения: 26 гроба преди построяването на галериите и само 3 след това, “... които добре се отличават по хлътването на настилката над тях”²² /обр. 2/. Ясно е изразено становището на автора по отношение на гроб No 39, датиран в XIV в., което обогатено още тогава намира място и на страниците на сп. “Исторически преглед”²³. Едва след близо двадесетгодишно прекъсване през 1993 г. във В. Търново на специализирана научна конференция за проблемите на църквата “Св. Четиридесет мъченици” В. Вълков имаше възможност да изнесе доклад с всички свои обобщени изводи и доказателствен материал за строителните етапи на храма, както и тяхната датировка според проведените от него разкопки в началото на 70-те г.²⁴ Ранната кончина на В. Вълков не позволи пълното публикуване на резултатите от разкопките на църквата, проведени от него, които единствени създадоха вярна посока за бъдещите изследвания.

Също във връзка с тези разкопки трябва да обърнем внимание и на монографията на В. Инкова от края на 70-те г., посветена на

Калояновото погребение, в която на базата на различни физични, химични и други видове изследвания на скелета и инвентара от гроб No 39 той се идентифицира с този на българския цар Калоян²⁵, като същевременно се игнорират стратиграфските наблюдения на ръководителя на разкопките В. Вълв.²⁶ Редица недоразумения по отношение на реставрацията на разкритите тогава архитектурни останки сериозно възпрепятстват допроучването на некропола.²⁷ Всичко това довежда до прекратяване разкопките на В. Вълв, изключително много затруднява определяне на границите на некропола и забавя цялостната публикация на църковния комплекс.²⁸

В периода 1975-1985 г. под ръководството на Ат. Попов се извършват внушителни археологически разкопки на комплекса около църквата.²⁹ Общо са проучени около 500 гроба, повечето от които мюсюлмански.³⁰ В интересувания ни участък - между галерията и южното според Попов манастирско крило, т.е. квадрант XX, са разкрити близо 50 християнски погребения, най-общо определени като монашески³¹, независимо че много от тях са катологизирани със светски инвентар³² /обр. 3/. По същото време при сондажите под асфалтовия път на изток от църквата също са открити няколко погребения, които предлагат твърде важни данни за обсега и нивата на некропола³³ /обр. 3/.

Други гробове, подведени под номерацията на предишните разкопки на Попов, бяха разкрити през есента на 1994 г. от М. Робов и К. Дочев, които изяснявайки връзката между източното крило на комплекса и северната галерия на църквата попаднаха на изключително интересно погребение, източно от гроб No 39 /от разкопките на Вълв/ и в една ос с него³⁴ /обр. 3/. Допроучването на тази част от некропола засега зависи само от демонтажните работи на архитектурните останки от джамията, долепени до североизточния ъгъл на църквата.

Важни данни за характера на некропола предложиха най-новите разкопки, проведени през последните пет години от нас на широк фронт във и около храмовата постройка.³⁵ Проучени бяха общо 90 гроба, някои от които се оказаха сериозно засегнати от извършените консервационно-реставрационни дейности върху паметника /обр. 4/.

На юг от фасадата на храма бяха разкопани 68 гроба, като тези с номера 6'-8'; 13'-15'; 31'-35'; 39'-41'; 62'-72' лежат непосредствено под стилобата на южната галерия и са засегнати от неговите пилоти. От север бяха разкрити нови 20 средновековни гроба, като тези с номера 73'-75', 77', 80', 81' лежат под стъпките на северната галерия, които също са били фундирани с пилоти. Интересно е, че редът гробове от номер 85' на север лежат на 1,20 м под основите на североизточното манастирско крило. Инвентарът е разнообразен: текстил, златни и сребърни накити, стъклени гривни, погребални съдове, тухли с формулата IC XC NIKA, използвани са ковчези, обковани с железни гвоздеи. По-богат е инвентарът на гробовете от север.³⁶

Полът и възрастта на погребаните /мъже, жени и деца/, скъпият инвентар /4 златни и 3 сребърни пръстена, два чифта златни обеци, две огърлици, голям брой позлатени и сребърни копчета, сърмени елементи на дрехата/ подсказват за светски характер на некропола, докато неговите граници включват и разкритите погребения в тези сектори от Москов, Господинов, Вълв и Попов /обр. 1,2,3,4/. Допроучването на църковния некропол се явява от съществено значение за очертаване на неговите граници, които са безусловно свързани с манастирското строителство на комплекса и изясняване периодизацията на църквата, а новите материали от него ще допринесат за обогатяване на знанията за градската култура, внос и мода на обитателите на средновековната българска столица. На този етап от разкопките относителната датировка на откритите от нас гробове може да се търси най-рано във втората половина или края на XIII в., а най-късно се отнася към последните години на XIV или началото на XV век.

БЕЛЕЖКИ

1. *Инкова, В.* Калояновото погребение. Техничко-лабораторни изследвания, С., 1979, 94 стр.

2. Единият вариант е съставен от ученика му Доментиан, а другият от Теодосий /XIII-XIV в./. По-подробно вж. *Й. Иванов.* Св. Сава Сръбски в Търново. Избрани произведения, т. I, С., 1982, с. 154-156; Из житието на св. Сава, написано от Теодосия.- Български старини из Македония, С., 1970, с. 475-479

3. *Стоянов-Берон, В.* Археологически и исторически изследвания, В. Търново, 1887, с. 42,46

4. *Шишков, Т.Н.* Д-р Хр. Даскалов. Сборник за народни умотворения, кн. 8, 1892, с. 379

5. Подробности за надписа и литературата около него вж. *Н. Гошев,* Търновски царски надгробен надпис от 1388 г. Български старини, кн. XIV, С., 1945, с. 3-5. 8. Неотдавна *Й. Андреев* в своята книга "България през втората четвърт на XIV в.," С., 1993 г, 108-170, даде ново тълкуване на надписа, като посочи и друга година за създаването му, но пак в рамките на XIV в. - 1349 г. Като продължение на спора може да се разглежда мнението на *И. Тютюнджиев.* Ямболският надпис от 1356/1357 и политическите събития в България от средата на XIV в., в сб. Палеобалканистика и старобългаристика. Първи есенни национални четения "Професор Иван Гълъбов". В. Търново, 1995, с. 369-370. Според него смъртта на Иван Асен и съответно поставянето на надписа е станало през пролетта на 1355 г. Съвсем наскоро в спора се включи и *Н. Овчаров.* За правилното разчитане на търновския надгробен надпис от църквата "Св. 40 мъченици" /по повод на една хипотеза/ Археология, 1995, 1, с. 46-52, изказа несъгласието си с прочита на надписа и датировката на *Й. Андреев*, като предлага нова година за поставянето на надгробната плоча - 1371/1372/. Последното мнение почти напълно изчерпва възможните комбинации между посочената в надписа година 18-та /една от малкото сигурни данни в него/, прибавяна към важни дати от царуването и живота на *Ив. Александър* и неговите синове.

6. *Паисий Хилендарски*. Славянобългарска история, С. 1972, с. 114-115. Всъщност Паисий е обединил данните за двама от българските царе Калоян и Иван Асен II, вж. с. 110: " ... след Петър възприел престола Калиман - Йоан, Асенов син. Някои писали Кало-Йоан, но в златопечатните грамоти той сам се подписва Йоан-Асен Калиман, сиреч Йоанов Асенов Калиман." За съжаление тези несигурни и объркани данни се привеждат като доказателство за идентифицирането на погребението в гроб No 39 с това на цар Калоян.

7. *Шишков, Т. Н.* Цит. съч., с. 370-371

8. *Стоянов-Берон, В.* Цит. съч., с. 46

9. Пак там, с. 42

10. *Москов, М.* Разкопките в черковите "Св. Димитрий" и "Св. Четиридесет мъченици" в Търново, Търново, 1912, с. 20

11. *Стоянов-Берон, В.* Цит. съч., с. 48

12. *Москов, М.* Цит. съч., с. 5,13-30

13. Пак там, с. 21-27

14. Пак там, с. 27-28

15. *Игнатов, Б.* Сто години от първото проучване на църквата "Св. Четиридесет мъченици" в Търново. Археология, 1962, 2, с. 59

16. *Иванов, Й.* Св. Сава в Търново ... с. 156

17. *Филов, Б.* Разкопки при църквата "Св. Четиридесет мъченици" в Търново, Изв. на БАН, т. V, 1915, с. 210-211

18. *Вълов, В.* Новите разкопки на църквата "Св. Четиридесет мъченици" във В. Търново, Археология, 1974, 2, с. 37-54

19. Във връзка с изследването на текстилни останки от некропола В. Инкова в цит. съч., с. 22,29, съобщава за други гробове, разкрити от В. Вълов, но не съобщени в неговата публикация, гр. 50-57

20. *Вълов, В.* Цит. съч., с. 44-51

21. Пак там, с. 44

22. От тези групи се отделят гробовете от изток на северната апсида и гр. No 10 в притвора на църквата. Вж. В. Вълов, цит. съч., с. 44

23. *Вълов, В.* "Калояновият" пръстен или надписът на Иван Асен II, ИП, 1974, 3, с. 86-91

24. *Вълов, В.* Строителни етапи на църквата "Св. Четиридесет мъченици" и тяхната датировка /според археологическите разкопки 1970-1974 г./ . Доклад, четен на специализирана конференция във В. Търново през 1993 г., вж. *Й. Алексиев*. Национална научна конференция "Църквата "Св. Четиридесет мъченици" и манастирът Великата лавра - проучване, проблеми, бъдеще", В. Търново, 26-28 октомври 1993 г., сп. Епохи, кн. 3-4, с. 175-179

25. *Инкова, В.* Цит. съч.

26. Аргументи срещу стратиграфските наблюдения на Вълов предлага В. Инкова, цит. съч., с. 91-92 и бел. 242 на с. 91. Тя се базира на своите лични наблюдения и на тези на майстора и неговите колеги от строителната група на НИПК, укрепвала основите с бетон. Тези твърдения безрезервно се приемат от *И. Божилов*. Фамилията на Асеновци, С., 1985, с. 56 и бел. 177, с. 67. Става дума за три погребения под основите на църквата: при южния зид - северно от гр. No 17 и 18; под апсидата и гр. No 41, публикуван от В. Вълов. Срещу тези твърдения могат да се приведат сериозни възражения. Например според данните от

разкопките през 1915 г. пред централната и южна апсида са открити 4 гроба, но никой от тях не е бил застъпен от основите. Б. Филев ясно отбелязва, че средната апсида е унищожена, даже и основите и, по-късно тя е била съградена небрежно с ломени камъни и кал, докато другите две странични апсиди са запазени на височина 0,80 м. При разкопките на В. Вълв срещу северната апсида са открити гробове с No 11 и 13, а през 1994 г. М. Робов тук открива нови два гроба, които също не са застъпени от основите.

27. Последните разкопки на широк фронт установиха, че при изпълнението на бетоновите препаски на основите на храма и хидроизолационните съоръжения в галериите са били унищожени в периода 1974-1975 г. от майсторите на НИПК много гробове /тъй като не е присъствал археолог/, на чиито останки ние попаднахме и документирахме по време на разкопките 1992-1995 г.

28. При новите разкопки регистрирахме над 25 погребения, лежащи под стилобатите на северната и южна галерия. Подобен е случаят с дискутирания от Инкова и Божилов гроб No 41, който се намира под една от стъпките на северната галерия, а не под основите на църквата. По време на разкопките през 1995 г. проведохме и записахме на място в църквата разговор с Боян Славчев /майстор на НИПК, ръководил навремето укрепителните дейности в църквата и предавал сведения и материали на В. Инкова/, на който присъстваха инвеститорът на обекта, реставратори и студенти. Той даде важни обяснения и уточнения за реставрационната дейност на групата по отношение погребенията и архитектурата на църквата, които напълно се покриват с резултатите от последните разкопки, очертаващи хоризонтите на некропола спрямо основите на църквата.

29. Попов, Ат. Търновската Велика лавра. ИБИД. XXXIII, 1980, с. 93-98; Средновековни надписи, монограми, букви и знаци от Търновската Велика лавра, Царевград-Търнов, т. IV, С., 1984; Търновската Велика лавра, С., 1985

30. Попов, Ат. Царският манастир "Великата лавра Св. Четиридесет мъченици", монография /под печат/

31. Пак там. Тяхната датировка най-общо е аргументирана по намерените монети: "Най-ранната монета е българска имитация от 1207-1209 ... В други гробове са намерени латински, никейски и солунски монети от края на първата половина на XIII в. ... В гроб от кв. XX бяха открити три венециански сребърни монети ... Гробовете в най-южния сектор /до стълбището /се отнасят по време до XVII в. ..."

32. Пак там. " ... Инвентарът на гробовете показва, че освен монаси в манастира били погребвани светски лица /мъже, жени/ ... "

33. Попов, Ат. Търновската "Велика лавра" ... с. 96. През 1983 г. са разкрити 3 погребения, едно от които с медна монета на Константин Асен

34. Робов, М., К. Дочев. Проучвания в църквата "Св. Четиридесет мъченици" във В. Търново. АОР, 1994 Смолян, 1995, с. 143

35. Тотев, К., Ив. Чокоев. Разкопки на църквата "Св. Четиридесет мъченици". АОР за 1992-1993 г., В. Търново, 1994, с. 105-106; Разкопки в църквата "Св. Четиридесет мъченици" във В. Търново. АОР, 1995, с. 94-95

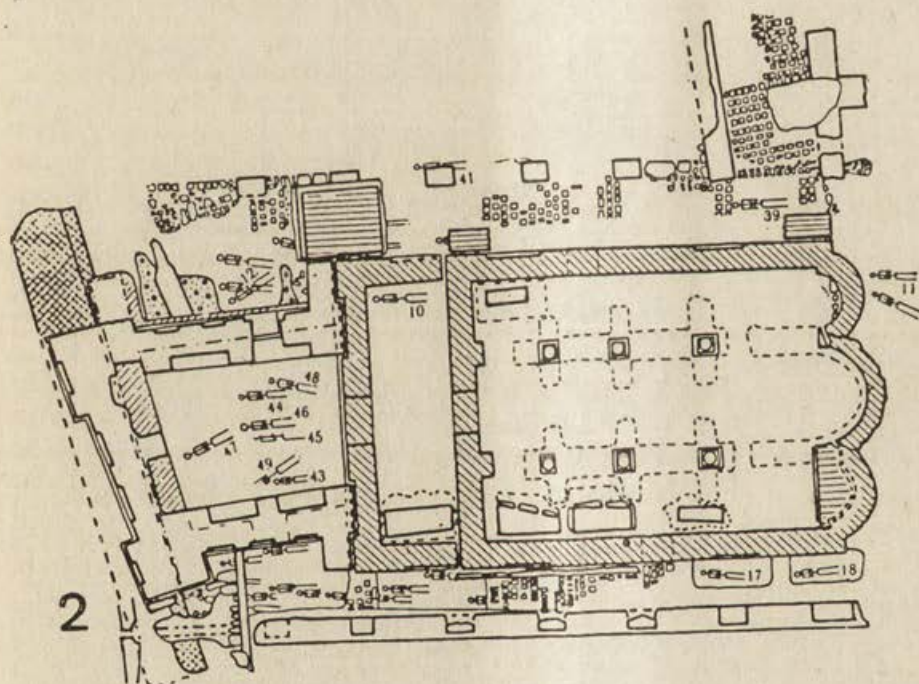
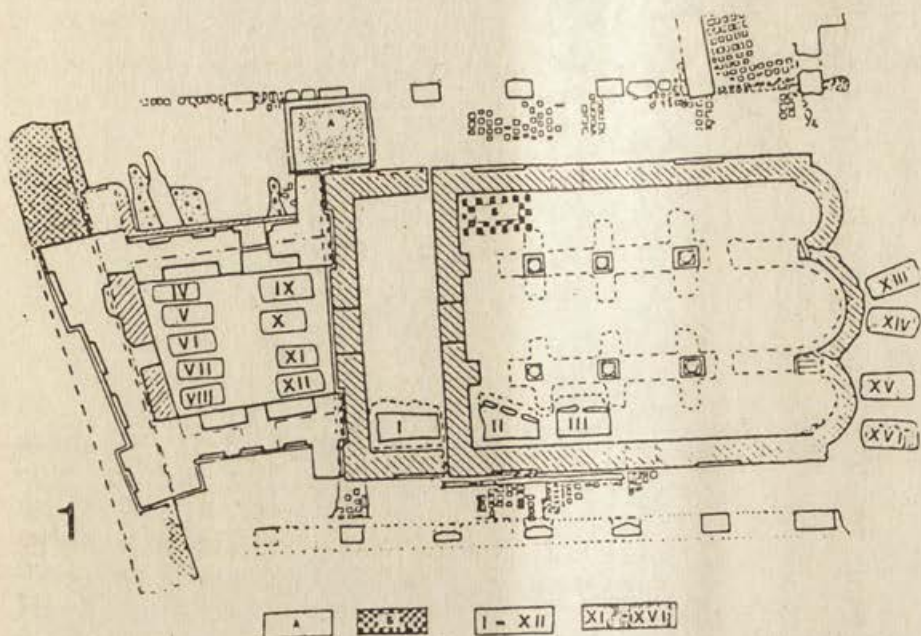
36. Тотев, К., Ив. Чокоев. Църквата "Св. Четиридесет мъченици" и проучванията през 1995 г., в. "Музеи", бр. 5, май 1996 г., с. 5,8; Златни и сребърни пръстени-печати на територията на Балканския полуостров, Сб. в памет на Й. Иванов, Кюстендил, 1996

HISTORY OF THE INVESTIGATION OF THE NECROPOLIS OF THE FORTY HOLY MARTYRS CHURCH IN VELIKO TURNOVO

/summary/

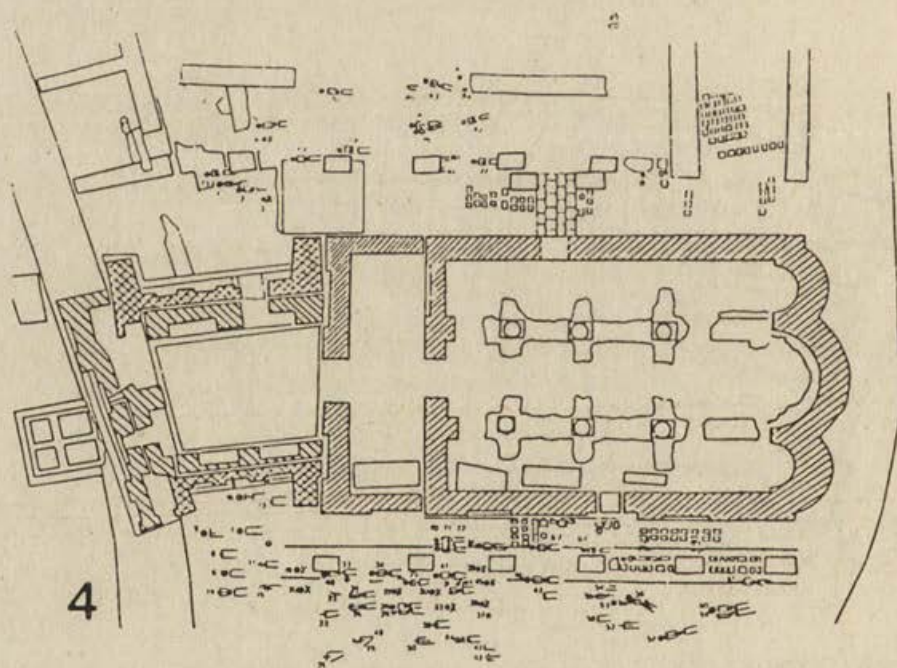
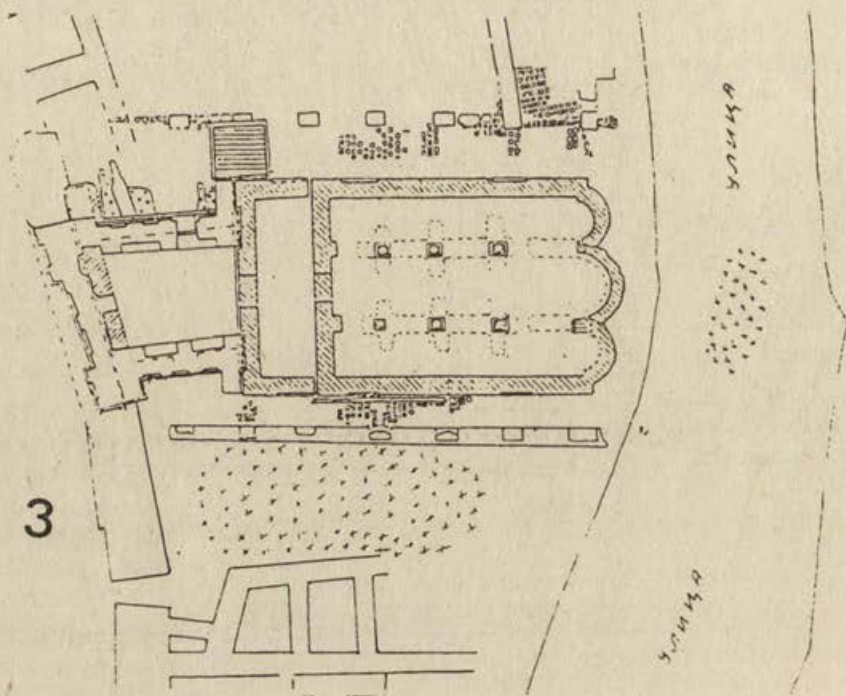
Konstantin Totev, Ivan Chokoev

The article traces the history and the results from the archeological excavations of the necropolis of the Forty Holy Martyrs church in Veliko Turnovo. With long interruptions, the investigations date back to the beginning of our century and continue to the present day, when the excavations are carried out by the authors of the article. The necropolis of the church have been investigated by M. Moskov, J. Gospodinov, B. Filov, V. Vulov and At. Popov. They have unearthed about 120 graves, most of them unpublished. During the recent excavations in 1992-1995 were discovered 90 graves and according to the sex, age, stock as well as on the basis of the stratigraphical examinations these burials testify that the necropolis existed from the end the 13th till the beginning of the 15th c. There is no doubt about its secular character. In the boundaries of the necropolis are all discovered burials from the former investigators of the church.

Обр. 1. План-схема на откритите гробове до разкопките през 1970 г. на Великотърновския музей

Обр. 2. План на църковния некропол, проучен от В. Вълков, 1970-1974 г.

Обр. 3. Разкрити гробове около църквата от Ат. Попов, 1974-1978

Обр. 4. План-схема на разкритите гробове от К. Тотев и Ив. Чокоев при последните разкопки на църквата през 1992-1995 г.

СОЦИАЛНА ФУНКЦИЯ НА ЕНОРИЙСКИЯ ХРАМ ПРЕЗ XV-XVII В.

ХИТКО ВАЧЕВ

Османското нашествие в края на XIV в. и последвалото го налагане на османската власт в българските земи дълбоко променя социалната еволюция на народа ни. Завоевателите унищожават целия държавно-организационен механизъм, заместват го със свой собствен, в който въпреки заемането на някои структури на българите е предоставена единствено ролята на обект на управлението.¹ Лишени от обществени водачи и от общественно-организиращи институции, те са заплашени да се превърнат в дезорганизирана маса, която бързо би могла да загуби своя етнически облик.

Ходът на историческото развитие обаче е показателен, че въпреки изключително тежкия удар върху общественно-организиращия механизъм българите успяват да се стабилизират като единна етническа общност, да запазят самобитността на своята духовна и материална култура, да съхранят етническото си съзнание и в крайна сметка да продължат самостоятелната си историческа еволюция. В най-голяма степен това се дължи на зрелостта на българските обществени структури, които успяват да поемат социално-организиращите задачи и чрез тяхното изпълнение да осигурят етническата сплотеност на българската народност.² Нейната микроструктура е формирана от няколко институции - семейството, поселищната общност, някои военизирани и производствени общности и еснафските организации.³ Те имат преди всичко общественно-организиращ характер. Единствената институция, която има общественно-ръководни функции в този период и поддържа единството в общонароден аспект, е църквата. От епохата на средновековието тя е натоварена с организирането и ръководството на културните процеси в границите на българската държава, с които се осъществява духовната консолидация на цялата народност. С османското завоевание нейната самостоятелност е ликвидирана, но под ръководството на Цариградската патриаршия тя запазва позицията си на идеен ръководител на целокупната българска народност. При новите условия, когато православната религия придобива "стойността на предание, завещано от дедите", възприема се като "българска вяра" и всяко отстъпление от нея е "равносилно

на родоотстъпничество", когато религиозната опозиция придобива особено голямо значение за социалното, битовото и културно диференциране на населението, нараства съществено и ролята на християнската църква за опазване на българската народност.⁴ Въпреки че Цариградската патриаршия има основни позиции във високите равнища на йерархията, налице са редица факти, които дават основание да се счита, че местната църковна организация е българска институция.⁵

Свидетели сме на още един феномен по отношение ролята и мястото на християнската църква в условията на османското владичество. Нейната значимост в живота на българското общество нараства независимо от това, че фактически позициите и са разклатени, възможностите и, в това число и материалните, - силно ограничени, функционирането и - свързано с много рискове, а положението и статутът на служителите и - значително принизени.⁶ По това време християнската църква вече не може да разчита на щедрата поддръжка на българските владетели и боляри, лишена е от привилегированото положение на официална държавна религия, културното и строителство е силно ограничено, а служителите и пасомите и са подложени на религиозна дискриминация. Процесът на заздравяване на спойката между народ и църква, наложил се естествено през разглежданата епоха, когато църковният институт загубил своите предишни покровители - християнските феодали, бе за пръв път доловен и сполучливо дефиниран от изтъкнатия ни учен Хр. Гандев като "демократизиране на църквата"⁷. Този процес се развива постъпателно от самото начало на робството до Възраждането. Демократизацията на църковния живот след завоеванието е многопосочна. Тя намира израз в новите принципи за поддръжка и управление на църковните институции, в идейното съдържание и формите на църковната култура, в тесните икономически връзки между паството и църквата, в облика на култовите служители, в характера на народната религиозност. Особено значима през разглежданата епоха става ролята на манастирите, точният брой на които е трудно установим, но по всичко изглежда, че в границите на българската етническа територия като цяло надхвърля цифрата 150.⁸ Редица изследвания убедително доказват възможностите на манастирите да въздействат в процеса на трайните си връзки и взаимоотношения върху българското население от по-близки и по-далечни райони и да поддържат у него съзнанието за неговата религиозна и народностна принадлежност.⁹ С основание манастирските обители от епохата на османското владичество се определят като културно-народностни средища.¹⁰

В научната ни литература обаче все още липсва цялостно изследване конкретно върху ролята и мястото на енорийския храм в социалния живот на българското общество през XV-XVII в. Акцентите в някои отделни публикации са паднали предимно върху социалните и патриотични теми в църковната живопис¹¹.

поддръжката на църковните сгради и ктиторството¹². С това обаче не се изчерпват всички компоненти, които очертават значимата роля на църковния храм в даденото селище. Тук съвсем резонно възниква въпросът не е ли изкуствено това разделяне на енорийски църкви и манастирски обители щом и едните, и другите са части от една организационна структура. По наше мнение тук не става дума за разделяне по някакъв формален признак, а опит да се изведе специфичното място на енорийския храм в социалния живот. Мястото му е наистина специфично, защото той се явява една от основните връзки между всички институции, които формират микроструктурата на българската народност /семейство, поселищна общност, еснафски организации/ и църквата, която е единствената институция през разглежданата епоха с обществено-ръководни функции. Това ключово място, каквото се явява енорийският храм в организационната структура на църквата, е схванато и от завоевателите – съвсем не случайно един от техните основни удари е насочен срещу организационно-обредната страна на християнството. За това не без основание Б. Курипешич през 1530 г. отбелязва, че турските власти “са забранили да се поправят черквите или да се градят нови, за да присилят християните да се потурчат”¹³.

В условията на османското владичество църковното строителство придобива ново обществено предназначение, като заменя в продължение на столетия всички останали видове гражданско строителство. Тя е единствената архитектура, която българите имат право да създават за нуждите на собственото си социално битие, ограничено в рамките на религиозния живот. Тясната обвързаност на социалния бит с религията е закономерна за епохата тенденция – в крайна сметка религията става крепост на народността, главно нейно достойнство и разграничителен белег от турците. Това разграничение може да се открие във всички сфери на обществения живот, а когато касае религиозния живот, често приема характер на противопоставяне. Сведенията, които се съдържат в един съдебен протокол в кадийските сиджали от 1669 г., много точно ни представят едно такова противопоставяне от гледна точка на значимостта на църковния храм за тогавашния християнин. В кадийския съд хайдутинът Марко казва: “Вие рушите нашите църкви, ние също ще рушим вашите джамии.”¹⁴ Важно е мястото на църковния храм и в оценъчната скала на българите за обществено и лично поведение особено когато то е изказано от съвременник на епохата. Така например неизвестен нам християнин е написал следната приписка в Тревненския дамаскин от XVII в.: “... който не ходи на черкова, ще го хвърли господ в джендема”¹⁵.

На базата на всичко казано дотук считаме, че е необходимо да бъдат изследвани всички аспекти на ролята и мястото на енорийския храм в живота на българското общество през XV–XVII в. Естествено акцентът в това изследване ще бъде поставен върху църковните

енорийски храмове в границите на Търновската митрополия и съответните поселищни общности. Ще бъдат използвани и сведения, които имат отношение към формулираната тема, но касаят други географски райони. Считаме един такъв метод за удачен от гледна точка на това, че условията, в които живее християнското население в Османската империя, почти навсякъде са еднакви. Това би позволило да се открие и спецификата в социалния живот в обвързаността му с християнския храм в границите на Търновската митрополия.

1. ЦЪРКОВНИЯТ ХРАМ - ОТ ФЕРМАНА ДО ОСВЕЩАВАНЕТО

Изворите от доосманския период показват, че при наличието на самостоятелна българска държава, църква и феодална класа, строителството на църкви и манастири макар и осъществявано от зависимото население под формата на феодална повинност е извършвано не по негова инициатива. Селското население нямало особен дял и в организацията на самата дейност по строителството на християнски култови сгради. Нещо повече. Нерядко то реагира и на този род феодална повинност със стремеж да я избегне, да се отклони от нея.¹⁶

След османското завоевание, когато е сложен край на българската държава и е унищожена феодалната и класа, се наблюдава едно ново явление по отношение на инициативата и грижата по строителството и ремонта на църкви и манастири. Става дума за това, че овакантените от страна на държава, църква и феодална власт гореспоменати функции се поемат доброволно и съзнателно от някои социални институции. Преди да се спрем на въпроса кои са те, ще проследим съотношението между градското и селско немюсюлманско население, което по наше мнение има много важно значение за изясняването им.

Демографската картина в териториите, включени в диоцеза на Търновската митрополия през втората половина на XV в., т.е. близо 85 години след завладяването, най-добре се вижда от данните на тимарския регистър от 1479 г. за Никополския санджак.¹⁷ В 520 селища са посочени 2217 мохамедански и 18811 християнски домакинства. От тези немюсюлмански домакинства 2058 са регистрирани в градовете, а другите 16753 са в селата. Съотношението между градско и селско немюсюлманско население в границите на Търновската епархия е от порядъка на 12,2%:87,8%. Това съотношение се запазва почти до края на XVI в., когато промените в османската феодална система, разширяването на стоково-паричните отношения и нарасналата роля на търговско-лихварския капитал имали важни последици в развитието на българското общество. Те са добре изследвани в научната ни литература¹⁸, като една от тези последици има важно място с оглед целите на изследването ни. Става дума за нарастването на българското население в градовете, формирането на нови обществени среди с растяща роля в живота

на народа.¹⁹ През XVII в. тези процеси са все още твърде бавни и показателно за това е, че независимо от нарастването на българския елемент в градовете съотношението между градско и селско население в границите на българската етническа територия през това столетие е 7,6%:92,4%.²⁰ За различните части в границите на етническата ни територия обаче това съотношение чувствително варира. Така например в районите, подчинени в религиозно отношение на Търновската митрополия, то е 15,6%:84,4%. Тук трябва да отбележим още един много важен момент - чувствителното преобладаване на мюсюлманския елемент над християнския в градовете, включени в споменатия дицез. Релацията на Ф. Станиславов от 1659 г. е особено показателна за това.²¹ Спряхме се на въпросните съотношения и процеси, защото социалните институции, които възникват в града и селото, независимо от приликите си имат и известна специфика по отношение на поетите функции в грижата за християнския храм.

През вековете на османското владичество ролята на селячеството като преобладаващо по брой сред населението и въобще като основа и главен носител на онези културно-битови особености, които характеризират народността във феодалното общество, нараства неимоверно много.²² Успоредно с това нараства и значението на традиционната селска община като едва ли не единствената до периода на Възраждането и запазила се чак до Освобождението организация за самозащита, самоуправление и самосъхранение на българското селско население.²³ Нейната роля в условията на чуждото владичество е формулирана сполучливо от Ел. Грозданова в 4 основни направления.²⁴ Едно от тях е поддържането морално и материално на онези институции и учреждения, които в условията на чуждата власт съдействат за укрепването и запазването на българската народност и народностно самосъзнание. Налице са конкретни сведения, които сочат в какво се е изразявала ролята на селските общини в тази насока.

Известно е, че в условията на османското владичество има строга процедура следствие на която се получава официално разрешение за строеж или ремонт на черковна сграда. Изпращането на делегации в града, а нерядко и в столицата, която от името на цялото село да изложи пред съответните инстанции искането за строителни работи несъмнено е налагало предварително членовете на общината да са постигнали известно съгласие по въпроса за необходимостта от подобна постъпка.²⁵ Най-вероятно сумите за издействие на разрешението са били събирани в повечето случаи между селяните, което при известна висока норма на експлоатация през разглежданата епоха допълнително е утежнявало стопанското им положение. За да не прозвучи това голословно, ще го илюстрираме със сведения на съвременници. В доклад на епископ П. Богдан от 30 май 1653 г. се казва: "... Само за да се получи разрешение за строеж, е трябвало да се броят 150 жълтици."²⁶ Тази значителна за

времето си сума е достатъчно показателна, че вземането на решение за строеж на храм е поставяло на изпитание всеки един от членовете на селския колектив. Изпитание защото той трябва да избира между собственото си стопанско благополучие и духовните си потребности, които също са свързани с материални разходи. Съществуващите данни за мащабите на църковно строителство в Търновската епархия са красноречив отговор какво решение е вземало върх.

Интересен е съставът на делегациите, които се явяват в шериатския съд, за да изложат молбата на съселяните си за възстановяване или строеж на църковен храм. Обикновено в тях наред с представителите на общинското самоуправление присъства и местният свещеник. Така например през 1618 г. в шериатския съд в София в състава на делегацията от с. Златуша е свещеникът поп Вълчо.²⁷ В делегацията, поискала разрешение за ремонт на църквата "Св. Петка" в Габрово, са поп Станю Нено и поп Иван Вълко.²⁸ Обръщаме внимание на тези моменти, защото заинтересоваността на свещеника от появата на молитвен дом за изпълнение на култовите функции не е единствената причина за включването му в делегацията. Присъствието му в нея и придава съответна тежест пред официалните власти, щото през разглеждания период свещенослужителите се ползват с доверие поради изпълняваните от тях посреднически задължения между държавата и населението.²⁹ Понякога за да се стигне до получаването на съответното разрешение на делегацията, значителна част от населението на селището отивала в шериатския съд вероятно с цел оказване психологически натиск върху представителите на османската власт. Документите от епохата са пределно точни за наличието на един такъв подход. Така например жителите на Курило при оплакването си за състояние на селската си църква "Св. Отец" се явили в съда "вкупом".³⁰ В султанска заповед до кадията в Русе се казва, че "християнската рая от с. Чернево дойдоха и със заявление молят да им се позволи да поправят разрушилата се църква "Св. Иван ..."³¹ От тази заповед става ясно, че в някои случаи християните са стигали чак до столицата на империята, за да получат въпросните фермани. Това е доста показателно, че независимо от пречките и затрудненията от всякакъв характер още самата процедура за получаване на разрешение за строителни дейности по църковен храм има социално-организиращ ефект.

Доста по-неясна е ситуацията в градските центрове от гледна точка на това кои социални институции подемат инициативата за строеж и възстановяване на храмовете. При завладяването на българските земи османците не срещат по пътя си муниципално управление от рода на големите независими градски общини, характерни например за т.н. свободни градове в Средна Европа по това време.³² Изследванията за периода XVI-XVIII в. доказват, че в градовете на Балканския полуостров носители на градското

самоуправление са отделните християнски махали.³³ Тук обаче сме длъжни да отбележим, че за разлика от времето на българското средновековие в първите векове на османското владичество се наблюдава разминаване в териториалния обхват на махалата и енорията. Само в отделни случаи те се покриват. Така например от археологическите проучвания в столичния Търновград става ясно, че тамошните енории са обхващали приблизително 30 домакинства – към тази цифра насочват размерите на търговските квартали и кварталните църкви.³⁴ Във вековете на османското владичество броят на махалите /средно около 20 домакинства/ почти съответства на църковните храмове в града.³⁵ В регистрите за Русе от втората половина на XVII в. са посочени две християнски махали – Горна и Долна.³⁶ Два са и храмовете в същия град по това време, което е показателно, че има покриване на териториалния обхват на енория и махала. В границите на Търновската епархия тези два града в това отношение са изключение. В останалите градски центрове нещата стоят по доста различен начин. В условията на свободно движение на градската недвижима собственост конфесионалната обособеност по махали в много случаи не може да се спазва.³⁷ Стига се до нарушаване на връзката между махалата и енорията на свещеника и което е особено важно – на териториалната им компактност. В териториалното разместване на християнското градско население в зоните им на заселване църковните храмове не са равномерно разположени. Именно затова основа на енорийската мрежа става свещеникът, а не храмът, в който се черкуват пасомите не само на един свещеник.³⁸ В това е и отговорът на въпроса кои социални институции подемат инициативата за строеж на храмовете в градовете, както и съответните разходи. Явно това е християнската община в границите на енорията, която има енорияши и извън градския център. Това създава значително по-големи вътрешни сили на сцепление на народността, както и възможности за контрол и активно въздействие върху отделните християни.

След получаването на разрешението усилията на колективите се насочвали в друго направление – да се съберат необходимите суми, да се доставят необходимите строителни материали. За това колко ревниво са се отнасяли християните към резултата от своите действия за строеж и поправка на църковни сгради е показателна една султанска заповед от 1639 г. За действията на един еничар на име Ахмед те уведомяват султанския двор. От споменатата заповед става ясно, че: "... еничаринът и известния разбойник Ахмед от жителите на гореспоменатото село ... освен че завзе своеволно нивите, ливадите и други техни имоти, пренесе събрания строителен дървен материал за поправка на черквата им в чифлика си ..." ³⁹ Градацията на изброените престъпления е особено показателна за това какво значи посегателство над неща, свързани с църковния храм.

По-обикновените поправки и ремонти вероятно са извършвани от местните жители. Отклонение под какъвто и да е предлог и на който и да е член на селската община от непосредственото участие в такъв род "селска работа" като строеж или ремонт на селска църква не се допускало.⁴⁰ Строг съдник в това отношение било общественото мнение, което има категорично становище по въпроса: "От селска работа ... никой не бяга и ако бяга, гледа се с лошо око, па и наказва".⁴¹ По сложните строителни работи налагали да се наемат майстори за тази цел, както и да бъдат уговорени условията за работа и възнаграждението им. Тук ще отбележим, че на територията на Търновската епархия към края на разглеждания от нас период функционират няколко строителни центъра - Етрополски, Търновски, Тревненски, Дряновски, Габровски, както и строители от Разградско, които са преселници от Костурско.⁴² Определено между тях е съществувала някаква форма на конкуренция, но през разглежданата епоха те все още са задоволявали регионалните потребности. Така че едва ли ще сгрешим, ако разглежданите от нас храмове ги определим като произведения на гореспоменатите центрове в регионалния им обхват. Известни са ни имената само на двама майстори - Станко и Стою, чиято работа е църквата "Св. Петър и Павел" в Свищов, но нямаме никаква информация за тяхната принадлежност към споменатите центрове. Отбелязахме, че се е налагало да бъдат уговорени условията на работа и възнаграждението - дали то да е в пари или в натура. Това се е налагало, защото строителната дейност не е никак евтина - според сведения на С. Герлах - за столицата: "... трябва да им се дава ядене и пиене и освен това на ден по 15 аспри, а на общ работник по 7 аспри ..."⁴³ След изясняването на всички проблеми се пристъпвало към самото изграждане на храма.

Началото на строежа се превръщало в своеобразен празник, организацията на който лягала върху селската община и църквата. Някои по-късни сведения ни дават възможност с голяма доза вероятност да предположим как е изглеждал той в първите векове на османското владичество. В летописа на Жендо Вичов от Котел намираме следните сведения: "... И тъй на 1834 година, месеца майа първий ден, като се свърши светата литургия, зеха майсторите да разкриват и в този първий и вторий ден развалиха, а на 3-тия захванаха основанието /темелът/. И като изкопаха за темелът, най-напред направиха колове два аршина дълги и ги набиха в земята, аче тогаз заредиха камъните. И както бяха наизправяли върлините, които им бяха мерките, докъде ще става висока, се гледаше едно неизказано чудо, като една кория ..."⁴⁴ От същия летопис става ясно, че почти цялото село е вземало участие в строителните работи: "... И като тръгнаха онези коли да носят камъни, бяха ни се заглушили ушите от колелетата, щото ката един ден влязаха на сто коли повече ..."⁴⁵ По време на строителството от страна на общината селска или християнска е упражнявала контрол

върху работата и изразходването на средствата. Обикновено за целта се назначавал оторизиран неин представител. Такава роля изпълнявал в продължение на няколко месеца и епископ П. Богдан, както е видно от един негов доклад от 1653 г. В него се казва: "... През цялото време, докато църквата се строеше, от 24 април до края на август, аз останах там. Наглеждах майсторите, събирах помощите, плащах и всичко записвах, за да знаят хората колко пари са били събрани и колко са били похарчени ..." ⁴⁶.

И понеже отново засегнахме въпроса за средствата, които са нужни за строителството и поддръжката, както и за зографисването на даден храм, най-често срещаната формула, която се среща в ктиторските надписи, е, че това е ставало с усилията на "мали и големи" ⁴⁷. Вероятно по-голямата част от храмовете в Търновската епархия са издигнати именно по този начин. Причините за това естествено могат да се търсят най-вече в значителния размер на сумите, които са нужни. Така например за издигането и изписването на църквата "Св. Богородица" в с. Слимница са били събрани от различни лица повече от 29000 гроша или аспри. ⁴⁸ Явно събирането или по-точно даването на такава голяма сума не е по силите на един човек. В Търновската епархия има само два храма, издигането и стенописването на които е станало със средствата на отделни лица или по-точно от едно семейство. Църквата "Св. Георги" в Търново според ктиторския надпис е издигната и стенописана през 1616 г. със суми, дадени от кир Параскев и съпругата му Ирина. ⁴⁹ Надпис в женското отделение на църквата "Св. архангели Михаил и Гавраил" в Арбанаси гласи: "Божественият този храм, свещения дом на архангелите Михаил и Гавраил се преустрои с иждивението на господина хаджи Нику Култуки и съпругата му Кириаки за вечна им памет в лето 16.." ⁵⁰ Показателно е, че въпросните два храма са изградени и стенописани през XVII в. - времето, когато следствие на промените най-вече в градската икономика в българското общество укрепват нови слоеве. ⁵¹ Въпросните промени обаче все още са в своето начало и изкрystalлизират окончателно едва във времето на Възраждането. Така че става напълно разбираемо защо толкова рядко в ония времена се среща схемата един ктитор-един храм. Показателно че въпросните процеси се движат в споменатата посока е, че наред с общинското дарителство все по-често си пробива път семейното и индивидуалното такова. Общинското, най-често анонимно дарителство, е характерно за повечето селища в Търновската митрополия, докато семейното и индивидуалното най-често срещахме в селищата, които разполагат със значителен икономически потенциал. Пример за това е селището Арбанаси с неговата църква "Рождество Христово".

От многобройните надписи в този храм научаваме имената на ктиторите, предоставили средства за стенописването на различни негови части. Така например зографията в притвора от 1638 г. е резултат на "... спомоществуванието, труда и иждивението ..." на

две семейства Стати и съпругата му Теодора и кир Стамати и съпругата му Керио.⁵² Наосът на параклиса е стенописан със средствата на "най-почитания първенец господин Стойко"⁵³, а преддверието му – от "най-почитания и най-благороден първенец господин Стоян и неговата най-благородна майка".⁵⁴ В галерията срещаме имената на дарителите Димитър, хаджи Георги, Стойно, Кераца, Стаму.⁵⁵ В наоса на храма зографията е със средствата на Нико Тано, Христо Стра...⁵⁶ Естествено една от причините, довела до тази своеобразна масовост по отношение на дарителството, е религиозното чувство, което владее умовете и сърцата на тогавашните хора. Нали именно в църковния храм средновековният човек задоволява една от духовните си потребности: той му съдейства за изкупление на греховете. Това обаче не е единствената причина за ктиторската дейност. През XV-XVII в. именно в рамките на православната църква и конкретно в храма християнинът намира поле за изява; там може да се демонстрира заможност, организаторски талант, там може да се извоюва авторитет и при дадени скромни възможности – и власт. Не на последно място това е и един чисто човешки стремеж към увековечаване на името и делото си. Това е в унисон с процесите, които протичат в българското общество най-вече през XIII столетие – постепенното разчупване на средновековно-религиозния манталитет с излизането от анонимност.

Тук ни се иска да обърнем внимание конкретно върху някои аспекти на ктиторската дейност в Арбанаси и това е лесно обяснимо предвид спецификата на религиозния живот в него и значителния документален и архитектурно-исторически материал. Трудно установими са причините, довели до такъв подчертан стремеж на дарителство към една от неговите църкви – "Рождество Христово". Необяснимо е от гледна точка на това, че в периода 1638-1649 г., когато както свидетелстват ктиторските надписи са изпълнени по-голямата част от стенописите в този храм, други издигнати и съществуващи като обем църковни постройки стоят с голи стени. Един такъв пример е църквата "Св. Атанасий", за която се знае, че съществува още през 1613 г., а получава завършена стенописна украса през 1667 г.⁵⁷ Във "Св. Атанасий" не откриваме и нито едно име на дарител за разлика от десетките в "Рождество Христово". Това ни кара да считаме, че когато е имал възможност, християнинът дарител е проявявал известна селективност по отношение на това къде да насочи определената сума. Естествено една от причините в конкретния случай е фактът, че църквата "Рождество Христово" е съборен храм и дарението за такъв носи особен престиж както за дарителя, така и за потомството му. Това обаче според нас не е единствената причина, с която могат да бъдат обяснени нещата. Подбулото на религиозна проява трябва да се търсят и икономически, и политически стремежи и интереси на християнското население. Повод да търсим причините в тази посока са някои конкретни сведения за храма "Рождество Христово" и някои особености на

връзките между християнското население и манастирите. В един миней за м. октомври, принадлежащ на въпросния храм, откриваме следната приписка: "... имотите на ... манастира Христос"⁵⁸ Естествено бидейки съборен храм, около въпросната църква вероятно съществувал и епископски комплекс, но едва ли това е единствената причина той да бъде наречен по този начин. Вероятно манастирът "Рождество Христово" е разполагал с недвижима собственост, за размера на която не разполагаме с категорични сведения за интересуващата ни епоха. Косвено указание за нея намираме в по-късни официални документи – Търновски църковен кодекс.⁵⁹ Изследванията, посветени на връзките между християнските манастири и населението, сочат, че под булото на подаяние и завещание се крият взаимни материални интереси.⁶⁰ Допуска се, че заможни християни чрез фиктивни сделки причислявали част от недвижимите си притежания към манастирските имоти, за да се възползват от техните привилегии, осигуряващи по-благоприятен режим на земеползването. Твърде вероятно е същият механизъм да е проработил и в отношенията между ктиторите и църквата "Рождество Христово" в Арбанаси. Може би точно този механизъм е отговорът на един доста неясен според изследвачите му пасаж в една султанска заповед от 1639 г.⁶¹ Тя касае своеволните прехвърляния на раятската земя от едно лице на друго без разрешението на вакъфския забит в селищата Арбанаси, Горна Оряховица и Лясковец. Християните обосновали своя отказ от основните си фискални задължения с думите: "... Ние сме вакъфирали земите си на нашата черква"⁶². Твърде възможно е селищните църкви в гореспоменатите населени места с оглед получаване на привилегии да са били регистрирани като манастири. Такъв прецедент виждаме в Костур през XV в., където 18-те енорийски храма са били регистрирани като манастири.⁶³ Не бива да се създава впечатлението, че едва ли не всички ктитори са насочвали своите дарения само към църквата "Рождество Христово" за сметка на другите храмове. Просто обърнахме внимание на това, че когато има възможност, средновековният човек от разглежданата епоха се е стремил към взаимноизгоден интерес при дарение.

Редица елементи от мобилиара, църковната утвар и богослужебните книги в арбанашките църкви също са резултат на дарения. В църквата "Рождество Христово" бронзовият полилей е дар от "Стаму и неговите внуци"⁶⁴. Върху сребърните кандила от същата църква се четат имената на дарителите им – Димитриу Константину Скутар, Константин Иванов Скутара, хаджи Кириаки Смучот.⁶⁵ В храма "Св. Димитър" царските двери на иконостаса са направени с "иждивението на раби божии Димо и Лада", а едно от кандилата – със средствата на Никола и Кираца.⁶⁶ В църквата "Св. архангели Михаил и Гавраил" едно обковано със сребро и емайл евангелие е дар от арбанасчаните Нику, Тодор и Жеко.⁶⁷ Полилеят в храма "Св. Никола" е с надпис: "Този полилей се направи в

Нюрнберг с иждивението на тогавашния Григория Буниу и с помощта на епитропите Елефтер, Ангел и Иван. И така подарява се на църквата "Св. Никола" за вечен спомен в лето от Христа 1746, юлий"⁶⁸. Когато очертавахме мащабите на строителството в Търновската митрополия, използвахме редица приписки, които ни даваха имената на многобройните дарители на църквите в епархията. Много често книги, утвари и друго необходимо за църквата е закупувано със средствата на всички членове на общината. В надписите по такива дарове четем: "купиха го селски", "купиха го село", "купиха го с иждивением общим от село ...", "село купи съборно"⁶⁹.

Вече отбелязахме, че наред с религиозните, икономически и културни мотиви, обвързано с тях в актовете на дарителство откриваме и политически стремежи и интереси. Като такива по наше мнение могат да бъдат разглеждани даренията на влашкия воевода Матей Бесараба и съпругата му Елена, чрез които през 1644 е издигната църквата "Св. Петър и Павел" в Свищов.⁷⁰ Върху орнаменталните фризове на иконостасните прегради от църквите "Рождество Христово" и "Св. Никола" са резбовани двуглави орли с корона.⁷¹ Според последните изследвания вероятно това е гербът на влашката фамилия Кантакузин.⁷² Обичаят да се поставя гербът на дарителя в центъра на иконостасен орнаментален фриз съществува на о. Крит още през XV в.⁷³ В Румъния той също е възприет. През XVII-XVIII в. в Арбанаси живеят доста влашки фамилии, а арбанасчани поддържат тесни контакти /търговски и културни/ със земите на север от Дунав.⁷⁴

Погледнато в общ социално-политически план, материалният израз на тези дарения - храмове или иконостаси, придобиват своего рода медийни функции. В съзнанието на богомолците храмът освен като "дом божий" се възприема и като своеобразна персонификация на образа на християнския владетел, а това носи своите политически дивиденти.

Последния аспект, на който ще обърнем внимание, е за мястото и ролята на църквата в целия процес на църковно строителство и поддръжка на храмовете. В някои по-стари изследвания възстановяването на църкви и манастири се представя като стихийно движение на масите, в което то търси интуитивно защита срещу активния асимилационен натиск на новите господари на българските земи. В последно време тези постановки претърпяха преоценка. Многобройността на възстановените църкви и манастири, както и някои приписки и надписи, от които става ясно, че инициативата за това принадлежи главно на духовни лица, дават основание да се мисли, че ако тя не е била организирана, поне е била насочвана от църквата.⁷⁵ Данните за църковното строителство на територията на Търновската митрополия позволяват това виждане да бъде допълнено, като бъде открито действителното място на институцията в този процес.

Най-ранният надпис от църквата "Рождество Христово", за който вече стана дума в предишните редове, хвърля светлина върху споменатия проблем. Според него не само инициативата, а и самата реализация на строежа на храма принадлежи на духовни лица – "папа Кирякос и папа ..." ⁷⁶. В някои случаи дори самият митрополит се е ангажирал пряко със строителните работи. Докладът на епископ Петър Солинат от 1 април 1662 г. е категоричен в това отношение: "... Във Вардим им строи /схизматичния владика в Търново/ нова църква ..." ⁷⁷. Особен интерес представляват и сведенията, които се съдържат в един надпис за презографисване на църквата "Рождество Христово". В него се казва: "Изписа се пресветият и пречист храм Рождество Христово на Господа Бога Спасител наш Исус Христос със спомоществуванието и иждивението на благородния и пречестен нов ктитор първенеца и клирика на светия манастир ... господин ..." ⁷⁸. Явно при възможност манастирите, които са разполагали със значителен икономически потенциал, са се превръщали в дарители за поселищната култова мрежа и въпросният надпис илюстрира точно този процес. В някои случаи представителите на висшата църковна администрация лично канели изявени зографи, за да положат стенописната украса на храма. Така например стенописите в църквата "Св. Атанасий" в Арбанаси са дело на атонски майстори, поканени от владиката Герасим II Какавелас. ⁷⁹

Често пъти в ктиторските надписи независимо от това, че е посочена годината се споменава името на митрополита и епископа, по времето на когото е станало събитието. ⁸⁰ Това според нас е указание, че въпросното духовно лице явно има отношение най-малкото като инициатор, ако не и нещо повече за изграждането и стопанисването на даден храм. Това пък за миряните е и своеобразна форма на престиж – ангажирането на авторитетните хора в тогавашното общество за задоволяване на техните духовни потребности. Пример за такъв начин на мислене е многократно вече споменаваният надпис от 1681 г. за зографисването на наоса в църквата "Рождество Христово". Във втората му част се казва: "... когато беше патриарх пресветия вселенски константинополски Партений и /беше/ проедър на светата търновска митрополия в годината 1681" ⁸¹. Наистина през 1681 г. Партений IV е проедър на Търновската митрополия, но е патриарх в други години – 1657/1662, 1665/1667, 1671, 1675/1676, 1684/1685. ⁸² В надписа той е титулуван патриарх вероятно по споменатите по-горе причини.

В заключение ще отбележим, че поне доколкото става дума за ролята на църквата по отношение на Търновската митрополия за църковното строителство в Търновската митрополия, тя се явява не само инициатор, а и пряко ангажиран участник в този процес. Естествен негов завършек е актът на освещаване на храма – събитие, значимо и за духовници, и за миряни, свидетелство за което са многобройните приписки, носещи информация за него. ⁸³

II. ЗАЩИТАТА НА ЦЪРКОВНИЯ ХРАМ

В ценностната система на християнина от времето на османското владичество храмът, който е "дом божий", е поставен наравно с неговия собствен дом. Всяко посегателство върху храма е равносилно на посегателството върху собствения имот, защото и двата в условията на епохата са придобити с цената на огромни трудности. Приписките, които отразяват именно такива посегателства, са точна илюстрация за споменатата равностойност - най-често в тях се казва: "... и изгориха къщите и черковата", "изгориха черковата, погубиха човеци ..." и т.н.⁸⁴

Условията на ярко изразена народностно-религиозна дискриминация, чийто обект много често е църковният храм, са принудили тогавашното общество да разработи цяла система от мерки за опазването му.

Една от формите на физическа защита на култовата християнска постройка е разполагане извън границите на населеното място. Примерите в това отношение са многобройни⁸⁵, но те касаят предимно църквите в селата. За градските селища тази форма на защита почти не е използвана. Като форма на физическа защита на храма трябва да бъде споменаваната вече тенденция към обезличаване на външната архитектура на храма и заемките от жилищната архитектура. Загубването на украсителните форми и смяната на силуета на култовите постройки довежда дотам, че те почти не се различават от околните къщи. Вече споменахме, че редица енорийски църкви в Търновската епархия вероятно са били изградени от нетрайни материали, което също е допринасяло за споменатия ефект. Всъщност тази тенденция е характерна както за селата, така и за градовете в различните части на Балканския полуостров. Сведенията, които откриваме в дневника на Ст. Герлах, осветяват различни аспекти на разглеждания от нас проблем. Записано е следното: "На 14-и старият Зигомала ни заведе ... в един часа през нощта в черквата Св. Николай, която се намира извън градските стени. Минава се през малка вратичка и около един тъгъл се влиза в черквата, красиво украсена с рисунки и икони, с кандила и свещи. Никой човек не би търсил тук църква, защото от двете и страни, също отзад и отпред има гръцки къщи, така че не се вижда нищо от нея. Тя е затворена с врата като обикновена къща. И другите им черкви са също така скрити и затулени с постройки, че човек направо трябва да се промъква през малки вратички, докато влезе в истинската черква - може би за да не влизат турци и да не ги знае всеки или за да не ги виждат открито. Светлина влиза само горе от покрива през кръгли прозорци или отстрани. В повечето случаи те са като плевници, само че са красиво украсени с рисунки, кандила и свещи ..." ⁸⁶ При прегледа на архитектурата на църквите в Търновската епархия се констатира редица такива факти, касаещи най-вече фасадни трактовки, прозорци и врати. Класически пример на въпросните тенденции, породени от стремежа към прикриване

на култовите функции на сградата, е архитектурата на църквата в с. Г. Извор. При нея единственият елемент, който е могъл да издаде функциите и - апсидата, е скрит в дебелината на източната и стена. Вероятно и други новопостроени църкви най-вече в източната част на епархията са били с подобен план.

Към формите на физическа защита на храма трябва да бъде отнесено ограждането на църковния двор с високи зидове. Свидетелство, че това е значимо събитие е отбелязването му в приписки в богослужебните книги. Така например в миней за м. август, принадлежащ на църквата "Св. Атанасий" в Арбанаси, откриваме приписка, в която става дума за ограждането на храма при търновския владика Никифор през 1722 г.⁸⁷ В сведенията на пътешествениците също се съдържат данни за това, че къщите /а може би и храмовете, които не са се различавали обемно от тях/ са оградени със зидове, стигащи до 4 м височина.⁸⁸

В народното съзнание църковният храм е свързан пряко с представите за "горния свят" както като обиталище на бога, светиите и ангелите, така и като обиталище на вредоносните сили. За да бъде запазена църквата от действието на последните, са използвани защитни мерки в религиозен и магическо-апотропеен аспект. Една от функциите на стенописните изображения в патронните ниши на храмовете е именно такава - светецът е и покровител, и защитник на храма. В отделни случаи въпросното изображение е върху източната фасада над апсидната конха. Такъв е случаят с църквата "Св. Димитър" в Арбанаси - над апсидата е изписан патронът на храма светецът воин върху кон.

В досегашните изследвания на каменната пластика у нас е обърнато внимание на декорацията на църквите както от естетически, така и от магическо-апотропеен аспект.⁸⁹ През периода XV-XVIII в. въпросната каменна пластика сравнително рядко се появява върху фасадите на храмовете. Причината за това състояние е, че именно през тези векове се абсорбират от християнството езическите преживелици, които избухват като художествени произведения през XVIII-XIX в., когато духовните и материални условия извикват на живот бурния разцвет на архитектурата и приложните изкуства.⁹⁰ Независимо от това че сравнително рядко срещаме въпросната пластика в разглежданите църкви, имаме основание да считаме, че една от първостепенните и функции е апотропейна. Красноречиво доказателство за това наше виждане е скулптираният каменен кръст върху рамката на вратата на многократно споменаваната църква от с. Г. Извор. Едва ли неговата поява може да се свърже с чисто естетически съображения - плана и обема на постройката показват, че е направено всичко възможно за скриването на култовите и функции. Така че въпросната каменна пластика може да бъде тълкувана на първо място като апотропей. Като такива трябва да бъдат разглеждани и примерите от църквите в Пороище и Г. Оряховица.⁹¹ Така че изводът, който се налага, е пластиката по

фасадите на църквите, които разглеждаме, дублира архитектурната християнска сакрализация и охранява от небесни вредоносни сили.

В съзнанието на християните храмът е възприеман като нещо комплексно от самия му обем до най-дребната вещ, която му принадлежи. Така че посегателството върху мобилиар, утвар и богослужебни книги е посегателство върху самия храм. Израз на това са редица приписки, които са илюстрация точно на това отношение: "1518 г. Да се знае тази книга ... И кой се изкуши да я изнесе от храма "Св. Никола", да е проклет от 318 отци. Амин." /псалтир от Елена/, "... това божествено тетраевангелие ... и който ще го изнесе или открадне, да е проклет и афоресан от господа бога и 318-те отци от Nikea" /четвероевангелие от с. Дерманци/, "Това свето и божествено евангелие ... и рече някой от тях: моя е тая книга евангелие - да е проклет от господа бога вседържителя и пречистата негова майка" /четвероевангелие от с. Енина/, "... и който се изкуши да ги вземе за себе си или да ги продаде или да ги открадне - да е проклет и анатема ..." /с. Правец/, "... ако някой я вземе и изнесе от църквата, да е проклет от 318 свети отци от Nikea, и от събора на всички светии ..." /Тетевен/ и т.н.⁹² Във въпросните писмени паметници откриваме и регламентация кога нещо може да се изнесе от църквата "... освен за извод и при пожар ..." ⁹³ Всичко това трябва да бъде разглеждано като форма на защита на целостта на храма.

Композиционното решение на някои стенописи в интериора на черквите също може да бъде разглеждано като стремеж към осигуряване на защита. В случаите, където се натъкваме на такива решения, тя трябва да бъде разбирака не в прекия, а в религиозно-философския си смисъл. От такава гледна точка по наше мнение трябва да бъде разглеждано изображението на апостолите св. Петър и св. Павел в църквата "Св. Атанасий" в с. Арбанаси. Едва ли е случайно, че тези "стълбове на православието" държат в ръцете си модел на храм, който е идентичен с обема и пропорциите на самата църква "Св. Атанасий". Върху западната стена на наоса на черквата "Св. арахангели Михаил и Гавраил" е разгъната монументална стенописна композиция, която носи същата идея. Двамата архангели Михаил и Гавраил държат храм, който поразително напомня този, в който са разположени стенописите. За разбирането на идейния замисъл от страна на миряните в тези композиции не са били нужни никакви особени теологични познания, а и самата "плакатност" на изображенията осигуряват въздействие и ефект.

Дотук разгледахме системата от мерки, разработени и приложени от обществото с оглед защитата и опазването на християнския храм. Съществува и обратна връзка, при която така да се каже черквата от обект се превръща в своеобразен субект, носещ защитни функции. Красноречиво свидетелство по отношение на това как християните са ги разбирали е един откъс от дневника на

Ст. Герлах, в който се казва: " ... въпреки че патриархът всяка година първата неделя от постите анатемосва всички еретици, също и турците, като ги споменава по име и ги нарича неверници и прокълнати и те понякога сами го чуват и обаждат на пашата, пак не им правят нищо. Обаче ако християните посмеят извън черквата да нарекат някой турчин неверник, тогава са в опасност"⁹⁴. Тази своеобразна сакралност на храма се отнася не само за живите, но и за мъртвите християни. От топографска гледна точка по отношение на некрополите около тях храмовете са център на сакрализираното пространство. Илюстрация на това е разположението на гробовете и посоката на лицето на надгробните паметници, с които са маркирани. Когато гробовете са източно от абсидата на църквата, лицето на паметниците е предимно от западната страна, а когато са западно от притвора, лицевата страна е изключително от източната страна на паметника.⁹⁵ По този начин надгробията, обърнати към черквата, маркират границите, върху които тя разпростира своите защитни функции.

III. ЧОВЕКЪТ И ХРАМОВОТО ПРОСТРАНСТВО

В многовековната си непрекъсната дейност църквата осигурява постоянно въздействие върху съзнанието на християните чрез специфични средства - църковната проповед, църковната живопис, книжовната дейност. Като философска институция тя обхваща всички аспекти на личния и обществен живот и мислене. Извън създадените от нея схеми е също така невъзможно, както е невъзможен според средновековните представи животът извън църковните закони. Като събирателна призма именно на основните качествени характеристики на средновековното мислене и като място за въздействие със специфичните си средства, споменати по-горе, се явява църковното пространство. Това му място се определя и от спецификата на средновековния светоглед, който се отличава със своята цялостност и всичко в него е подчинено на аналогията. Познанието е насочено към разкриване на скрития смисъл на явленията, затова символът и универсализацията са негов способ.⁹⁶ От такава гледна точка християнският храм се явява и най-висша символика. В неговата архитектурна композиция е вложен универсалният символ на вселената.⁹⁷ Геометрично идеалната форма на купола символизира най-висшата форма на космическото битие, божественото начало. Между олтарната преграда на изток и изображението на Страшния съд на западната стена се развива в микромодел цялата вселена. Многобройни символни значения, придадени на отделните части на църковната сграда, отразяват подразделенията на видимия и невидимия свят. Въпросните чисто архитектурни символи обаче са свързани единствено с абстрактните представи на човека за света. За да могат до зрителите да достигнат вложените в архитектурата на християнския храм, се налага включването на други изкуства в художествения образ на паметника.

Благодарение на своите изразни средства и образен език изобразителните изкуства стоят по-близо до емоционалната сфера на човешката психика и успяват по-лесно да докоснат "онези струни от душата", които да направят зрителя възприемчив към идеите, които произведението има за цел да му внуши.⁹⁸ Фактически в средновековната църковна архитектура стенописната украса е неотменима част от общата архитектурна система. Органичността на синтеза между архитектура и стенопис е отличителен белег на източноправославната средновековна архитектура и чрез тази органичност се изявяват типичните черти на средновековното мислене, неговата еднотипност, подчинена на религиозните канони и норми единствено чрез които реалният свят може да получи свой израз и обяснение.

Тези средновековни естетически схващания, върху които почиват цялото средновековно църковно строителство, архитектура и изкуство, се запазват непроменени през първите векове на османското владичество. Средновековната схема на изписване се приспособява с известни компромиси към еднопространствения наос на безкуполната еднокорабна църква. Стенописи покриват всички стени на църквата, те изпълват наоса, олтара и полуцилиндричния свод.⁹⁹ Символичната иносказателност на стенописите се изразява в цялостни цикли, опоетизирани житейски балади с подчертано дидактичен характер.¹⁰⁰ Стените на средновековната църква се превръщат в една голяма книга за неграмотните, книга с непосредствено емоционално въздействие, което постига много сигурно своята цел. А тя е чрез многобройните тематични цикли, разказващи за добродетели, саможертва, страхове, съдби, представи и желания да се формира в отделния човек такава представа за начин на живот и бит, която да е обвързана с възгледите и препоръките на църквата. Освен това в разглежданата епоха църковната живопис получава нови исторически задачи.¹⁰¹ Сега вече обединението на чувства и мисли не е само в името на смирението и боязънта от неизбежното възмездие - на практика храмът се превръща в духовно убежище, в крепител на патриотичните чувства и в надеждна преграда срещу насилствената асимилация на друговеца завоевател.

От една страна, нейната "съзнателно поддържана преданост към наследството на Първата и Втората българска държава се явява надеждно средство за укрепването на съпротивителните сили срещу асимилацията на поробителя"¹⁰². Широко разпространение като своеобразна реакция на историческата действителност придобиват т.нар. патриотични мотиви в живописа - например изображенията на български светци и мъченици на вярата.¹⁰³ Отрицателните персонажи в религиозните сюжети са белязани с атрибут от мюсюлманското облекло¹⁰⁴, а образите на светците Георги и Димитър, възприемани като отмъстители срещу тиранина, придобиват особена популярност.¹⁰⁵ Чрез средствата на

изобразителното изкуство като тежък грях, заслужаващ сурово наказание, се преценява отказът от вярата и народността. Показателен в това отношение е един пасаж от ерменията на Дичо Зограф – изброявайки различните видове грешници, които трябва да бъдат изобразени в ада, той отбелязва: "... много люде и жени, които са се потурчили, мъчат ги дяволи, а те плачат. Дяволите ги бият"¹⁰⁶. За тежко прегрешение се считало жена българка да кърми турчета. Визуален израз на това схващане е стенописът в църквата в с. Калотина от XVI в. – сред хвърлените в огнената геена там виждаме и жени, наказани за това че са станали дойки на турски деца.¹⁰⁷ Така използвайки християнската идея за възмездие, живописците българи са давали израз на кипящото негодувание не само от драстичното отстъпление от вярата, но и от всякакъв акт на доброжелателство спрямо поробителя, та дори и под форма на кърмене на турско дете.

Въпросните послания в храмовото пространство се явяват последната брънка от цялата верига, възпитаваща съзнанието за етническа диференциация от околната ислямска среда. Изграждайки съзнанието на отделната личност, семейството внушава антитезата "ние българите срещу другите, предимно мюсюлманите" на базата на биологичните, битовите и моралните предимства на българската народност.¹⁰⁸ Поселищният колектив чрез общественото мнение е контролиращата институция, изискваща от индивида спазването на българската традиция и българския дух. Църквата със своята организационно-обредна страна /въздействие на храмовото си пространство/ утвърждава в съзнанието на отделния християнин етническата и верска идентификация.

Народният критерий за понятието "греховност" следва в общи линии проповядвания от църквата морал в духа на евангелските повели. Интересни податки за това как обикновеният човек е определял различните видове грешници се съдържат в многобройните църковни стенописи, посветени на темата за Страшния съд. За грешници, заслужаващи вечни мъки, се считат немилостивите, убийците, крадците, блудниците, прелюбодейците, подслушвачите, клюкарите – с една дума ВСИЧКИ, които по един или друг начин рушат и тровят живота на хората.¹⁰⁹ Предмет на сурово осъждане са бакалите, които теглят екзик или поставят вода във виното; воденичарите, които връщат по-малко от полагаемото брашно; орачите, които орат чужди ниви, терзиите, които крадат и пр.¹¹⁰ Чрез тези изображения в храма се постига и един много важен обратен ефект – дори и неграмотният от разглежданата епоха може да "прочете" 10-те божии заповеди, спазването на които е нравствено-социално мерило.

Цялото очертано дотук въздействие на храмовото пространство се засилва повече, когато пред миряните свещеникът започне своята проповед. От амвона им се внушават представите за добро и зло, критериите за моралност и аморалност.

Въздействието на храмовото пространство се засилва от появата на един нов елемент в него - иконостаса.¹¹¹ От гледна точка на църковната символика неговата роля е ясно определена - той е небесната фасада, отделяща реалния свят на богомолците от света на бога, т.е. олтарната част. През разглежданата епоха тя се организира като самостоятелно пространство, като се повдига спрямо наоса с две-три стъпала. По този начин иконостасът се подчертава и появяването на свещеника при богослужение, както и извършваните от него действия в олтара получават по-голяма представителност. Това в съчетание с проповедта и посланията, които носи комплексно-храмовото пространство, е онази въздействаща сила върху богомолците, която довежда до господство в съзнанието му на християнско-църковните схващания за света и начина на живот. Не на последно място за това допринася и хетерогенният характер на самото изкуство. Като обект на изобразителното изкуство се явяват два главни типа - идеалният човек в неговия краен вид /аскетът и реалният човек/ с подчертаната си връзка със заобикалящата го действителност.¹¹² В живописата на църквите от османския период, без да се нарушава въпросният баланс, все по-отчетливо в нея започва да присъства реалният човек. Това пък от своя страна се превръща в източник на по-добра и по-адекватна информация, получавана от конкретния човек в храма. Ярък пример за споменатите процеси през разглежданата епоха е ктиторският портрет.¹¹³ Той се превръща в композиция със сложна фабула, в която живата земна личност се издига до положение на призната от бога. Самото дарение е вече акт, доказващ благоразположение на църквата и на светците към целия и род. От предишната догматична граница не е останала следа - запазил правото да бъде изписан в църквата, ктиторът придобива сега и правото да разговаря нагледно с небесните сили - сградата, издигната от него, представлява символ, който свързва поновому земната сила с волята на небето.¹¹⁴

IV. ВСЕКИДНЕВИЕТО НА ХРИСТИЯНИТЕ ПРЕЗ XV-XVII В. И ХРАМЪТ

Вече отбелязахме, че сме свидетели на един своеобразен феномен по отношение на ролята и мястото на християнската църква в условията на османското владичество - нарастване на нейната значимост в живота на българското общество независимо от това, че фактически позициите и са разклатени, а възможностите и силно ограничени. Тъй като поселищната култова мрежа е част от организационната система на църковната структура, считаме, че е важно да се установи в каква степен споменатата тенденция се появява при нея. Това може да бъде постигнато след като се изследват степенята на обвързаност на всекидневния социално-битов живот на българското общество с християнския храм.

От канонична гледна точка храмът е място или сграда, осветена от епископ и посветена на господа, в която всички християни могат да се молят и да присъстват при извършване на св. литургия, св. тайнства и обреди.¹¹⁵ Такива функции изпълнява и през разглежданата епоха, като неговата роля става особено значима. Това се дължи на обстоятелството, че поради редица съображения през този период християнската църква съзнателно дава приоритет не толкова на мирогледната религиозност, колкото на обредно-ритуалната и морално-наставляващата.¹¹⁶ По такъв начин тя откликва по-непосредствено на нуждите на своето паство, а църквата е мястото, където в пълна степен могат да намерят реализация споменатите приоритети.

Социалното битие на българите в първите векове на османското владичество е ограничено в рамките на религиозния живот и поради това не се гледа с добро око от страна на обществото на този, който не посещава християнския храм. Споменаваната вече приписка от тревненския дамаскин: "... който не ходи на черква, ще го хвърли господ в джендема..." е израз на това отношение. Стига се дотам, че във времето на ярко изразени верски сблъсъци се поставя под въпрос вероизповеданието на тези, които не посещават християнския храм. В един писмен паметник от това време се казва: "Какви християне есу, които не идут на духовника да се изповедут, нъ неизповедани причещають се. А други на изповед и покривають свой грях и причещають се. А други ни духовника искат, ни причищение. Како такива да ги наречеш християне..."¹¹⁷ За тогавашното общество посещението на църквата е обвързано и с актовете на милосърдие: "... У църква не хоцут да идут, да не дадут некому сиромашу некая аспра".¹¹⁸ Присъствието на християнина в храма е и критерий за това дали начина му на живот отговаря на тогавашните норми: "У црѣква не хоцут да идут да се помолат богу, а где имат игри бесовски и песни демонски, и празнословия и смехотворения, тамо идут."¹¹⁹ Българинът от разглежданата епоха трябва да е в църквата, защото в нея, от нейния амвон му се внушават представите за добро и зло, критериите за моралност и аморалност, т.е. оценъчната скала за обществено и лично поведение. Това всъщност е морално-наставляващата тенденция, взела връх в църквата поради специфичните условия на живота, в които е поставено обществото.

За християнина от онова време според църковните канони празник е само този, който се празнува в храма: "Хоцу да въпросу вас да ми скажете отгде научихте да празнуете празници, които нема в закон християнски..."¹²⁰ Истинският празник може да се празнува само ако не е в разрез с канона и е задължително в този ден да се отиде в църквата: "Въси да се опразните от работа и в тоа ден да очистиме ум свой и да забуравиме въсака землѣна работа, тъкмо да слушаеме заповед божи у неделя, яко же заповедал ест бог ... И други празници да празнуем. Имат едни празници до вечера да се празнуват, които се нарицають господски празници, които имат у

църкви предпразнънство и попразнънство ... Да идемо у църква на вечерня и на утръня, и на литургия и да послушае како е творил тоя свети на свои живот и да прославиме бога истинаго ..."¹²¹ Особена тържественост тези празници придобивали, когато в обредно-ритуалната им част участвали представители на висшия църковен клир. За това намираме свидетелства в дневника на Ст. Герлах, където се казва: "Патриархът трябва всеки пет години да пътува и посещава черквите, но поради липса на пари или от алчност го прави всеки четири години. Тогава изслушва и оправя всички спорове. Хората се стичат на тълпи при него да му целунат ръка, да получат благословията му и да го почетат с подарък. Той от своя страна ги благославя публично в черквата, над всеки, който отиде при него, прави кръст, пожелава му щастие и здраве и му опрощава греховете. Който обаче е непокорен и не носи нищо, него отлъчва от енорията и го проклана."¹²² Независимо от користните подбуди на висшия клир при тези посещения за обикновения християнин проповедта и благословията в "неговия храм" е нещо повече от обикновен църковен празник. Подобни пътувания предприемали и митрополитите и епископите в епархията и ефектът от тях е бил като вече споменатия. В такъв аспект трябва да се разглеждат и посещенията на делегации от други източноправославни патриаршии и митрополии. Обект на техните посещения обикновено са селищата, където църквата има особено силни позиции. В Търновската епархия това са на първо място митрополитският център Търново и Арбанаси. Съвсем не случайно е, че именно в тези населени места през декември 1644 г. търновският митрополит Герасим II Какавелас извършва служби заедно със своя гост митрополит Неофит Одрински.¹²³ Продължителни престои и вероятно служби в храмовете на Търново, Арбанаси, Г. Оряховица и Лясковец прави Доситей Ерусалимски и свитата му през 1669 г.¹²⁴ На път за Московския събор от 1666 г. срещу патриарх Никон в Търново престояват александрийският патриарх Паисий, антиохийският Макарий и редица йерарси от цариградската, ерусалимската и др. църкви.¹²⁵ Службите, извършвани от тези високопоставени духовници, привличат българското население от околните и от по-далечните градове и села. По този начин се създават условия за пряко общуване помежду им, укрепва се съзнанието за съпринадлежност към една и съща вяра, към един и същ народ.

В църковния храм се стичали миряните, когато в него се извършвала ритуалната церемония при ръкополагането на митрополити, епископи, свещеници. Отново в дневника на Ст. Герлах намираме свидетелства за това как храмът се превръща в сцена за празник на богомолците при тези чисто канонични действия на църквата: "На 2-и патриархът посвети Методий ... за митрополит на Меленик, град недалеч от Тесалоник ... След като всичко /ръкополагането и литургията/ свърши, новия митрополит с черно палто от "ангелско семе" на червени и бели ивици излезе от

черквата и седна на един камък. Всички отиваха при него, целуваха му ръка и му пожелаваха щастие ...¹²⁶

Особено важна е ролята на християнския храм при извършване на ритуалните действия, които съпровождат 7-те тайнства на православната църква: кръщение, миропомазване, причастяване, свещенство, брак и елеосвещение.¹²⁷ Тъй като въпросните тайнства са част и от социално-нормативната култура на тогавашното общество, храмовото пространство е мястото, където те всъщност получават своята регламентация. Сведенията, които са ни оставили пътешествениците по нашите земи през XV-XVII в., дават богата информация по този въпрос. Ето как е изглеждало едно кръщение през втората половина на XVI в.: "... Свещеникът прочете няколко молитви над детето, накрая го разви и духна, като че ли искаше да изгони сатаната от него, и три пъти изрече някакви думи. След това го внесоха в черквата ... при кръщелната купел и го подадоха на кръсника. Запалиха много кандила и восъчни свещи ... Свещеникът прочете няколко молитви ... взе детето, което беше само на около 20 дни, и го потопи три пъти във водата до корема, след което му поля и три пъти главата с вода и каза: Този Христов слуга се кръщава в името на отца, на сина и на светия дух".¹²⁸

Тайнството брак се състои от две части: обручение и венчание.¹²⁹ Ст. Герлах отбелязва в дневника си: "Женитбите правят в черква или в къщи".¹³⁰ Това се дължи на обстоятелството, че семейно-брачните отношения на християнското население в османската държава се регулирали преди всичко от обичайното право. Това обаче не изключвало християнската църква, чиито канони също имали регулативни функции.¹³¹

Едно от най-разпространените вярвания е, че ако някой мъртвец бъде погребан неопят от свещеника, душата му ще се измъчва на оня свят. Изследвайки българските погребални обичаи, Хр. Вакарелски¹³² отбелязва, че опелото при редовни случаи на смърт винаги се извършва в църквата, ако такава има в селището. Интересни изследвания за погребалната церемония откриваме в пътеписа на Райнхолд Лубенау от 1587 г.: "... Те донасят своите умрели на носилка в черквата. Тогавя идва жената с дъщерите, най-скъпо пременени до умрелия и го питат защо е умрял, дали не е имал да яде и да пие, дали те нещо някога са му отказали. Сетне оставят куп ястие и пиене до умрелия и си отиват в къщи. Тогавя идват поповете или просто бедни хора и ядат храната ..."¹³³

С казаното дотук обаче не се изчерпва ролята на църковния храм във всекидневния живот на обществото през XV-XVII в. През тази епоха той започва да изпълнява и някои нови функции, които са резултат както от процеса на демократизиране на църквата, така и на спецификата на самия социален живот. За да бъде разбрано в какво точно се изразяват тези функции, ще направим една съпоставка между сведения на пътешественици от епохата на някои църковни постулати.

В една султанска заповед от 1560 г. има сведение, че в черквата християните "пият вино, карат се с всевъзможни викове ..." ¹³⁴ Ведно от павликянските села католическият свещеник забранил на миряните "да ядат и пият в черквата" ¹³⁵. В доклад от 1640 г. П. Богдан пише следното за източноправославните християни: "Само когато отиват в черквата да ядат и пият, тогава отиват всичките и се напиват като животни. В това се състои тяхната набожност. Монасите и свещениците са дори най-големи пияници от всички ..." ¹³⁶ Как можем да обясним факта, че през разглежданата епоха в храма се яде и се пие вино, когато църквата има категорично становище по тези въпроси. В поученията и се казва: "... Пиянството забранява да идеш в църква, да се милиш на бога, книги да четеш, от сърцето страх божи отпъжда, на смърт предава, във вечния огън изпраща ..." ¹³⁷

Въпросните процеси всъщност са резултат от демократизацията на църковния живот, която неизбежно водела до силна профанация на православния култ, до отслабване на църковната дисциплина и отстъпление от строгите изисквания на каноните. ¹³⁸ Църквата не преследвала редица прояви на вулгаризираното християнство отчасти заради безсилието да им противодейства, а и за да не отблъсне паството си и да го държи далеч от помисъла за обръщане към исляма. От своя страна членовете на обществото имат нужда от социални контакти, а църковният храм е мястото, където са ярките прояви на обществен живот. По тези две причини църковният храм поема и новите си функции. Вътре в църквата или до нея се появява мобилиар, който служи за тези цели. В "Анонимен пътепис" от 1572 г. намираме следното сведение: "... Всеки от тях беше донесъл от къщи една паница с варено жито, също погачи и бял хляб и това се поставяше на две дълги маси на два реда в черквата..." ¹³⁹ П. Богдан пише, че: "... павликяните държат в църквата само маси, на които ядат и пият" ¹⁴⁰ Когато храмовото пространство не е особено голямо, мобилиарът се разполага в близост до църквата: "... Пред черковната врата обикновено се вижда дълга маса или няколко маси, на които се хранят, когато някой умре или на празниците на светците, в чиято чест е построена черквата." ¹⁴¹ Това че в църковния храм могат да се извършват действия, чийто смисъл не е само чисто религиозен, засилва у християните чувството, че той се намира в своя втори дом. Тук трябва да отбележим, че въпросните празненства в църквата никога не са самоцелни, а са едно естествено продължение в побитова форма на религиозния обред. Това пък от своя страна засилва значимостта на последния, като му придава едно поразбираемо звучене.

Няма да бъде пресилено, ако кажем, че църковният храм наред с другите си функции дори във вековете на османското владичество се е превръщал в своеобразен подиум за ревю на дрехи и бижута. Ст. Герлах описва как изглежда една наскоро омъжена жена,

отивайки на черква: "... Беше украсена или изписана като рисувана картина, ходеше важно, като че ли ще мери улиците със стъпки, накичена с верижни, скъпоценни камъни и чудна корона, така какато и императрица не ходи."¹⁴² За Великденските празници Антоан Галан пише: "... Всички бяха чисто облечени и особено жените, които имаха дрехи, подплатени с кожи, бродирани шапки, колани, украсени със сребро, дрехи от атлаз, по което не беше трудно да се долови, че селските жители са заможни."¹⁴³ Особено красноречиво в това отношение са свидетелствата за богатото селище Арбанаси. Когато жените на арбанасчани отивали на църква, слугите им вървели след тях и носели огледала, "за да си наредят извадените от касетките скъпоценни накити"¹⁴⁴. Потвърждение на тази пищност в облеклата са илюстрациите към стихове от 149 и 150 псалми на цар Давид в църквата "Рождество Христово" - представените жени са облечени по тогавашната европейска мода¹⁴⁵. Зографът, който ги е изпълнил, явно е видял своите "модели" в тогавашния моден салон - женското отделение на храма. Откритите при археологически разкопки накити и златотъкани материи от това селище още един път потвърждават това наше виждане. Трябва да отбележим, че това явно е било масово явление, щом църквата е реагирала на това, използвайки някои преводни поучения. В едно от тях, произхождащо от това време и озаглавено "За възпитанието", четем: "... Има такива жени неразумни, които идват в църквата и не стоят с благоговение, но разговарят една с друга, една друга се клеветят и осъждат. И когато дойдат на празника на светеца, не стоят с благоговение да чуят словото и поучението за светеца, но като научени от дявола, започват да разговарят коя по-добре се измила, коя по-добре се пременила, коя по-добре се накутила ..." ¹⁴⁶

Имаме основание да считаме, че църковният храм през първите векове на османското владичество се е превръщал в своеобразна заседателна зала, в която първенците на селището са решавали наболелите обществени въпроси. Това наше виждане произтича на първо място от основната характеристика, която има общинското самоуправление през разглежданата епоха - то е един от най-важните фактори за опазване на българската народност. В такъв фактор се превръща и църквата, което предполага и обща цел на двете институции. Самите свещеници по това време са приобщени към изпълнение на задачите на общинското самоуправление. Църковното строителство е заменило всички останали видове обществено строителство, предназначено за граждански цели. Така че е съвсем нормално обществените въпроси да се решават в християнския храм. Към това наше виждане ни насочват и данните, които се съдържат в един надпис от църквата "Рождество Христово" в Арбанаси. Надписът е разположен в притвора на параклиса, чийто патрон е св. Йоан Кръстител, и гласи: " Изписа се настоящият синаксарион в храма на светия славен пророк и кръстител Йоан със

спомоществуванието ..."¹⁴⁷ Стените на това преддверие са изписани със сцени, изобразяващи мъченичествата на светците /менелог/¹⁴⁸ Може би затова е използван в надписа терминът синаксарион /от синаксарий - сборник със жития на светци, в случая илюстриран сборник/. На гръцки език обаче синаксарион означава и място за събрание, за заседание. Така че би могло да се предположи, че въпросното помещение е изпълнявало такава функция - в него арбанашките първенци са обсъждали общоселските въпроси.

Тук ще отбележим, че разглеждани комплексно, променените функции на църковната сграда през XV-XVII в. правят по-обясними появата на рисунки графити върху стенописните изображения. Явно освен виждането, че те са резултат и проява на праезически възгледи и равнодушие към бога¹⁴⁹, появата им може да се разглежда и като своеобразна фотография на събития, които нямат честа повтораемост. Пример за това могат да бъдат изображенията на църковни игри в църквата "Св. апостоли Петър и Павел" в Търново.¹⁵⁰ Църковният храм в случая се явява най-подходящото място, където е намерил материален израз общественият резонанс от изпълнението на църковата трупa. Многобройността на такива рисунки графити в църковните паметници от разглежданата епоха в значителна степен потвърждава това наше виждане.

На базата на всичко казано дотук считаме, че имаме пълното основание да кажем, че през периода XV-XVII в. се наблюдава една все по-засилваща се тенденция на обвързаност на социалния живот на българското общество с християнския храм.

БЕЛЕЖКИ

1. Георгиева, Цв. Някои главни последици от османското завоевание на българските земи. Сб. Следдипломна квалификация по история, IV, С., 1978, с. 215-237
2. Георгиева, Цв. Ролята на българските социални институции в условията на османското владичество. В: България 1300. Институции и държавна традиция, т. 3, С., 1983, с. 511
3. Пак там, с. 512-515
4. Грозданова, Е. Българската народност през XVII в. Демографско изследване, С., 1989, с. 587
5. Дуйчев, Ив. Ролята на църквата за запазване на българската народност през ранните векове на османското владичество. Известия на църковноисторически и архивен институт и Централен църковен историко-археологически музей, т. 1, С., 1978, с. 65-66
6. Грозданова, Ел. Цит. съч., с. 587
7. Гандев, Хр. Демократизация на българската църква /XV-XVIII в./, Векове, 1984, 1, с. 5-12
8. Нешев, Г. Български възрожд. културно-народностни средища, С., 1977
9. Бур-Марковска, М. За връзките между християнското население и манастирите. В: 1300 г. България. Институции и държавна традиция, т. II, С.,

1982, с. 419-426; същата, Християнското население и православните манастири на Балканите през османското владичество. ИП, 1987, 10, с. 18-33

10. *Нешев, Г.* Манастирите като пазители на българските държавни и културно-религиозни традиции през XV-XVIII в. В: България 1300. Институции и държавна традиция, т. II, 1982, с. 413-418

11. *Василев, Ас.* Социални и патриотични теми в старото българско изкуство, С., 1973; *Е. Манова.* Българска стенопис XVI-XVII в. С., 1985

12. *Василев, Ас.* Ктиторски портрети, С., 1960

13. *Иречек, К.* Стари пътувания през България от 15-18 столетия, ПСп, 3,80

14. *Георгиева, Цв. Д. Цанев.* Христоматия по история на България, т. 3, С., 1982, с. 123

15. *Начев, В., Д. Фарманджиев.* Писахме да се знае. Приписки и летописи. С., 1984, с. 30

16. *Грозданова, Ел.* Българската народност ... с. 613

17. *Турски извори за българската история, т. II, С., 1966, с. 161-333*

18. *История на България. Османско владичество XV-XVIII в. т. 4, С., 1983, с. 151-161 и пос. лит. по въпроса*

19. *Пак там, с. 162-164*

20. *Грозданова, Ел.* Цит. съч., с. 648

21. Използвана е монографията на П. Петров. Съдбоносни векове за българската народност. Края на XIV в.-1912, С., 1975, с. 271

22. *Чебоксаров, Н.* Проблем етнических общностей в трудах советских учен, СЭ, 1967, 4, с. 102

23. *Грозданова, Ел.* Българската селска община през XV-XVIII в. С., 1979

24. *Грозданова, Ел.* Същност и роля на българската селска община през XV-XVIII в. В: България 1300. Институции и държавна традиция, т. II, С., 1982, с. 409-410

25. *Грозданова, Ел.* Българската народност ... с. 610

26. *Пътища и пътешественици. XIV-XIX в. Подбор и редакция Св. Гюрова, С., 1982, с. 118*

27. *Грозданова, Ел.* Българската народност ... с. 608

28. *Цончев, П.* Из общественото и културно минало на Габрово. С., 1934, с. 278

29. *Гандев, Хр.* Цит. съч., с. 7

30. *Грозданова, Ел.* Българската народност ... с. 609

31. *Георгиева, Цв., Д. Цанев.* Христоматия ... с. 359-360

32. *Deutsche Geschichte, W. I. Berlin, 1965, S. 466*

33. *Паскалева, В.* Общинното самоуправление в българските земи и другите балкански провинции на Османската империя от XV до Берлинския конгрес /функции и паралели/. В: България 1300. Институции и държавна традиция, т. II, С., 1982, с. 499-506

34. *Подвыянный, Д.* О роли церковного прихода в болгарском городе XIII-XIV в. В: Актове на I международен конгрес по българистика, част 1, С., 1982, с. 445

35. *Непубликувани изследвания на автора*

36. *Грозданова, Ел.* Българската народност ... с. 649

37. *Иванова, Св.* Градските териториални общности и организацията на култа на мюсюлмани и християни. В: Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници от XIV-XVIII в., В. Търново, 1992, с. 129-130

38. Тодорова, О., Особенности на енорийската организация на българските земи през периода XV-XVII в.В: Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници от XIV-XVIII в., В. Търново, 1992, с. 213-218

39. Георгиева, Цв. Цит. съч., с.46-47

40. Маринов, Д. Жива старина, VI, Русе, 1907, с. 122

41. Грозданова, Ел. Българската народност ... с. 610

42. Тулешков, Н. Български строителни центрове XV-XIX в. Векове, 1987, 5, с. 15-28

43. Писахме да се ...

44. Писахме да се ... с. 311

45. Пак там

46. Пътища и пътешественици ... с. 118

47. Миятев, Кр. Старини по горното течение на Марица. ИБАИ, 5, 1928-1929, с. 336-341

48. Иванов, Й. Български старини из Македония. Фототипно издание. Под ред. на Б. Ангелов и Д. Ангелов, С., 1970, с. 61-62

49. Цончев, Д., Т. Николов. Водач за старините в гр. Търново и околността. В. Търново, 1933, с. 51

50. Костов, Д. Арбанаси, С., 1959, с. 88

51. Вж. бел. 18 в настоящата глава

52. Костов, Д. Цит. съч., с. 84-85

53. Герасимова-Томова, В. Надписите към стенописите в църквата "Рождество Христово" в Арбанаси. В: Л. Прашков. Църквата "Рождество Христово" в Арбанаси, С., 1979, с. 205

54. Пак там, с. 211

55. Пак там, с. 206-209

56. Пак там, с. 210-211

57. В основата на венчилката от иконостаса на този храм е изписана годината 1613. Вж. Ив. Гергова. Ранният български иконостас XVI-XVIII в., С., 1993, с. 19; за датата на стенописване вж. Ив. Снегаров. исторически вести за Търновската митрополия, ГСУ БФ, 20, 1943, с. 112,5

58. Снегаров, Ив. Из арбанашките старопечатни книги в Софийската народна библиотека. Списание на БАН. Кн. Историко-филолог. и философ. обществен, 28, С., 1937, с. 164

59. Снегаров, Ив. Друг търновски църковен кодекс. ГСУ БФ, 18, 1941, с. 49

60. Бур-Марковска, М. Християнското население и православните ...с.42-44

61. Цветкова, Б. Турски документи за статута на някои селища във В. Търновски окръг през XVII в. ИОМВТ, 1966, с. 61-64

62. Пак там, с. 65-66

63. Гандев, Хр. Българската народност през XV в. Демографско и етнографско изследване, С., 1989, с. 157

64. Костов, Д. Цит. съч., с. 85

65. Пак там, с. 86

66. Пак там, с. 92-93

67. Пак там, с. 120

68. Пак там, с. 98
69. Грозданова, Ел. Българската народност ... с. 610
70. Василев, Ас. Ктиторски портрети, С., 1960, с. 81-83
71. Гергова, Ив. Цит. съч., с. 24
72. Moisescu, С. Tirgoviste. Momumente istorice si de arta Bucuresti, 1979, f. 285
73. Gerowa, G. Monumenti veneti nell isola di Greta, fig. 391, 392
74. Панова, С. Митнически регистри в държавния исторически архив на гр. Сибиу за търговския обмен между българските земи и румънските земи през XVII в. ИДА, кн. 29, с. 216-222
75. Георгиева, Цв. Ролята на българските социални ... с. 516-617
76. Kyriakoudis, E. The original founders inscription and frescoes un the church of tne Nativity at Arbanasi in Bulgaria. Offprint from Gyrillomethodianum VIII-IX. VIII. Thessaloniki, 1984-1985, s. 319-338
77. Йовков, М. Вардим, Свищовско-павликянско селище от XV-XVIII в. Векове, 1990, 1, с. 64
78. Герасимова-Тогова, В. Надписите към стенописите ... с. 209-210
79. Геров, Г. Връзки на атонското изкуство с българската монументална живопис от XVI-XVII в. /автореферат на дисертация/, С., 1987, с. 20
80. В надписа от църквата "Св. Атанасий" в Арбанаси е упоменато името на търновския митрополит Герасим II Какавелас; в надписа от църквата "Св. Димитър" е споменато името на митрополит Макарий
81. Герасимова-Томова, В. Цит. съч., с. 210
82. Pankoke, G. Au sujet des metropolitains de Tarnovo aux XV-XVII s. Etudes Balkaniques, 1993, 4, 131-132
83. Писахме да се знае ... с. 122-123
84. Вж. Ст. Герлах. Цит. съч., с. 204, 256, 263
85. Пак там, с. 242
86. Пак там, с. 263
87. Снегаров, Ив. Из арбанашките старопечатни ... с. 162
88. Йонов, М. Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV-XVI в. С., 1979, с. 191
89. Мутафов, В. Възрожденската каменна пластика във Великотърновския край - ГМСБ, XV, 1989, с. 137-150
90. Марков, В. Митологични символи от Българското възраждане, С., 1994
91. Непубликувани материали на автора
92. Писахме да се ... с. 62, 70, 76, 80, 84
93. Пак там, с. 76
94. Герлах, Ст. Цит. съч., с. 242-243
95. Мутафов, В. Възрожденска ... с. 144
96. Гегел, Г.В. Естетика, М., 1971, с. 198
97. Коева, М. Взаимодействие между архитектурна среда и живописиста в църквите от Възраждането. В: 1300 г. Българско изобразително изкуство, С., 1984, 73
98. Гегел, Г.В. Цит. съч., с. 199
99. Коева, М. Цит. съч., с. 74
100. Манова, Ек. Цит. съч. и посочената там литература по въпроса
101. Божков, Ат. Българско изобразително изкуство, С., 1988, с. 209

102. Божков, Ат. Социална и творческа природа на българския художник през XV-XVIII в. Векове, 1984, 1, с. 13
103. Манова, Ек. Цит. съч., с. 70
104. Пак там, с. 55; Ас. Василиев. Социални и патриотични теми в старото българско изкуство, С., 1973, с. 30
105. История на България, т. 4, с. 326
106. Василиев, Ас. Социални и ... с. 23
107. Пак там, с. 113
108. Георгиева, Цв. Ролята на българските социални ... с. 512
109. Василиев, Ас. Социални и ... с. 23, 25, 33, 48, 49, 50, 52, 55, 56, 58, 82
110. Пак там, с. 48, 49, 50, 57
111. Коева, М. Паметници на културата през Българското възраждане. Архитектура и изкуство на българските църкви. С., 1977, с. 34-36
112. Ангелов, Д. Българинът в средновековието /светоглед, идеология, душевност/, С., 1985, с. 154-166
113. Василиев, Ас. Ктиторски портрети, С., 1960
114. Божков, Ат. Българското изобразително ... с. 220-222
115. Архимандрит Йона. Учебник по литургия, С., 1950, с. 41
116. Грозданова, Ел. Българската народност ... с. 593
117. Народно четиво през XVI-XVIII в. Подбор и редакция Д. Петканова, С., 1990, с. 328-329
118. Пак там, с. 330
119. Пак там, с. 330
120. Пак там, с. 339-340
121. Пак там, с. 340
122. Герлах, Ст. Цит. съч., с. 239
123. Стефанов, П. Герасим II Какавелас - търновски митрополит и цариградски патриарх. В: Чипровско въстание, С., 1988, с. 157
124. Пак там, с. 158
125. Пак там, с. 157-158
126. Герлах, Ст. Цит. съч., с. 252
127. Нашата вяра. Православен катехизис и православно богослужение. Синодално издателство, С., 1991, с. 225
128. Герлах, Ст. Цит. съч., с. 221-222
129. Архимандрит Йона. Цит. съч., с. 132-134
130. Герлах, Ст. Цит. съч., с. 113
131. Пешева, Р. Семейство. В: Българска народна култура, С., 1981, с. 218-225
132. Вакарелски, Хр. Български погребални обичаи, С., 1990, с. 106
133. Георгиева, Цв., Д. Цанев. Христоматия ... с. 185
134. Петров, П. По следите на насилието, С., 1987, 1, с. 107
135. Мутафова, Кр. За някои аспекти на противоречия между католици и православни в българските земи през XVII в. В: Палеобалканистика и старобългаристика. В. Търново, 1995, с. 388
136. Георгиева, Цв., Д. Цанев. Христоматия ... с. 158
137. Народно четиво ... с. 319-320

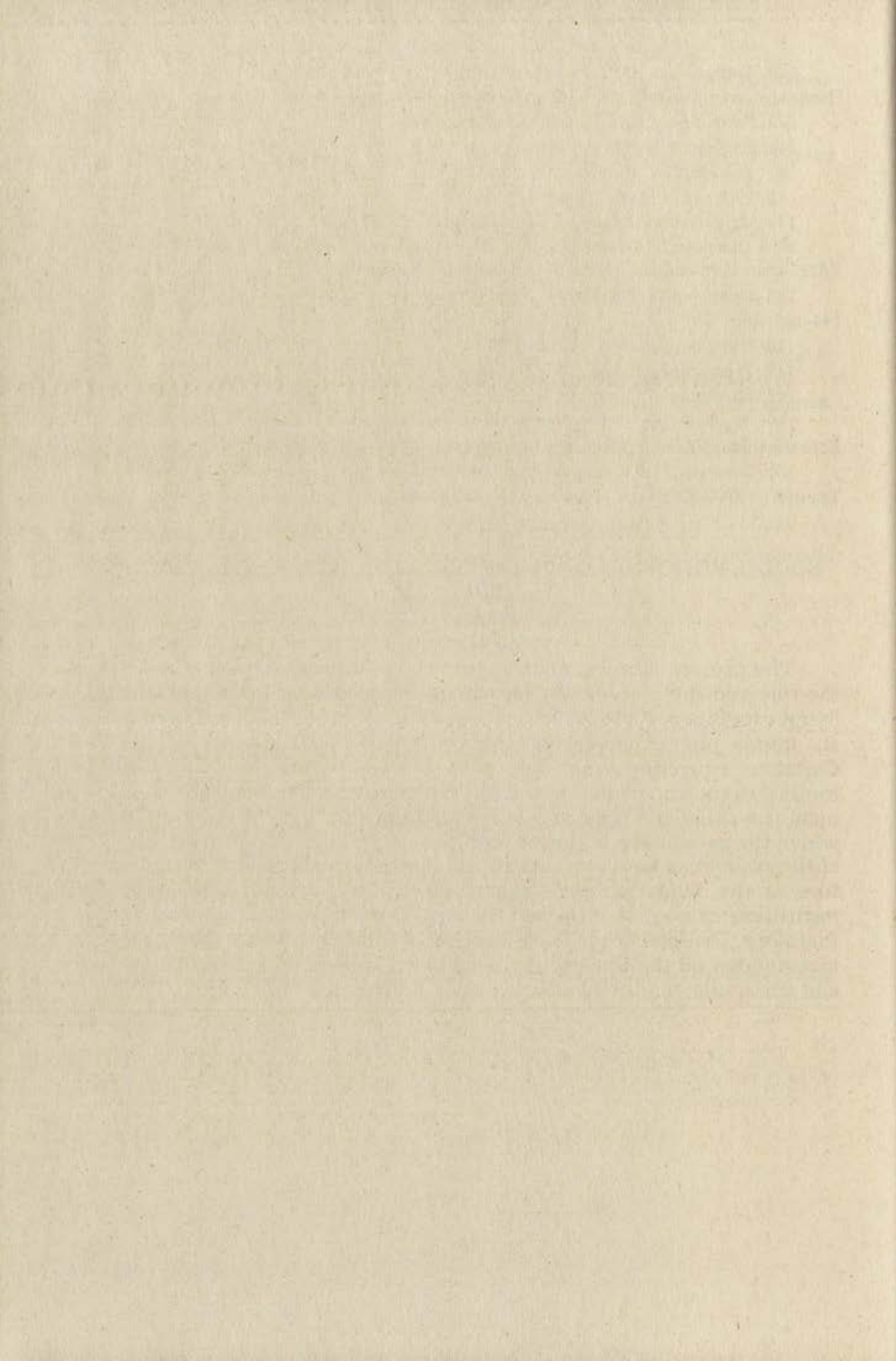
138. Тодорова, О. Православието в българските земи през XVII в. В: 300 г. Чипровско въстание, С., 1988, с. 147-148
139. Георгиева, Цв., Д. Цанев. Христоматия ... с. 182
140. Пътища и пътешественици ... с. 68
141. Герлах, Ст. Цит. съч., с. 125-126
142. Пак там, с. 166
143. Френски пътеписи за Балканите XV-XVIII в., С., 1975, с. 248
144. Папазов. Д. Село Арбанаси. Лични спомени и събрани данни. Сб. на БАН, клон Ист.-филол. и фил.-общ., 17, кн. XXXI, с. 66
145. Прашков. Л. Църквата "Рождество Христово" в Арбанаси, С., 1979, с. 144-145, фиг. 125
146. Народно четиво ... с. 321-322
147. Герасимова-Томова, В. Цит. съч., с. 211
148. Прашков. Л. Цит. съч., с. 152-153
149. Кузаков, В. Особенности науки и техники средневековой Руси. В: Естественнаучные представления древней Руси, М., 1978, с. 25
150. Овчаров, Д., Н. Овчаров. Уникални изображения на циркови игри във В. Търново /XVI-XVIII в./, Векове, 1985, 4, с. 49-53

SOCIAL FUNCTION OF THE PARISH CHURCH IN THE 15th-17th CENTURY

/summary/

Hitko Vachev

The present study is dedicated to the problems, connected with the role and the place of the parish church in the social life and the living conditions of the Bulgarian society in the 15th-17th c. There is an unique phenomenon concerning the role and the place of the Christian church during that period. Despite the unfavourable conditions the importance of the Church increased. That had an effect upon the ritual and organizational system of the Christian church in which the parish is an important component. The parish church is one of the main links between all institutions which form the microstructure of the Bulgarian society and the Church, which is the only institution during that period entrusted with social and leading functions. Proceed from these conclusions in the present study are investigated all the aspects of the connection between the social life and the living conditions of the people and the parish church.

РЕДКИ ЗЛАТНИ МОНЕТИ ОТ ФОНДА НА ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ - ВЕЛИКО ТЪРНОВО

МАРКО ЦОЧЕВ

Всеобщата криза в Римската империя през III в. засяга и нейното монетосечене.¹ Най-добре се вижда това при монетите от благороден метал. Отсичането на златни монети може да се посочи като много рядко. Във фонда на ИМ - В. Търново, раздел Нумизматика, от този период се съхраняват 4 /четири/ броя монети /ауреуси/ - 1 от Тацит и 3 от Проб.²

Тацит /275-276/

Лице: IMP C M CL TACITVS AVG

Бюст на императора, надясно, с лавров венец. Надписът и образът са заградени от зрънчест кръг.

1 Опако: ROMAE AETERNAE

Рома, седнала, на щит, наляво. В д. р. държи Виктория а в л. копие. Надписът и изображението са заградени от зрънчест кръг.

AV, диам. 22 мм, т. 4,77 г /RIC., V1, p. 333, No 75/3 Обр. 1

Проб /276-282/

Лице: IMP PROBVS INV AVG

Бюст на императора, наляво, с лавров венец. До него бюст на Сол с лъчеста корона. Двата образа и надписът са заградени от зрънчест кръг.

2 Опако: SECVRITAS SAECVLI

Секуритас, седнала, наляво. В д. ръка държи скиптър, а с л. оправя косите си. Под нея в отреза SIS. Надписът и изображението са заградени от зрънчест кръг.

AV, диам. 22/20 мм, т. 6,28 г. Монетарница Сисция /RIC., V2, p. 80, No 596/⁴

Обр. 2

Лице: IMP C M AVR PROBVS AVG

Бюст на императора, надясно, с лавров венец. Надписът и образът са заградени от зрънчест кръг.

3 Опако: MARS VICTOR

Марс, в ход надясно. С л. ръка държи трофей на л. рамо, а в д. копие. До него е коленичил пленник. Надписът и изображението са заградени от зрънчест кръг. На монетата има запоена халкичка за закачване.

AV, диам. 22 мм, т. 7,45 г. Монетарница Сердика. /RIC., V2, 107, No 824/

Обр. 3

Лице: IMP C PROBVS INVICTVS AVG

Бюст на императора, надясно, с лавров венец. Надписът и образът са заградени от зрънчест кръг. /RIC., V2, p. 107, No 823/

4 Опако: PAX AVG

Пакс, в ход наляво. В д. ръка държи маслинено клонче, а в л. скиптър. Надписът и изображението са заградени от зрънчест кръг. На монетата има запоена халкичка за закачване.

AV, диам. 22 мм, т. 6,44 г /RIC., V2, p. 28, No 90/ Обр.4

Ауреусите от нумизматичния фонд на ИМ - В. Търново, са много добре запазени, което показва, че почти не са циркулирали и употребявани като парични знаци. Тяхното тегло е различно. Най-лек е ауреусът от Тацит, а най-тежък описаният под No 3 от Проб. Между най-лекия и най-тежкия има разлика от 2,68 г. Добрата им запазеност е привлякла вниманието на хората и впоследствие на два от тях /No 3 и No 4/ са запоени халкички и са носени като скъпи украшения. Два от ауреусите /No1 и No 2/ са постъпили в Историческия музей чрез откупуване. Общо златните римски монети са постъпили на два пъти по две и носят в инвентарните книги на нумизматичния фонд съседни номера - съответно 1014, 1015 и 2248, 2249. Другите две /No 3 и No4/ са постъпили чрез органите на МБР.

БЕЛЕЖКИ

1. История на древния Рим. С., 1974, с.334-345
2. Научната справка за златните ауреуси е направена по Roman Imperial Coinage или /RIC/
3. Webb, P., Roman Imperial Coinage, vol, part I, London, 1962
4. Webb, P., Roman Imperial Coinage, vol., V, part II, London, 1962. Опаката страна на монетата съпада с описната в каталога сребърна монета.

EXCEPTIONAL GOLD COINS AMONG THE MUSEUM PIECES IN VELIKO TURNOVO

/summary/

Marko Tsochev

There are 4 aurei from the 3th c. among the numismatic specimens in the Veliko Turnovo museum - one from Tacit /275-276/ and three from Prob /276-282/. The coins are in a state of excellent preservation. Two of them have attachments which suggest that they had a secondary function, i.e. they were designed as ornaments. Two of the aurei had been minted out of Rome No 2 in Siscia while No 3 in Serdica.

1

2

3

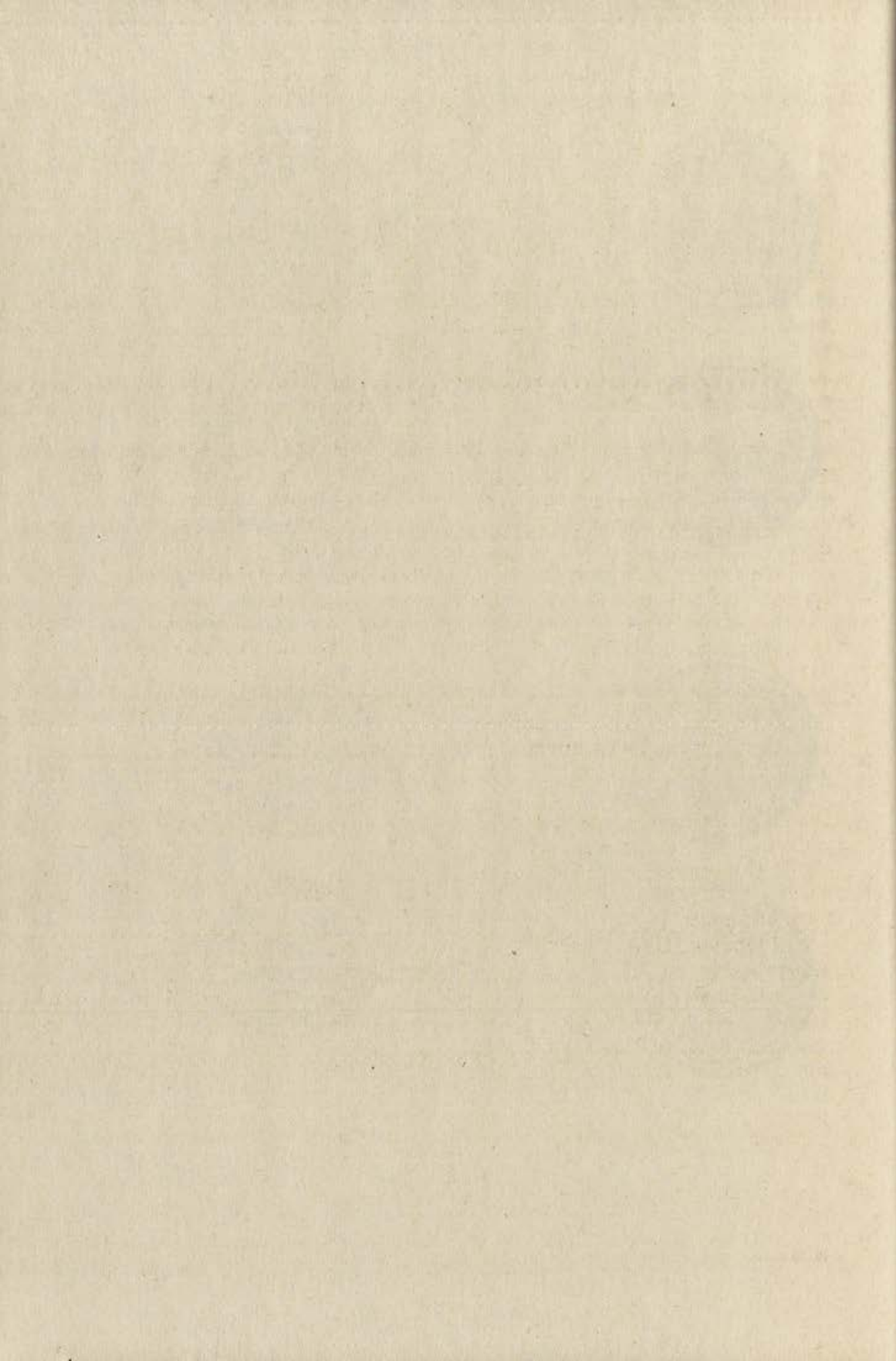

4

1. Ауреус от Тацит

2. 3. 4. Ауреуси от Проб

НЕПУБЛИКУВАНИ МОНЕТИ НА НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ

МАРКО ЦОЧЕВ, МИЛЧО ДИМОВ

В изданията от Никола Мушмов в 1912 г. труд "Антични монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе" са описани като автономни 3 броя монети. Те са сечени в монетарницата на Никополис ад Иструм и са циркулирали през II-III в. Монетите са напълно автономни, защото са отсечени по време на римските императори, които управляват Римската империя по същото време. Изтъкнатият учен ги е назвал "автономни", защото върху тях не са изобразени на лицевата страна името и образа на императора, което срещахме при провинциалните бронзови монети. Провинциалните градове като Никополис ад Иструм, които са сели монети, са имали известна икономическа независимост. Въпреки задължението да се отсекаат монети с образа и името на императора градовете са си позволявали да пуснат в обръщение и такива монети. Те са от дребен номинал - един ас.

В колекцията на г-н Димов, която има доста екземпляри от Никополис ад Иструм, се съхраняват 6 /шест/ броя от споменатите по-горе монети. Те са представени с 4 типа на лицевата страна:

I тип

Лице: без надпис

Крилата Нике, надясно, с корона, наподобяваща зъбери от градска порта.

1 Опако: ПРОС

Надписът в двата реда в зрънчест кръг.

СТРО

АЕ, диам. 14 мм

2 Опако: ПРОС ИСТРОН

Кантарос

АЕ, диам. 14 мм

II тип

Лице: ΝΕΙΚΟΠΟΛΙΤ

Младежка глава на Дионис с бръшлянов венец.

3 Опако: ПРОС IC

Грозд

АЕ, диам. 13 мм

4 Опако: ПРОС IC TRON

Полумесец

АЕ, диам. 15 мм

III тип

Лице: ΝΕΙΚΟΠΟΛΕΙΤΩ

Младежка глава на Дионис с бръшлянов венец.

5 Опако: ΠΡΟΣ ΙΣΤΡΟ

Кантарос

АЕ, диам. 13 мм

IV тип

Лице: ΝΕΙΚΟΠΟΛΙΤ

Младежка глава надясно

6 Опако: ΠΡΟΣΙC ΤΡΟΝ

Лъв, в ход надясно

АЕ, диам. 15 мм

Автономните монети на Никополис ад Иструм вероятно са обслужвали местния пазар. Върху тях са изобразени различни символи, предмети от бита, богове, които са характерни за града.

Нике е епонимната богиня на Никополис ад Иструм. Тя носи някои характерни портретни белези. От изображенията и могат да се видят някои черти от укрепителната система на града.

Култът към Дионис е свързан с лозарството, което е силно застъпено в региона. То се превърнало в доходен поминък на голяма част от местното население през епохата на римското владичество. Ето защо върху някои от монетите срещаме атрибути на Дионис.

Полумесецът е изобразен върху монети от Никополис ад Иструм като символ на плодородие. Среща се върху множество автономни монети от различни императори: Септимий Север /193-211/, Комод /180-192/, Макрин /217-218/ и др. Древните хора разчитат на добра реколта, за да осигурят прехраната си през цялата година. За да омилостивят боговете, те са поставяли този символ върху монетите.

Лъвът е символ на могъщество. Често императорът е представен с лъв /яздещ лъв или като се вози в колесница, теглена от лъвове/. Чест символ е на богинята Кибела. В автономните монети на Никополис ад Иструм лъвът е изобразен самостоятелно. По същия начин е изобразен и кантаросът.

Описаните по-горе монети на града са една малка част от неговото монетно богатство. Диаметърът им е от 11 до 16 мм, а теглото от 1,2 до 2,1 г. Изработени са от бронз. Тяхната роля е била да задоволяват местни пазарни нужди.

Всичките екземпляри на автономните монети на Никополис ад Иструм са доста износени, което е лесно обяснимо във връзка с дългата по време циркулация. Като нумизматичен материал дават сведения за поминъка, занаятите, начина на живот, архитектурата и почитаните божества от древните обитатели на града и принадлежащата към него територия.¹

Накрая искаме да обърнем внимание на това, че в литературата се среща и друго название на тези монети "псевдоавтономни"², а може би е и по-правилно така да се назовават в бъдеще.

Провинциалните бронзови монети, отсечени в монетарниците на градове в римските провинции по нашите земи, са обект на задълбочено проучване от нумизматиката. Интерес представляват техните опаки страни със своите изображения, които показват някои страни от бита и архитектурата на града, а също така и божества от гръко-римския пантеон.

Също в колекцията на г-н Димов има интересна монета на Никополис ад Иструм с изображение на Аполон, сечена по времето на император Каракала /211-217/.

С името на легата Flavius Ulpianus

Лице: АΥΤ Κ ΑΥΡ ΑΝΤ ...

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Опако: ΥΠ ΦΛ ΟΥΛΠΙΑΝ ΝΙΚΟΠΟΛΙΤ ΠΡΟΣΙ

Аполон, прав, надясно. В д. ръка държи дъбово клонче, а лявата е протегната към високо иглолистно дърво /бор/.

АЕ, диам. 28 мм

Опаката страна на монетата предлага едно рядко изображение на Аполон. Според легендата Марсий бил създател на двучевната флейта и свирел с нея божествено. Този младеж си помислил, че може да се сравнява с боговете. Така се стигнало до облог между Аполон и Марсий, че който бъде победен в надсвирването, победителят ще му одере кожата. Арбитър на сцената била Атина Палада. Тя определила за победител Аполон. След като била свалена кожата на младежа, тя била поставена да изсъхне на един бор. После Аполон си направил от нея калъф за китара. Жестока е легендата, но тя показва на хората, че никога не трябва и да си мислят, че могат да бъдат равни с боговете. Изображението е една сцена, и то динамична, от древногръцката митология.

Аполон е основен бог в древногръцкия и римския пантеон. В изображенията на монетите от Никополис ад Иструм той е познат под няколко разновидности:

1. Първото изображение е Аполон Припилеос /защитник на града/. Изобразен е гол, в ход надясно или наляво, с развята от движението хламида. С двете си ръце държи готов за стрелба лък.

2. Второто изображение на Аполон е като здравеносно божество. Представен е с патера над жертвеник и лаврово клонче.

3. Трето е изображението на Аполон като покровител на музиката; в едната си ръка държи лира, а в другата лаврово клонче. В същото време е подпрян на триножник.

4. Като последно е познато изображението на Аполон Савроктон /Гущероубиец/. Изобразен е прав, подпрян на дънер, по който лази гущер, а другата ръка е върху гърдите му.

Всички тези изображения на Аполон върху монети от Никополис ад Иструм са статуарни. Те са близки с изображенията на всички

провинциални градове, които са секли монети, защото градовете са притежавали копия от едни и същи оригинални статуи. Описаното изображение на монетата се отличава от посочените изображения на Аполон.

Едно и също божество е изобразено върху монетите от Никополис ад Иструм по различни начини. Затова провинциалното бронзово монетосечене е характерно с много варианти на опаката страна. Различните изображения носят богата научно-историческа информация за цялостния живот по нашите земи, обичаите и религията на древните хора.

БЕЛЕЖКИ

1. Подобна на тези монети е открита при археологически разкопки в Никополис ад Иструм през 1984 г. и е инвентаризирана във фонда на раздел Нумизматика под No 3843

2. *Юркова, Й.* Монетосеченето на градовете в Долна Мизия II-III в. Хадрианопол, С., 1987, с. 16

UNPUBLISHED COINS FROM NICOPOLIS AD ISTRUM

/summary/

Marko Tzochew, Milcho Dimov

The unpublished coins are from the privately owned collection of Mr Dimov. 6 of the pseudoautonomous coins minted in Nicopolis ad Istrum are from the 2nd-3rd c. when the town reached the peak of its economic prosperity. On the obverse of the coins are represented Nike, the head of Dyonisius and the head of an youth. Some of the coins have inscriptions /No 2,3,4,5,6/. The reverse is more various-inscription, cantharos, half-moon, grapes and a lion. The pseudoautonomous coins, minted in Nicopolis ad Istrum are without the name and the image of the emperor on the obverse. They have been intended to satisfy the needs of the home market.

An interesting coin is that monted in Nicopolis ad Istrum in the reign of Emperor Karakala /211-217/. On the reverse Apollo is represented not in his typical statuary representation but in a dynamical scene from the ancient Greek mythology. The various representations on the reverse of the coins from Nicopolis ad Istrum give us an information about the life, the customs and the relligion of the ancient inhabitants of our lands.

ВЪЗПОМЕНАТЕЛЕН МЕДАЛ С ИЗОБРАЖЕНИЯТА НА СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ

ХРИСТО ХАРИТОНОВ

Съюзът на нумизматичните дружества в България притежава интересен възпоменателен медал с изображенията на св. св. Кирил и Методий. Той е подарен на тогавашния ЦС на БНД през 1984 г. от председателя на Московския клуб на нумизматите Геролд Шчетинин. В момента се съхранява от Изпълнителното бюро на СНДБ във Велико Търново.

Досега медалът е бил обект на еднократно представяне, което е непълно. Публикацията е във ведомственото издание на съюза.¹ Настоящото му проучване цели да се добият неустановени преди това данни, други от тях е необходимо да се коригират по отношение метричната характеристика, надписите, художествено-стиловата интерпретация и повода за неговото създаване.

Описанието на медала е следното:

Лице: В центъра на кръглото поле са композирани фигурите на св. Методий и св. Кирил. Представени са като канонизирани светци. До дясната хералдическа фигура е изписано в 4 реда

СВ.
МЕΘΟΔΙЙ
+ 6 АПР.
885

До лявата хералдическа фигура е другият четириредов надпис:

СВ.
КИРИЛЛЪ
+ 14 ФЕВ.
869

Между двете фигури е разположен голям патриаршески кръст с лъчи, символизиращ епископския им сан. Придържа го с дясната си ръка св. Кирил. В лявата има пергаментов свитък, върху който се различават буквите А,Б,В,Г. Св. Методий е разгърнал пред гърдите си книга, в която се разчита текст върху двете страници, по три реда на всяка от тях:

ИС-	БѢ
КО-	СЛО
N	ВО

В горното късо рамо на кръста е изписано:

ІН ЦІ

В пресечната точка на долното рамо е гравирана фигурата на разпнатия Христос, а от двете му страни в съкращение надписът

ІС ХС

В полудъга над фигурите покрай гурта в едър шрифт с наподобяващи на уставното кирилско писмо букв

СВ. СЛАВѢНСКІЕ ПЕРВОУЧНТЕЛН

В отреза е поставено името на гравьора

Ф. ВИТКОВСКИИ Р.²

Опако: Цялото поле е с надписи. Композиционно и ортографски те се разпределят в 3 групи. Първата и главната група заема 3/4 от полето. Текстът е изписан в 6 реда с уставните главни букви на кирилицата и гласи:

ГОСПОДИ!

ПОГ҃БН ТРНѦЗ҃ЫЧЬ-

НЖ҃Ж КРЕСЬ Н ВСѦ ВЪ

КДННОДО҃ШНѢ СЪВЪ-

КО҃ПЛЬ СЪТВОРН ИЗ-

РАДЬН҃Ы Л҃ЮДН.

Под разделителния орнамент в по-дребен шрифт на 3 реда пояснението:

ИЗЪ ПРЕДСМЕРТНОЙ МОЛИТВЫ

СВ. КИРИЛЛА ПО ПАНОНСК.

ЖИТІЮ ЕГО ГЛ. 18.

Под него друга разделителна черта.

Покрай гурта в полудъга, обхващаща надписа с молитвата, пише:

ВЪ ПАМЯТЬ ТЫСЯЧЕЛѢТІЯ

БЛАЖЕННОЙ КОНЧИНЫ

МЕӨОДІЯ.

В долната полудъга:

Варшава 6 апр. 1885.

Гурт: гладък

Метал: алуминиева сплав, бял цвят

Тегло: 16,263 г

Диаметър: 37 мм

Съхраненост: добра, с леки наранявания по гурта

Сюжетните елементи върху лицевата страна на медала са композирани безупречно. Четириредовите надписи на имената и датата на кончината на двамата първоучители създават уравновесеност, но и стабилност на фигуралната композиция. Кръстът с удълженото си долно рамо придава класическото разпределение на пространството. От друга страна, той отежнява общото възприятие. Но той явно е с конкретно предназначение на символика. Поне до такъв извод водят изображенията върху него:

разпнатата фигура на Иисус Христос, надписите и лъчите, излизащи от него. В други живописни и скулптурни изображения на св. Методий и св. Кирил кръстът също присъства, но почти винаги с изведена на преден план подставка.

Човешките фигури са изпълнени във висок релеф. Гравьорският почерк е без забележки. Облеклото е предадено в подробности. По епатрахила на св. Методий и дрехата на св. Кирил дори личат кръстовете. Най-впечатляващи са лицата. В тях е потърсена индивидуалност въпреки миниатюрната метало пластика. Делото им е изразено по алегоричен път: св. Кирил държи пергаментов свитък с първите четири букви от азбуката, а св. Методий е разгърнал книга, в която се различават словата за изконността на словото, като към това се притуря символиката на кръста.

Метало пластиката има идейно-художествен произход. Градена е въз основа на изобразителната традиция от това време. Делото и образите на братята са познати не само в Русия и Полша, но и в целия славянски свят с широка идейно-политическа проекция в тях.³ Още от XIII в. в Русия се създават художествени творби с образите на светите Методий и Кирил. В по-късните XVI-XVIII в. стават иконописни сюжети. Христофор Жефарович пренася в Москва установени вече за източното православие и на Балканите изобразителни образци.⁴ Те влияят и нюансират тукашните художествени произведения.

Широка популярност намира идеята за първоучителите в изобразителното изкуство на Чехия. Причините са твърде известни, за да бъде необходимо да се преповтарят. Творческо вдъхновение от Кирило-Методиевата тема черпи популярният за Европа художник Ян Матейко /1838-1893/. Той рисува картина със св. Методий и св. Кирил. Това става през 1885 г., същата, през която е отсечен медалът. В контекста на изложението може да се спомене още едно произведение с чешко поданство. Това е скулптурата на Емануел Макс от 1846 г., която е композиционен елемент от храма "Св. Богородица" пред Тин в Прага. В нея има сходства с метало пластиката от медала. Както с всички останали художествени произведения, третиращи Кирило-Методиевата тема, те прекращават с влиянието си границата на Полша.

Не може да се каже, че метало пластиката от медала копира цитираните произведения или пък някое друго, останало ни неизвестно. Но широката художествено-информационна база е наложила художественото произведение да се гради по установените веднъж условия, макар и да се търси нова трактовка. И успехът е налице.

По правилата на медалната характеристика повествованието се пренася и от другата страна. Тук освен допълването на основната идея, в случая молитвата на св. Методий, се посочва главният повод за остсичането на медала, времето и мястото. Надписите са изпълнени при същите композиционни условия, каквито са за лицевата страна.

Общото впечатление за медала е, че той има високи художествени качества. Адекватни са на историческата му стойност. Заема място сред най-ранните металопластични пресътворявания на образите на светите първоучители. Едно друго тяхно представяне върху сребърна монета от 20 крони 1941 г. се приемаше за най-ранно от създадените извън България металопластики⁵, но за медалното и монетното изображение не е използван общ прототип. У нас също се отсича възпоменателен медал за 1000-годишнината.⁶ Представя първоучителите в значително по-друг художествен план и сюжетност.

Открит остава въпросът за тиража и монетния двор, където е насечен медалът. По името на гравьора при допълнително проучване може да се установят съответните данни. Косвената информация води към Русия.

Изписването на текстовете на кирилица е оправдано и обяснимо. Посвещаващият надпис е на руски език. Явно медалът не е предназначен за разпространение в Русия, защото е акцентирано, че е създаден във Варшава.

По това време Полша според клаузите на Виенския конгрес от 1814-1815 г. е поделена между Русия, Прусия и Австрия. Русия се сдобива с бившото Варшавско херцогство. Всякакви остатъци от автономност са ликвидирани. Привкус на колонизация вее откъм Русия. Национален гнет властва над поляците. Особено активни тези процеси стават подир въстанието от 1863-1864 г. Неговият погром с сподирен от масови репресии. Русификацията става основна алтернатива. Изразява се в най-различни форми. От 1869 г. в учебните заведения като задължителен и официален език на преподаване е въведен руският. Полският се запазва само в частните училища. Официален е руският език и за полските съдилища.

Фиг. А

Фиг. Б

В духовната култура руското влияние също се намества. Хегемонията на Русия над славянския свят се проявява и в сферата на религията. Предопределя си ролята на обединител на различните течения в източното православие. Удобна форма се намира за проти-водействие на католицизма в Полша. Има и още нещо, характерно за славянския свят от това време. През втората половина на XIX в. властва идеята за братството, близостта и единството на славянските народи. А в Кирило-Методиевото дело е заcodирана безукорна и всеславянска по своето влияние и характер обединителна идея.

Русия използва с умение всичко това.⁷ Доразвива го дори, за да обслужи интересите си. Към прокламираните социално-религиозни норми, идеи и език тя привнася и писмеността. В противовес на латинската писменост се извежда кирилицата. Щом официалният език е руският естествено е тогава да дойде писменият му еквивалент. Така поводът с 1000-годишнината от кончината на св. Методий става подходящ и убедителен аргумент за руската колонизационна идея.⁸

Едновременно с това, тъй като 1000-годишнината се чества в целия славянски свят, Русия се възползва да обогати по този повод идеята за укрепването на връзките между отделните славянски страни. По този начин се противодейства активно на австро-унгарския панславизъм, провеждан настъпателно по отношение на живеещите в империята славяни.⁹

Такива са в най-обобщен план политическите и идейните предпоставки за отсичането на медала. Те носят детайлизиране и нюансировка, но не това е целта на съобщението. От гледна точка на проучването на делото на св. св. Кирил и Методий и неговата художествена проекция във вековете предоставя възможност да се запознаем с един слабо известен и единствен у нас паметник на дребната металопластика.

БЕЛЕЖКИ

1. Плакидов, В. В чест на Кирили Методий. В: Нумизм. информация, 11, 1986, 19
2. Последният инициал /Р/, който е отделен от името, не може да се разчете ясно, но е най-близко до буквата Р.
3. Петканова, Д. Старобългарска литература, С., 1991, с. 238
4. Божков, А. Изображ. на Кирил и Методий през вековете, С., 1989, 74, 75
5. Graichen, G. Die Geldreichen der tschechoslowakei, Berlin, 1983, p. 125
6. Радев, В. Кирило-Методиевите наградни отличия в музейната експозиция, ИНИМ, VII, С., 1988, с. 227
7. Buszko, J. Historia Polski 1864-1948, W., 1984, p. 73
8. Изказвам благодарност на Данута Москова от Велико Търново за консултацията, която ми даде по нюансите на някои моменти от политическата история на Полша през 80-те г. на XIX в., както и по коментара върху някои особености на металопластиката на възпоменателния медал.
9. Златкова, М. Хилядагодишнината от смъртта на Методий, отбелязана в България, Русия и други славянски страни през 1885 г. ИНИМ, VII, С., 1988, с. 186

COMMEMORATIVE MEDAL WITH THE IMAGES OF SS CYRIL AND METHODIUS

/summary/

Hristo Haritonov

On the occasion of the millenium anniversary of the death of St. Methodius a commemorative medal was minted in Warsaw. It has highly artistic values. The medal is created on the principles of the ideological and artistic work. Deliberately the inscriptions are in Russian. That's an expression of the Russian influence in Poland. The celebration of the anniversary became a suitable and telling argument for the Russian colonizers' policy. The Russian's idea for consolidation and closer relations among the Slav peoples was developed further in this case. Such have been the political and ideological reasons for the appearance of the medal. It is not very well known and is the only sample of this type monuments that have come down to us.

ЗАНАЯТИТЕ, ТЪРГОВИЯТА И ТРАНСПОРТЪТ В ТЪРНОВО ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО В ПЪТЕПИСИТЕ НА НАШИ И ЧУЖДИ ПЪТЕШЕСТВЕНИЦИ

ПАВЛИНА ВЛАДЕВА

Епохата на Възраждането е нов важен етап за разширяването на литературните етнографски извори. Той се характеризира с пораждането на силен интерес към народната култура у много български революционни и просветни дейци. През същия този период се засилва и интересът на руските учени към обичаите, песните и бита на българите през XIX в.

Първата научна програма за събиране на етнографски материали съставя Ю.И.Венелин.¹ През 1837 г. той отправя писмо изповед до Васил Априлов, което има програмен характер и наподобява манифест за историко-етнографското изучаване на българските земи. От своя страна Априлов пише писмо до Н. Рилски за организиране и събиране на български старини. Програмата, разпространена от Н. Рилски, поставя началото на цяло движение за описание на народни песни и обичаи. Към средата на XIX в. се появяват първите сборници с етнографски материали. По това време И. Богоров /1818-1892/ пише книгата си "Няколко дена разходка по българските места" /1868/, в която разкрива нравите и душевността на българите. Н. Геров /1823-1900/ събира народни песни, обичаи, други данни за народната култура, които намират място в издадения след Освобождението "Речник на българския язык" /Пловдив, 1895-1901/. Един от ранните събиратели на етнографски материали е П.Р.Славейков /1827-1901/, който при описанието на обичаите проявява наблюдателност и умение да намира същественото в тях. По същото това време работи и Любен Каравелов /1837-1879/. Материалите за бита и народния календар, които събира, той издава през 1861 г. в книгата "Памятники народного быта болгар".²

През 60-те г. на XIX в. голямо значение за обогатяване на етнографските литературни източници има дейността на революционера и писателя Г.С.Раковски /1821-1867/. Сам и с помощта на сътрудници той събира значително количество етнографски сведения, които намират място в знаменитата му книга "Показател" /Одеса, 1839/. В нея има демографско и културно-битово описание на народа ни, данни за жилището, за земеделието, лозарството, градинарството, розопроизводството, за някои

традиционни обществени форми, каквито са седенките, тлаката, селските сборове и пр.³

Проучените етнографски материали освен като самостоятелни издания се публикуват и във възрожденския периодичен печат - "Цариградски вестник" /1848-1862/, "Български книжици" /1858-1868/, "Периодическо списание" на Българското книжовно дружество и др.

През същия този период много чуждестранни учени проявяват интерес към българската народна култура и бит. По-забележително място сред тях заема унгарският историк на изкуството и художник Ф. Каниц /1829-1905/, който след неколkokратни пътувания из България обнародва тритомен труд, озаглавен "Donau Bulgarien und der Balkan". В него са публикувани впечатленията от бита и културата на българския народ. Книгата е илюстрирана със скици и рисунки.⁴

След Освобождението на България д-р К. Иречек⁵ пръв създава интерес към пътеписното богатство на чуждите пътешественици, минали през различни времена из българските земи. Проф. Ив. Шишманов обръща внимание на пътеписите на чужденци в периода XV-XIX в. Той превежда стари пътеписи и написва научни изследвания, които публикува в сборниците за народни умотворения и в изданията на Академията на науките. "Като четем тия стари пътеписи, струва ни се, че един нов свят се открива. Една нищожна забележчица, една груба картинка, каквито се срещат в много пътеписи, една случайно записана мелодия, изображението на някакво свирало, беглото описание на някои обичаи, на някои носии, една думица пътем с половин ухо уловена - всичко това с един мах ни открива хоризонти, с възшебна мощ те пренася в ония тежки времена. И радостно, и тъжно се настройва душата ти, усещаш, че в тези случайни записки блика един малко познат, но мил за тебе живот, струва ти се, че хващаш и ти да дишаш същия върдх, който са дишали людетe, от които обичаите, нравите, обиталищата, отечеството са станали случайно предмет на беглите наблюдения на тия стари, наивни, непретенциозни пътешественици. Странният, архаически език на повечето от тези пътеписи като че още повече улеснява пренасянето на фантазията в ония далечни области. Струва ти се, че виждаш и самия описател пътешественик жив. Наивното изложение дава възможност да си съставиш пълно понятие и за личността на автора."⁶

Занаяти

Краят на XVIII и началото на XIX в. е период на икономическо замогване на българите. В Търново през този период разцъфтяват занаятите, свързани с всекидневния бит на хората - жилище, облекло, храна, украшения, църковна утвар и т.н. В архивите на църковното настоятелство и на градската община от 1854-1870 г. са записани занаятите, които практикуват търновци /около 22 на брой/: абаджийство, табачество, кожухарство, мутафчийство,

бояджийство, халачество, казанджийство, кундурджийство, ковачество и т.н.

За развитието и практикуването на горепосочените занаяти в страната пишат и много чужди пътешественици, минали през България. В "Дунавска България и Балканът" унгарският пътешественик Ф. Каниц пише: "Дълго Търново останало главен град на Дунавска България, откъдето я управлявали султанските наместници. Преди век Търново бил един от най-важните турски занаятчийски градове, неговите тъкачници са разполагали с хиляди станове. От тогава тази индустрия се отмества по-навътре в Балкана, към Габрово, Беброво, Елена. И днес обаче пазарът в Търново има на разположение складове на местни и чужди стоки, които са висококачествени, снабдяват околностите с необходимото и поддържат оживена търговия към Дунава."⁷ Французинът Ами Буе съобщава през 1836 г., че в града е развито тъкачеството, копринарството, бояджийството. Руският пътешественик В. Григорович, посетил Търново през 1844 г., в пътеписа си "Из българските земи" отбелязва: "... жителите се прехранваха с обработка на кожи и коприна, въобще не изглеждаха толкова заможни ..."⁸ "Българското население се състои от земеделци, занаятчийи, търговци."⁹ По време на Руско-турската освободителна война Всеволод Крестовски пише в своите мемоари, че в Търново има "занаятчийски работилници".¹⁰

Много разпространен в града е бил казанджийският занаят с над 30 дюкяна и 500 души работници. Изработвани били годишно 50000 оки казанджийски стоки. Медта се внасяла чрез търговци, най-често чрез търновското сдружение х. Минчо х. Цачев и Евстати Селвели - от Виена на листове и от Цариград на кюлчета. Дюкяните и работилниците на казанджиите се намирали на Каябаш, Ун пазар, Самоводски пазар и Казанджийски мегдан. Произвеждали се всички видове домашни бакъри и съдове, както и казани за варене на ракия, сапун, петмез, съдове, необходими за сладкарството и свещарството. Бащата на П.Р.Славейков Р. Казанджията имал 16 души калфи и няколко чираци.¹¹ Ето как Славейков е описал в разказа си казанджията Ламбрин: "Подир завръщането си от Божи гроб хаджи Ламбрин не ходеше вече по селата да продава медни съдове, а купил си бе едно дюкянче на Каябаш и тамо продаваше бакър. Той беше един от мъщерииите на баща ми"¹²

Кираджийството като поминък на част от търновските жители е намерило място на страниците на пътеписите. В "Моите спомени" търновецът Пандели Кисимов разказва за кираджиите, които превозват с биволски коли до Ерусалим хаджиите. К. Иречек е видял със собствените си очи колите по пътя от Шипка към Дунава: "Край шосето се бяха разположили многобройните кервани на селяните, които тогава докарваха житния десятък в дунавските пристанища, колите бяха наредени на групи, бивоите и воловете пасяха в тъмнината, а коларите с весел разговор си приготвяха

храната при огньовете.¹³ В статията на Н. Колев "Колата по нашите земи по археологически и исторически данни" се отбелязва, че през XIX в. "... кираджийството се разпространява в твърде големи мащаби. Поради лошите пътища и опасността от нападение на разбойници кираджийството е ставало на кервани. По главните пътища е имало ханища /по-големите били наричани керван сараи/, гдето керванджиите нощували. Ф. Каниц е дал изображение на колата с впрегнат тек вол от втората половина на XIX в."¹⁴

Чешкият пътешественик Йозеф Якуб Тоужимски представя занаятчийския и търговски център на Търново от края на XIX в. така: "Главните улици са много оживени, дюкян до дюкян, продавач до продавач, занаятчия до занаятчия, при това всичко е отворено към улицата, някои дюкяни са на тесни дървени чардаци според ориенталския начин на продаване. На пазара може да се намери всичко: има и кожари, и шапкари, магазини със съвременни или народни български текстилни стоки, магазини за солена риба, маслини, сирена и др., книжарски лавки, общарски работилници, шивашки работилници, дюкяни за грънчарски стоки, порцелан, всякакви железни изделия, оръжия, има и сарафи, че дори и адвокати."¹⁵

Твърде развит занаят през XIX в. в Търново е бил кожарството /табачеството/. Първоначално се е практикувал предимно от турското население. Работилниците /табакханите/ са били разположени на десния бряг на Янтра в Асенова махала. "Търновските табаци изнасяли своята стока в Германия, Франция, Италия, Австрия. Всички те годишно обработвали около 200000 кожи. Около 200000 бали /тури/ се изнасяли от България."¹⁶ Търновецът Моско Москов в книгата си "Миналото и бъдещето" пише за високото качество на обработените кожи и за успехите на търновските кожари: "Търновските табаци участвали в Парижкото изложение през 1876 г. и били наградени с диплом и сребърен медал "За труд и изкуство", а на изложението в Лайпциг през 1878 г. търновският табак Руси /наричан Индустрията/ представил една обработена биволска кожа. Получил златен медал и поръчка от търговска фирма за 100000 кожи."¹⁷ Руси Иванов е отказал поръчката, тъй като при ръчното обработване не е било възможно тя да бъде изпълнена. Той е бил единственият търновец, взел участие в първото изложение в Пловдив през 1892 г.

Наред с кожарството и кожухарството е имало дълбоки корени като поминък, упражняван от търновци. В спомените си Тодор Янков пише, че бащата на видния търновец Панарет Рашев е бил кожухарин, заможен и влиятелен гражданин. Според Т. Янков на днешната "улица Н. Пиколо се е намирал кожухарският хан"¹⁸. В този хан са работили майсторите кожухари. Хаджи Славчо Хаджипаскалев е бил един от най-известните търновски кожухари и търговци на кожи. Той изнасял своя и чужда стока във Виена.

Бубарството и копринарството като занаяти имат стари традиции в Търново. През 1640 г. Петър Богдан Бакшев, минавайки през Търново, пише: "В този град се получава коприна и се отглежда копринената буба."¹⁹ Иван Богоров в "Разходка по българските места" пише за този занаят следното: "От Търново има мнозина, които ходят в Италия с бубено семе, те говорят и добре италиански. Като си разговарях с едного от тях, попитах ги, когато са били в Италия дали са обърнали внимание върху преденето и тъкането на коприната. "Хъ - казаха ми, - ние ходим в Италия да продаваме семе, за такава работа трябва максус да отиде човек. Нашите женоря могат изпря и изтъка малко нещо коприна, ами няма кой да стане мукаят. Нам кога ни дотрябуват копринени фустани, купуваме си ги готови от Букурещ, а тукашната коприна я продаваме на французите, че те били уж по-майстори да я изтъкават."²⁰ Богоров е бил впечатлен и от многото магазини, предлагащи платове: "Търново има доста голяма чаршия, само 120 дюкяна продават памучни преди и американско платно."²¹ Качеството на произвежданата коприна е било твърде ниско при печенето на пашкулите и точенето на коприната на занаятчийски принцип. През 1860 г. в Търново е открита първата фабрика за точене на коприна. Неин собственик е богатият търговец Стефан Карагьозов. От спомените на Т. Янков научаваме, че в Търново през 1868 г. отваря врати втора фабрика за коприна. Тя е била собственост на Стефан Сарафиди.

Търговия

Най-ранното сведение за Търново като търговски център от XIX в. е описанието на арменец Хугас Индиджан, отпечатано в неговата 6-томна история през 1806 г. във Венеция: "Търново, наричат го Кючук Стамбол /малък Цариград/, населението му е от турци и гърци /да се разбира българи, б.а./, които живеели в големи къщи и са известни като търговци. В града става панаир на 24 април и 29 септември."²² От тази пестелива характеристика може да се направи извод, че търговията като занятие е упражняван и от търновци в началото на XIX в. Провежданите панаири правят града важен търговски център за Северна България.

Много богати търновци, посещавайки Божи гроб, са използвали пътуванията си и с търговска цел. Пандели Кисимов в спомените си, поместени в книгата му "Исторически работи", пише: "Баща ми се накарал да иде на хаджилък. В онова време той водеше търговия с абаджилък с Гяур-Измирли /Смирна/, гдето имаше недвижимости. Намислил да иде в този малоазиатски град за търговската си работа и от там на Ерусалим."²³ Георги Кисимов е богатият търновски търговец, който снабдявал османските пазари с абаджийски стоки и притежавал кантора в Измир, а търговците хаджи Николи и хаджи Славчо Хаджипаскалев са имали търговски кантори във Виена, Цариград и Лайпциг.

Минавайки през Търново през 1865 г., Иван Богоров отбелязва: "Търново има доста голяма чаршия. Само 120 дюкяна продават памучна прежда и американско платно. Ала когато не е пазарен ден, дявол няма по дюкяните. От петък до петък им е пазарът, на който дохождат повече горноселци, докато долноселци пазаруват от Раховица."²⁴ А Феликс Каниц малко по-късно, през 1871 г., пише за " ... складовете от висококачествени местни и чужди стоки, които снабдявали околността и поддържали оживена търговия към Дунава. Затова до създаването на Туна вилает Австрия, Франция и Русия имали тук консулство."²⁵ Пак същият автор разкрива пъстрата картина на търновската чаршия: "Въпреки ранното утро на чаршията цареше оживление. И българинът се залавя за работа при кукуригането на петела. Селяните от най-близката околност на малки магарета докарваха всички възможни хранителни продукти. Из между тях бързаха млекарите, овощарите, дърварите и високо хвалежки стоката си."²⁶

В книгата "Пътувания по България" К. Иречек споделя впечатленията си за развитието на търговията в града: "Като търговски център Търново през цялото време е бил важен град. Още се помни от стари хора, когато тук са дохождали търговци прекупчици дори от София и Ловеч. От книгата на дубровчанина Рестич, виждаме, че още 1590—1606 г. главните търновски търговци били местни българи, па и до днес на голяма част от българските търговци коренът им е от Търново."²⁷ ... "Под влиянието на растящата дунавска търговия търновските търговци почнали да напускат своето родно място, като се преселвали в Русчук, Свищов и цяла Румъния, даже ще ги намериш чак във Виена и Англия."²⁸

Развитието на търговията в Търново през XIX в. съдейства за просперирането на града. Европейската мода променя облеклото, вносният порцелан навлиза в бита, виенската мебел се настанява трайно в търновските домове. Всичко ново първо се появява в домовете на богатите търновски търговци, а след това се възприема от останалите граждани.

Транспорт

Развитието на транспорта в Търново е пряко свързано с напредъка на занаятите и търговията в града. Немислимо е било да се търгува с произведените занаятчийски изделия без наличието на какъвто и да е транспорт. А какъв е бил той за търновските търговци през XIX в. Ето някои споделени впечатления, отразени в спомените на известни търновци и чужди автори, минали през страната в този период.

Пандели Кисимов в "Моите спомени" пише: "Товашното пътуване за Божи гроб през гори и поля с биволска кола и през море на гемия беше рискована работа ..." " ... то ставаше с кервани, по десетина или повече биволски кола, според числото на хаджийските семейства, пълни с всевъзможни провизии като преселение."²⁹

През 1877 г. испанският военен кореспондент Сатурнино Хименес е пътувал с кола от Свищов за Търново. В записките си той отбелязва: "Пътното движение е добре уредено. Три или четири огромни обоза с провизии се движат непрекъснато за Търново. Някои от волски коли, други от биволски, трети от големи руски товарни двуколки, теглени от коне, четвърти от фургона на руската военна администрация ..." ³⁰ "Наближаваме Търново и пътят, не казвам "шосето" - става все по-задръстен от коли..." ³¹

К. Иречек описва пътя от Шипка през Търново, водещ към Дунава с керваните от биволски и волски коли, превозващи житния десятък до дунавските пристанища. Оказва се, че колите с животинска тяга са били доста бавни и пътуването от Габрово до Търново е траяло около 5 часа.

Чехът Ян Вагнер пише за пътните съобщения в края на XIX в. следното: "От Русчук до Търново пътува два пъти седмично пътническа карета, дилижанс. За 20 франка след целодневно изнурително пътуване и аз стигнах ..." ³² " ... Пътуването из България е много уморително и тежко, тук нямат и понятие за европейските съобщителни средства. По време на русите състоянието на превоза донякъде се е подобрило благодарение на значителния брой коли, докарани от руските офицери. И сега тук може да се срещне някой изслужил своето, избелял "пайтон" или каруца от времето на полуимпериалите." ³³ " ... С много труд успях да намеря в Търново една "арба" - продълговата турска кола, предназначена предимно за превоза на харемски красавици. В арбата нямаше седалка, та бях принуден да седя алатурка, кръстосал крака на стара овча кожа..." ³⁴

Използваните литературни етнографски извори в настоящата статия имат изключително значение при изучаването на традиционната народна култура. Те са база за сравнение с днешните преобразования, настъпили в областта на материалната култура на града.

БЕЛЕЖКИ

1. *Кръстанова, К.* Етнография на България, т. 1, С., 1980, с. 104
2. Пак там, с. 104
3. Пак там
4. Пак там
5. *Клисаров, Г.* Доосвободенски пътеписи. С., 1969, с. 20
6. Пак там, с. 21-22
7. *Kanitz, F.* Donau Bulgarien und der Balkan, Leipzig, 1882, Bg I, S. 167
8. Руски пътеписи за бълг. земи XVII-XIX в., С., 1986, с. 247
9. Пак там, с. 247
10. Пак там, с. 388
11. *Гюрова, С., Н. Данова* Книга за българските хаджии, С., 1985, с. 154
12. Пак там, с. 154

13. Иречек, К. Пътувания по България, С., 1974, с. 280
14. Колев, Н. Трудове на ВТУ "Кирил и Методий", т. IX, 1971-1972, с. 62
15. Бехиньова, В. България през погледа на чешки пътешественици, С., 1984, с. 181-182
16. Москов, М. Миналото и бъдещето, 1910, с. 13
17. Пак там, с. 13
18. Янков, Т. Спомени, С., 1939, с. 23
19. Дуйчев, Ив. Описание на България от 1640 на архиепископа П. Богдан. Архив за поселищни проучвания, С., 1939, с. 174
20. Гюрова, С., Н. Данова Възрожденски пътеписи, С., 1969, с. 126-127
21. Пак там, с. 126
22. Арменски, Орм. Азоп. Арменски пътеписи за Балканите XVII-XIX в., С., 1984, с. 147
23. Гюрова, С., Н. Данова Книга за ... с. 95
24. Гюрова, С., Н. Данова Възрожденски ... с. 126
25. Kanitz, F. Donau ...
26. Пак там, с. 167
27. Иречек, К. Пътувания по ... с. 199
28. Пак там, с. 302
29. Гюрова, С., Н. Данова Книга за ... с. 95-96
30. Николов, В. Сто испанци за българското минало, С., 1984, с. 119
31. Пак там, с. 123
32. Бехиньова, В. Цит. съч., с. 212
33. Пак там, с. 213
34. Пак там

THE CRAFTS, THE COMMERCE, THE TRANSPORT IN TURNOVO DURING THE REVIVAL PERIOD ACCORDING TO FOREIGN AND BULGARIAN TRAVELLERS

/summary/

Pavlina Vladeva/

The present article is an overview of Bulgarian and foreign authors that laid the beginning of collecting literary and ethnographical sources during the Revival period. For the first time we present the travel books of foreigners and Bulgarians describing Turnovo in the 19th c. Our aim is on the basis of the source data to extract information about the material culture of Turnovo in the sphere of the crafts, trade and transport.

In fact the travel books are historical, economical, military, regional and demographic compositions. They present an important and objective information about the traditional people's culture and reveal the way of life, the cultural and social peculiarities of Turnovo during the Revival period.

ДЕМОГРАФСКИ ПРОМЕНИ ВЪВ ВЕЛИКОТЪРНОВСКИТЕ СЕЛА БАЛКАНЦИ, ВЛАДИСЛАВ И БЛАГОЕВО СЛЕД ОСВОБОЖДЕНИЕТО

ТЯНКА МИНЧЕВА

Освобождението на България довежда до дълбоки промени в демографската и социална структура на българското общество. Значителни селски маси слизат от планинските селища към равнините и градовете. Този процес започва още преди Руско-турската освободителна война от 1877-1878 г., но след успешния и завършек получава по-голяма динамика. В много турски села на Дунавската равнина почти не остават етнически турци. На тяхно място се настаняват българските фамилии, които придават нов облик и ново име на тези села.

Предмет на нашето съобщение са демографските промени в селата Балканци, Владислав и Благоево такива, каквито бяха записани по спомени на възрастни хора по време на експедиция, организирана от Великотърновския музей през 1979 г.¹

До Освобождението селата Исуфани /Балканци/, Юруклери /Владислав/ и Равища /Благоево/ били населени само с турци. В публикуваните досега турски регистри имената на първите две не се срещат. Само Равища се споменава в регистър от XVI в.²

Село Исуфани /Юсуфани/ било разположено край пътя от Тузлука за Русе, на 4 км от днешното село Балканци. По сведения на Никола Стайков /71-годишен/, Никифор Й. Пашеланов /69-годишен/ Никола Ив. Николов /69-годишен/, Иван Николов /79-годишен/ и Никола Й. Драгоманов /56-годишен/ местните жители го наричали Исуфанлар. Селото преживяло кърджалийски и даалийски набези. Преместването му на ново място станало след опожаряване. На запад от сегашното село се намира местността Казъл дере, наричана още Калето. Там има следи от стари зидове.

Новите жители на с. Исуфанлар след Освобождението били преселници от Елена и еленските махали Шоевци, Лапаешковци, Илков рът, Велковци, Кринковци, Руховци, Хъневци, Шишмари, Недешковци, Илаковци, Нюшковци, Шобеци, Пърчовци, Новачкини, Габраци, Драгановци, Трънковци, Мийковци, Игнатовци, Илаков рът, Кукуда. Според информаторите всеки жител на с. Балканци имал за фамилия името на махалата, от която е родът му. Освен това преселниците застроили селото на махали, като всяка приела

името на съответната махала в Балкана. През 1893 г. с. Исуфани е преименувано с министерска заповед No 338 на Климентинино /на името на майката на княз Фердинанд/, а с министерска заповед No 7552 от 22 ноември 1947 г. е наречено Балканци.³ Жителите му към началото на XX в. били над 1000 души, но не повече от 2000 според статистическите сведения на М.В.Юркевич.⁴ До Балканската война тук всяко семейство имало от 6 до 12 деца. С традиционния поминък земеделие и скотовъдство многочисленните домакинства не са се изхранвали и затова повечето мъже поемали пътя на градинарски работници - гурбетчии в Русия, Румъния, Сърбия, Чехия и Германия. Преброяванията на населението сочат една трайна тенденция на спад на броя на жителите му от 1934 г. насам. През 1934 г. те са 866; 1946 г. - 840; 1956 г. - 877; 1965 г. - 647.⁵ Миграцията на младото поколение е предимно към Горна Оряховица, където през 1972 г. по сведения на събеседниците ни, живеят 164 души. През 1979 г. с. Балканци има 220 къщи, 50 от които са празни, а жителите му - 499 души. По това време тук живеят и 3 фамилии турски цигани. Освен тях има и 3 фамилии преселници от Кюстендилско, дошли в селото след Първата световна война.

Село Юруклери /или Юрюклери/ според преданието е основано от преселили се тук турци от с. Ревища след скарване на два големи турски рода. Вероятно преселилите се са юруци /скотовъдци пастири/. По сведения на 60-годишния Илия Ст. Йорданов и 86-годишния Иван Ст. Радоев жителите му го наричали Ревиш Юруклери или Ревиш Юрюклери. В околностите на селото се намират останки от селище и средновековна керамика.

След Освобождението имотите на турците от с. Юруклери били изкупени от преселници от Тревненския, Еленския и Габровския балкан. Техен основен поминък става земеделието, но се развива добре овощарството и лозарството. В 1934 г. по-будни хора от селото правят предложение за промяна на името му. С министерска заповед No 2820 от 14. VIII. 1934 г. то е преименувано на Владислав.⁶ Може да се предположи, че е избрано името на полско-унгарския крал Владислав IV Ягело, който е минал по тези места през 1444

След 1934 г. се засилва процесът на изселване от с. Владислав. Статистическите данни сочат една трайна тенденция на намаляване на жителите му: 1934 г. - 1034; 1946 г. - 1001; 1956 г. - 928; 1965 г. - 741.⁷ През 1979 г. в селото има 276 къщи, от които 4 цигански. Освен тях в селото живеят и няколко семейства от с. Железница, Благоевградско, които се преселили тук след Първата световна война. Местните жители ги наричат "македонците". Тясно основно занятие е строителството. Според осведомители през 1979 г. над 100 младежи работят в заводите на Стражица, Лясковец и Г. Оряховица, а много повече трайно се установяват и във В. Търново, Русе, Варна и София. Както в с. Балканци, така и в с. Владислав липсата на поминък тласка населението към нова миграция, този път към градовете, към индустриалните предприятия.

Най-богата информация за демографските промени в с. Благоево успяхме да съберем благодарение на цитираните по-горе събеседници и на проучванията на учителя в селото Никола Мартинов.⁸

Най-старото име на с. Благоево е Ревииш⁹, а околното българско население го наричало Ревиища¹⁰. То било чисто турско село, през което българин не смеел да мине, тъй като случаите на убийства и грабеж били често явление. Кога точно е станало заселването на това място, трудно може да се каже, но в околността му има следи от по-ранна култура.

Първият българин, който се осмелил да се засели в с. Ревиища преди Освобождението, бил Дончо Дамянов /Дамяновеца/ от махала Гърневци, Тревненско. Той се главил за пастир на турския добитък в селото. След 1878 г. се изселил, тъй като бил беден и не успял да си купи имот от изселващите се турци. Друг заселник по това време в с. Ревиища бил Петко Станоев Топала от махала Корийковци, Еленско. Заедно с брат си Христо той обработвал три години зеленчуковата градина под селото. Когато започнало изселването на турците, закупил имоти и се установил в селото окончателно. Цончо Буров и Атанас Ненков от Лясковец също закупили турски имоти. Като доставчици на руската армия по време на Руско-турската освободителна война 1877-1878 г. те успели да натрупат значителни капитали, които използвали за закупуване на земи. Създали чифлик, но по-късно между тях възникнали разногласия и се разделили като съдружници. Тук купили къщи Димо Станоев Шакура, Георги Папата, Петър Пашата и Димо Скърцата, които били родственици и се преселили от с. Дамяновци, Тревненско. Димо Шакура владеел добре турски език и бил уважаван от българи и турци. Той станал първият кмет на селото след Освобождението. Заедно с Цончо Буров и Сава Георгиев Султанов от махала Султани, Еленско, определяли кои хора да се заселват, кои турски имоти да се закупят и т.н.

Изселването на турците от с. Равища продължило две години. През лятото на 1880 г. заминала последната група. Новите заселници били предимно от тревненските и еленските колиби. В архива на отдел Възраждане на ИМ - В. Търново се съхраняват сведенията на учителя Никола Мартинов с конкретни данни за заселванията по години. От 1877-1878 г. до 1885 г. се заселват:

От с. Дамяновци, Тревненско, 7 семейства - на Нено Георгиев Николов, Димо Станев, Шакура, Георги Петков Гергов, Димо Стайков Гергов, Петър Гергов Пашата, Стоян Станев и Колю Витанов Иванов.

От с. Дебелец, Търновско, 2 семейства - на Вачо Кънев Иванов и Петър Колев Петров.

От м. Хънъюци, Еленско, 4 семейства - на Стою Иванов, Михаил Иванов Герджиков, Стоян Симеонов и Никола Стайков Николов.

От махалите Бейковци и Равна, Тодювска община, Еленско, 5 семейства - на Петър Иванов Стоев, Георги Иванов Стоев, Йордан

Николов Делинедев, Никола Райков Николов и Симеон Вълчев Василев.

От м. Корийковци, Еленско, 1 семейство - на Станю Петров Костадинов.

От м. Драгиевци, Еленско, 3 семейства - на Иван Христов Николов - Бъчваря, Христо Николов Бъчваров и Иван Николов Бъчваров.

От м. Тантури, Буйновска община, Еленско, 1 семейство - на Недю Николов Тантуря.

От м. Папратлива, Тодювска община, Еленско, 7 семейства - на Тодор Райков Русев, Никола Райков Русев, Пею Стоянов Грешев, Пею Пенчев Петров, Никола Янков Иванов, Станю Цонев Русев и Никола Михайлов Петков.

От м. Духлевци, Еленско, 5 семейства - на Петър Стойков Костадинов, Йордан Тодоров, Васил Раднев Енев /Тирански/, Иван Райков Енев и Христо Костадинов Шопката.

От м. Мийковци, Еленско, 2 семейства - на Димитър Недялков Иванов и Стоян Иванов Бораджиев.

От м. Димовци, Буйновска община, Еленско, 1 семейство - на Иван Димов Димитров Енкин.

От м. Средни колиби, Еленско, 3 семейства - на Райко Калчев Райков, Райко Николов Райков и Йордан Гергов Недевски.

От м. Тончевци, 1 семейство - на Радю Иванов Костадинов.

От м. Буйновци, Еленско, 4 семейства - на Войчо Войчев Мичев, Йордан Иванов Петков Сертов, Атанас Петков и Костадин Петров.

От м. Нешковци, Еленско, 1 семейство - на Сава Станев Марулеков.

От м. Новаковци, Еленско, 1 семейство - на Иван Николов Новаков.

От м. Витювци, Буйновска община, 2 семейства - на Иван Михов Вълчев и Христо Недев.

От м. Липов рът /Харизани/, Дренска община, 1 семейство - на Симеон Вълчев Доброславов.

От м. Козлювци, Мийковска община, 5 семейства - на Иван Гергев Драганов, Георги Гергев Драганов, Никола Иванов Станев, Васил Раднев Иванов, Иван Раднев Иванов.

От м. Добревци и Кара Добревци, Дренска община, 2 семейства - на Величко Стоянов Колев и Първан Добрев Димитров.

От м. Атларци, Духлевска община, 1 семейство - на Алекси Иванов.

От м. Султани, Тодювска община, 1 семейство - на Сава Георгиев Стойков.

От м. Гущерите, Буйновска община, 1 семейство - на Стойко Стойков.

От махала Големия рът, Буйновска община - 1 семейство - на Стойко Иванов Стойков

От с. Беријево, Севлиево, 1 семейство - на Бочо Йонков Николов.

От с. Баглевци, Еленско, 1 семейство - на Стоян Димитров Сгурето.

От м. Кировци, Тодювска община, 3 семейства - на Иван Николов Иванов, Иван Николов Тарлев, Неда Събева Димитрова.

От м. Николчовци, Еленско, 1 семейство - на Никола Иванов Чолака.

От м. Топузи, 1 семейство - на Никифор Иванов Русев.

От м. Тодювци, 1 семейство - на Гено Петков Генов.

Постепенно притокът на заселници в с. Ревийца стихнал. През 1885 г. от с. Деркос се заселил дядо Димитър Стамов Македонец, през 1908 г. от с. Новачене, Благоевградско - Минчо Витков и след Балканската война от 1912 г. - Симеон Йосифов от с. Кючук Кайнарджа, Силистренско.

По сведения на най-възрастните жители на селото при изселването си от Еленския балкан една част от балканджиите се насочват към тутраканските села Еленово, Поповски и Шуменци. И днес в тия села се срещат фамилии, каквито има в с. Благоево.

Една от първите грижи на заселниците в с. Благоево била да преустроят закупените от турците къщи, да оградят дворовете си, да построят училище и църква. През 1893 г. с указ No 308 от 11.VI. с.г. с Ревийш било преименувано на с. Мария Луиза, а името Благоево получава през 1946 г. с министерска заповед No 6628 от 20.IX. с.г.¹¹

Новите заселници на с. Мария Луиза били в болшинството си бедни хора. Мнозина напуснали родните си места, като продали имота си на безценица или като го изоставили. За да закупят имот на новото място, те били принудени да вземат заем и по този начин задлъжняли още при установяването си.

Семействата в с. Мария Луиза били многодетни. Например Бъчваровци и Грешевци имали по 13 деца. Родителите на много от големите семейства помагали на децата си да построят къщи и да се отделят в самостоятелно семейство. По такъв начин в периода от 1878 г. до Балканската война селото нараснало от 70-80 къщи на 200. Населението се занимавало предимно със земеделие и скотовъдство, като голяма част от мъжете през пролетта заминавали на гурбет като градинари предимно в Европа. Градинарството се налага и като основен отрасъл на земеделието в селото. Развиват се и някои по-специфични производства като бубарство, пчеларство, шивачество, обушарство, тухларство и керемидарство. След Първата световна война е създадена керамична фабрика в селото.

След икономическата криза през 1920-1934 г. жителите на с. Мария Луиза започват да намаляват. Гурбетчийското градинарство постепенно замира поради редица причини след Първата световна война. Населението се насочва отново към градовете. Данните сочат, че през 1934 г. жителите на с. Мария Луиза /Благоево/ броят 1044 души, през 1946 г. - 983; 1956 г. - 864; 1965 г. - 751.¹²

Събраните сведения за демографските промени във велико-търновските села Балканци, Владислав и Благоево след Освобождението показват, че до края на 80-те г. на XX в. за един период от 100 години в тези села има движение на населението в търсене на поминък и по-добри условия на живот.

БЕЛЕЖКИ

1. Архив, фонд АР на отдел Възраждане - ИМ, В.Търново, инв. No 115
2. Стойков, Р. Наименование на български селища в турски документи на Ориенталски отдел на НБ "Васил Коларов" от XV, XVI, XVII, XVIII в. Изв. на НБ "Васил Коларов" за 1959 г., т. I, С., 1961, с. 373; Т. Драганова, Св. Станева. Демографска характеристика на селищата от Великотърновски окръг през епохата на османското владичество, ГМСБ, III, 1977, с. 81
3. Коледаров, П., Н. Минчев. Промените в имената и статута на селищата в България 1878-1972, С., 1973, с. 28
4. Юркевич, М.В. Двадцатипятилетные итоги княжества Болгарии, С., 1905, т. II, кн. 2, ч. 1, с. 57,74,190
5. Брой на населението по населени места, ЦСУ при МС, т. I, С., 1966, с. 47; В. Мутафов. Поселищен, градоустройствен и архитектурен облик на Великотърновския край в края на XIX и началото на XX в. ИОИМБТ, VI, 1991, 54
6. Коледаров, П., Н. Минчев. Цит. съч., с. 54
7. Брой на населението ... с. 49
8. Архив, фонд АР на отдел Възраждане - ИМ, В. Търново, инв. No 115
9. Коледаров, П., Н. Минчев. Цит. съч., с. 35; Р. Стойков. Цит. съч., с. 373.
10. Архив, фонд АР на отдел Възраждане - ИМ, В. Търново, инв. No 115
11. Коледаров, П., Н. Минчев. Цит. съч., с.35
12. Брой на населението ... с.47

DEMOGRAPHIC CHANGES IN THE VILLAGES BALKANTSI, VLADISLAV AND BLAGOEVO, VELIKO TURNOVO DISTRICT AFTER THE LIBERATION

/summary/

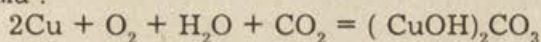
Tyanka Mincheva

The Russo-Turkish war of 1877-1878 led to profound changes in the social and class organization of the Bulgarian society and laid the beginning of considerable demographic changes in the country. A considerable number of peasants began to come down from the mountain areas to the plains and to settle in the towns. This process had begun even before the war, but after its success it became more dynamic. This was proved from the field work we did in 1979 in the villages Balkantsi, Vladislav and Blagoevo. And in these villages the development of the demographic processes is a natural result of the profound changes that took place in the Bulgarian society after the Russo-Turkish war of 1877-1878, the agrarian turn and the establishment of the capitalist way of development of the country.

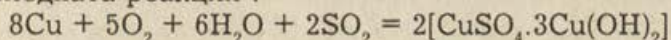
КЪМ ОТСТРАНЯВАНЕТО НА КОРОЗИОННИ ПРОДУКТИ ОТ ПОВЪРХНОСТТА НА ПРЕДМЕТИ, ИЗРАБОТЕНИ ОТ МЕД И МЕДНИ СПЛАВИ

ИВАН ЧОКОЕВ

Според химическата литература в сух въздух и при обикновена температура медта не реагира с кислорода, но в присъствието на влага повърхостта и постепенно се окислява и потъмнява. Покрива се с корица от хидрокарбонат и хидросулфат, които в по-дебел пласт имат обикновено зелен цвят.¹ Посочените изменения на медната повърхност могат да бъдат изразени със следната обобщена схема²:

А наличието на серен двуокис във въздуха обуславя протичането на следната реакция³:

Присъствието на сероводород може да доведе и до образуването на черен филм от Cu_2S и CuS .⁴

Според Плендърлейт във влажна почва медта увеличава окисния си слой, превръщай се в пурпурночервения минерал куприт, който пък се покрива с основни карбонати - зелени или сини, в зависимост от цвета на образувалия се минерал - малахит или азурит.⁵

В консервационната литература обикновено се препоръчват различни методи за сваляне на неустойчивите зелени наслоения.⁶ В по-новите изследвания обаче пълното отстраняване на корозионните наслаги от предмети, придобити по археологически път се допуска само в случаите с ниска степен на минерализация, изразяваща се в точков или язвен характер на корозионния процес, или пък тогава, когато минералният слой вече е силно нарушен и протичат вторични "рецидивни" процеси.⁷

Разглеждайки по-подробно корозионните процеси, протичащи върху медната повърхност във въздушна среда, се налага да се поясни, че окисляването може да бъде незначително и съответно металната повърхност да не е изменила съществено характера си. Но ако предметите са изготвени от медни сплави, в повечето случаи некачествени, повърхността им може да се е покрила със загрозяващи външния и вид петна.⁸ Често отделните части на предмета са били поставяни при нееднакви условия /потопявани в течности например/ които са довеждали до появата на различни по произход и външен

вид петна. Не са рядкост отложенията на варовик или ярко изявени зелени петна върху тъмната повърхност, получени от съприкосновението и с преминавала или капала вода. Наличието на масла по механизмите също е довело до получаването на неравномерни по цвят и структура наслаги. Много често етнографските предмети, а и тези с промишлен произход от миналия или този век, преди да постъпят във фондовете, са почиствани механично или по химически път, при което повърхността им е добила твърде нееднороден, грозен вид поради недоотстранените корозионни наслаги, отделената обратно върху предметите по време на почистването мед, натрупаните нови реакционни продукти - резултат на химическите намеси и от последвалата ги "бронзова болест".

Изброените причини обикновено обуславят отстраняването на всички корозионни продукти от повърхността на много предмети, придобити от музеите по неархеологически път, в смисъл непрестояли под земята. Най-общо методите, които се използват в случая, могат да бъдат разделени на механични и такива, при които се извършват някакви химически промени. Последните включват различни редукиционни процеси, термично разлагане или използването на химически реагенти за превръщането на неразтворимите корозионни продукти в разтворими съединения. Обикновено се предлага комбиниране на различните методи с механично третиране.⁹

Най-често за свалянето на корозионни наслаги се препоръчват в различни концентрации сярна киселина, лимонена или мравчена; алкален разтвор на сегнетова сол, последван от сярна киселина и др.¹⁰, а в по-новата литература и разтвор на Комплексон-III.¹¹

За разтварянето на корозионните наслоения с лимонена киселина обикновено се използва нейният 5% воден разтвор.¹² Тази 2-хидрокси-1,2,3-пропантрикарбонова киселина: $(\text{HOOCCH}_2)_2\text{C}(\text{OH})\text{COOH}$, проявява свойствата на многоосновните карбонови киселини, като образува три реда цитрати по отношение на карбоксилните групи. Поради наличието на хидроксилна група тя се проявява като по-силна от обикновените карбонови киселини. В консервацията се използва поради свойството си като хидроксикарбонова киселина да образува стабилни комплекси с многовалентните катиони¹³, което пък обуславя качественото отстраняване на корозионните продукти. Все пак процесът протича бавно, разходът на скъпата киселина не е малък /например за подготовката на 10 л 5% разтвор са необходими около 0,5 кг чист химикал/ и в крайна сметка с течение на времето и насищането на разтвора с медни комплекси се наблюдава отлагането на червени петна от метална мед върху третираната повърхност. За да се избегнат тъкмо тези негативни последици, решихме да приложим външна електродвижеща сила, която да придаде насочено движение на химическите реагенти в разтвора.

За целта процесът се провеждаше в 50-литрова вана, изработена от неръждаема стомана. Предметът, от който трябваше да се

отстраняват корозионните продукти, бе окачван на анода, стените на ваната служеха за катод, а като електролит се използваше разтворът на лимонената киселина със съответната концентрация. Силата на протичащия през разтвора постоянен ток не надхвърляше 1 A/dm^2 . Най-общо казано, при този процес се получава насочено движение на киселинните аниони към корозиралата повърхност на предмета, а получените в резултат на взаимодействието тук медни комплекси се ориентират към стените на ваната. Върху тях медта се отделя във вид на червено-черни налепи, които впоследствие се отстраняват много лесно. По време на третирането върху самите предмети се получава тънък слой от тъмни, някъде по-черни наслоения, които лесно се премахват с мека четка. Отделянето на медните йони от разтвора до голяма степен го регенерира и обуславя неговото многократно използване, но тъй като през това време той представлява добра хранителна среда за различни плесени, може да се добяват към него и консерванти.

В процеса на експериментирането се установи, че 5%-ят разтвор е с доста бързо и силно действие следствие на което докато в едни участъци протича желаният процес на отстраняване на корозионните продукти, в други, където техният пласт е бил по-тънък, може да започне отнемане от медната повърхност. Поради това концентрацията на киселината бе намалена, тъй като по-малките и стойности предпоставят по-ниска скорост на процеса. Освен това увеличаването на времето за въздействие дава възможност електролизата да бъде прекъсвана, за да се отстраняват механично по-дебелите, но вече не така твърди минерални наслагии.

В хода на изследванията се оказа, че 1%-ят разтвор има сравнително бързо действие. Например етнографски предмет с потъмняла повърхност се обработва много добре за около 10-15 минути. По-бавно, за около 15-25 мин., това се получава при използването на 0,5% разтвор. При по-слабо потъмнели повърхности за около 30 мин. се получават много добри резултати дори с 0,1% разтвор. Равномерно разкритите метални повърхнини не са блестящи, а имат приятен матиран златистожълт цвят, отсенките на който зависят от използваните различни медни сплави. С помощта на месингова четка лъскавината може да се усили. Такава четка е нужно да се използва при по-силно корозирали метални повърхности. В този случай процесът може да бъде неколkokратно прекъсван и по-тъмните участъци да се третират механично.

Все пак трябва да се подчертае, че този метод, използващ постоянен електрически ток, е най-подходящ за отстраняване на корозионни продукти, получени във въздушна среда. Като негово преимущество освен бързината, икономията на консумативи, качеството на обработената повърхност може да се посочи и обстоятелството, че не се отделя мед върху третираната повърхност, а напротив, натрупаният при предишните намеси метал се разтваря.

БЕЛЕЖКИ

1. Котън, Ф., Дж. Уилкинсън. Съвременна неорганична химия, ч. II, С., 1978, с. 479; К. Манолов. Цит. съч., с. 369
2. Некрасов, Б.В. Основы общей химии, т.2, М., 1973, с.255
3. Пак там
4. Пак там
5. Плендърлейт, Х. Дж. Консервация и реставрация на старинни предмети и художествени творби, С., 1971, с. 205
6. Пак там, с. 207-213
7. Инкова, В. По някои методологични проблеми при консервацията и реставрацията на паметниците на културата от метал. Сб. Въпроси на консервацията и реставрацията, С., 1984, с. 18-19,24
8. Плендърлейт, Х. Цит. съч., с. 205
9. Пак там, с. 165-183; В. Инкова. Цит. съч., с.18
10. Плендърлейт, Х. Цит. съч., с. 225, 210-212
11. Вж. В. Василев. Шлемът маска от Чаталка, Старозагорско. МПК, 1976, 4, с. 37. В случая авторът е използвал 2% разтвор.
12. Плендърлейт, Х. Цит. съч., с. 225
13. Нейланд, О.Я. Органическая химия, М., 1990, с. 609; Химическая энциклопедия, т.

ON THE REMOVAL OF CORROSIVE SUBSTANCES FROM COPPER AND COPPER ALLOY SURFACES

/summary/

Ivan Chokoev

When removing corrosive substances from copper and copper alloy objects, various solutions of acids are used, among which is the citric acid. The latter has shown a number of good results but the process is slow and copper is deposited back on the treated surface. In order to avoid this, constant current is applied, which generates orientated motion of the chemical reagents in the solution. The object is connected to the anode; the walls of the receptacle made of stainless steel are cathode; the current supplied is of under 1 A/dm^2 . Low-concentration solutions are used /under 1%/ but the process is fast and takes about 10 to 15 min. The copper, deposited during previous treatments, is removed, and the surfaces, after the process, is not shiny, but acquires a mat copper or golden-brown colour.

ЗА КОНСЕРВАЦИЯТА НА ОЛОВНАТА МАТРИЦА С ИМЕТО НА ЦАР ИВАН ШИШМАН

ИВАН ЧОКОЕВ, АНТОНИНА КОСТОВА

Този интересен сфрагистичен паметник, съдържащ името на цар Иван Шишман, е открит при редовни археологически разкопки във В. Търново през 1947 г. от Т. Николов, тогавашен директор на местния музей. Публикуван е малко по-късно, през 1950 г., от проф. Т. Герасимов, който го определя като оловна матрица за восъчни печати.¹ Последната представлява кръгла плочка с диаметър 25 мм и дебелина 5 мм. Върху лицето и е гравирана царска фигура в цял ръст, насреща. Отляво и дясно чрез монограми са обозначени името и царската титла.² Обратната страна на плочката е без изображение и има неравна повърхност.

Според Герасимов "повърхността на матрицата при намирането и е била покрита с тънка корица от варовито вещество, образувана от разтворения от дъждовната вода хоросан от мазилката на съборените части от кулата, гдето е намерена"³. От това описание става ясно, че пластинката е била покрита с мръснобяла /сива или жълта/ наслойка от оловни съединения, най-вече хидратирани окиси и карбонати $2\text{PbCO}_3 \cdot \text{Pb}(\text{OH})_2$, а не с варовито вещество, както пише Герасимов.⁴ Самите хидратирани съединения се получават вследствие взаимодействието между метала, кислорода и въглеродния двуокис, съдържащи се в подпочвените води.⁵

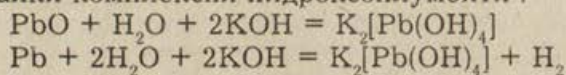
След отстраняване на корозионните наслаги и консервация оловната матрица е била аранжирана през 1985 г. в нумизматичната зала на Великотърновския археологически музей. За съжаление, след известно време нейният експозиционен вид силно се е влошил вследствие побеляване на значителни участъци от металната повърхност.

От микроскопските наблюдения се установи, че под лаковото покритие оловото отново се беше активирало химически, а като резултат се бяха образували бели, леко сивеещи корозионни продукти. Под тях иначе гладката повърхност беше сравнително дълбоко разядена. Натрупване на повече соли се наблюдаваше и в пукнатините по лицето на матрицата. Причините за тези нежелани новопротичащи процеси могат да се търсят в непълното отстраняване на корозионните продукти и третиращите химикали от предишната консервация. Много по-вероятно е обаче рецидивната корозия да е

резултат на некомпетентна намеса от страна на нераставрители във времето между откриването и лабораторната консервация на матрицата, както и на поставянето и след обработката в силно замърсената въздушна среда, каквато безспорно е била тази на новоподредената археологическа експозиция - следи от органични киселини, изпарения от съхнещи бои, лепила, текстил, дървени плоскости. В тези условия след време върху оловото се развива активна корозия, отново се образува $2\text{PbCO}_3 \cdot \text{Pb}(\text{OH})_2$ и металната повърхност добива млечнобял оттенък.⁶ Доказано е освен това и вредното влияние на поливинилацетатните лепила върху оловото.⁷ Изглежда и взимането на отпечатъци от матрицата, извършено не от реставратори, също е допринесло за химическото активизиране на нейното лице.

Необходимостта от премахване на новополучените реакционни продукти, както и стабилизирането на оловната повърхност доведе до нова консервационна намеса от наша страна. За отстраняването от оловото на хидратирания окис, карбонати, а и други метални съединения Плендърлейт препоръчва няколко метода: електро - химична и електролизна редукция; обработка със солна киселина, последвана от неутрализация с амониев ацетат; както и използването на йонообменни смоли.⁸

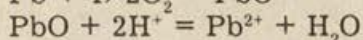
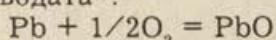
Стандартните редукционни методи не бяха за препоръчване в случая, тъй като трябваше да се запази плитко гравираният лик на матрицата - оловото, макар и слабо, е разтворимо във водните разтвори на натриевата основа. Амфотерният оловен окис, както и самото олово взаимодействат с концентрирани алкални основи, давайки комплексни хидроксоплумбити⁹:

Солнокиселият метод се използва за по-груби предмети, с големи корозионни наслаги, а в случая бе необходимо да се извлекат всички соли натрупвания от реакционните язви и технологични пукнатини по плиткорелефната матрица. Ето защо най-добре бе третирането на този сфрагистичен паметник да се извърши с помощта на йонити. При работата с тях не се използват химически реактиви и следователно не се налагат допълнителни процедури за тяхното отстраняване. Напротив, прилагането на йонити щеше да гарантира в случая и извличането на корозионните продукти и на химикалите, използвани при предишните почиствания на предметите. Отстраняването на подобни онечиствания се явява от съществено значение за по-нататъшната химическа стабилност на оловните експонати.

Плендърлейт препоръчва използването на катионити в гореща дестилирана вода. При това третиране не се засяга металът, но корозионните съединения се разтварят постепенно. Оловните йони се свързват със смолите и се заменят с водородни, а от топлата течност се отделя въглероден двуокис.¹⁰

Експерименталното третиране с катионит Вофатит-KPS на проби от археологическо олово, покрито със сивобели наслаги, показва, че процесът на извличане на корозионните продукти е твърде бавен и продължава денонощия. В последното обстоятелство се проявява и недостатъкът на метода, тъй като водата до известна степен разтваря оловото. При достъп на кислород оловото бавно взаимодейства с всички киселини, в т.ч. и с много слабите, а дори и с водата¹¹:

Устойчивостта на оловото спрямо водата силно се влияе и от съдържанието на въглеродния двуокис в нея. При малка концентрация разтворимостта му намалява, тъй като върху неговата повърхност се образува слой практически нератворим оловен карбонат, PbCO_3 . Напротив, при по-високи концентрации на CO_2 се образува оловен хидрогенкарбонат, $\text{Pb}(\text{HCO}_3)_2$, който преминава в разтвора.¹²

Тези проблеми, както и необходимостта от запазване на релефа на матрицата наложиха експериментално определяне разтворимостта на оловото във вода, съдържаща различни йонити. За целта бяха използвани вофатити - йонообменни смели, производство на химическия комбинат в Битерфелд /Германия/. Като катионит бе употребен KPS, а като анионит SBK.¹³ Тъй като те имат определен капацитет за извличане на йони и се налага регенерирането им, ние проведехме опити както със съвсем нови йонообменни смоли, така и с регенерирани.¹⁴ Малки парченца олово със сравнително еднакви тегла /3-4 г/, изрязани от почистена оловна пластина, дебела около 1 мм, бяха засипвани с около 100 мл от различните йонити. Понеже скоростта на йонообмена зависи от площта, върху която се осъществява той, близките тегла на пробите дават възможност да се следят и сравняват текущите резултати от паралелните опити. Данните от тях са представени в табл. 1. Първата колона показва часът след началото на експеримента, в който са извършени измервания на теглата на отделните проби, а в следващите колони са дадени резултатите от самите измервания: m_1 - информира за промяната на теглото на оловната пластинка, поставена в нов катионит, m_2 - за регенериран катионит, m_3 - за регенериран анионит, m_4 - за смес от анионит и катионит /регенерирани/, m_5 - за олово, поставено само във вода /без йонит/.

За да бъдат сравнени резултатите от 5-те опита, данните бяха обработени така, че да се изясни какво количество от всеки грам отделна проба метал се е разтворило след определено време. Преизчисленията бяха извършени по формулата $\frac{\Delta m_i^a}{m_i^o}$, където i е означена номерацията на съответния опит /от 1 до 5/, а Δm_i^a е

разликата между началното тегло на i -та проба и това след определен брой часове - a^{15} . Разтворените количества от всеки грам отделна проба Δm , след 78 часа, 294 и 1374 часа /т.е. след около 3 съответно 12 и 57 денонощия/ са представени в табл. 2

Картината на разтварянето на оловото при използването на различни йонити или смеси от тях става още по-ясна, ако резултатите от табл. 2 се подредят по възходящ или низходящ ред. В табл. 3 те са показани в низходящ.

Оказва се, че оловото се разтваря най-много в регенерирания катионит, дори по-добре отколкото само във вода. Това се обяснява с разтварянето на оловото във водата и последващото поглъщане на новообразуваните оловни йони от смолата. Освен това регенерираният катионит по-добре разтваря оловото отколкото нерегенерираният: последният е в натриева форма, докато възстановяването на катионита за експеримента бе извършено с киселина, т.е. йонитът е преминал във водородна форма, което изяснява неговото по-активно въздействие върху оловото. Прави впечатление, че в регенериран анионит оловото се запазва най-добре, което може да се обясни с поемането от йонита на разтворения във водата въглероден двуокис - беше посочено, че разтварянето на олово във вода силно зависи от съдържанието на CO_2 в нея. Ниска е разтворимостта на този метал и при положение, че се използва смес от катионит и анионит.

На базата на проведенния експеримент и последвалите го изводи ние решихме да третираме матрицата в началото с нов катионит, смесен с определено количество регенериран анионит /5:1/. След престой от 96 часа се оказа, че солите от пукнатините и язвите не са напълно извлечени, поради което ние продължихме обработката на печата, но с регенериран анионит. Експериментално определеното забавено разтваряне на оловото в присъствие на тази йонообменна смола ни позволи да третираме обекта с нея малко повече - 138 часа. Процесът на извличане на солите беше следен през определено време, а в края на посочения период вече не се забелязваха кристали в дефектите на повърхността. С цел максималното отстраняване на всякакви йони, замърсители третирането завърши с 24-часов престой на матрицата в катионит в смес с анионит /5:1/

След обработката с йонити матрицата бе поставена в химически неактивна атмосфера с цел да се образува предпазна корица от оловен окис, незамърсена от странични съединения. Този химически твърде инертен слой гарантира при определени условия стабилното експозиционно поведение на оловния предмет.¹⁶ Допълнително матрицата бе покрита с изолационен филм от Паралоид В-72.

В заключение може да се каже, че тук описаният ход на третиране с различни йонити може да се прилага за отстраняване продуктите от вторично протекли корозионни процеси върху различни оловни предмети. Този ход може да търпи корекции според скоростта на извличане на солите от дефектите на металната повърхност.

Табл. 1

Прес- той /ч./	m_1	m_2	m_3	m_4	m_5
0	3,669	3,436	3,567	4,162	3,799
6	3,668	3,435	3,567	4,162	3,797
14	3,667	3,433	3,566	4,161	3,794
22	3,666	3,432	3,566	4,161	3,793
30	3,665	3,430	3,566	4,159	3,792
78	3,663	3,423	3,565	4,157	3,792
126	3,663	3,423	3,565	4,156	3,791
198	3,662	3,422	3,563	4,155	3,790
294	3,659	3,420	3,563	4,153	3,789
390	3,658	3,409	3,563	4,153	3,787
1374	3,656	3,388	3,561	4,151	3,765

Табл. 2

	след 78 ч.	след 294 ч.	след 1374 ч.
Δm_1	0,0016	0,0027	0,0035
Δm_2	0,0038	0,0047	0,0140
Δm_3	0,0006	0,0011	0,0017
Δm_4	0,0012	0,0022	0,0026
Δm_5	0,0018	0,0026	0,0089

Табл. 3

	след 78 ч	след 294 ч.	след 1374 ч.
Δm_2	0,0038	0,0047	0,0140
Δm_5	0,0018	0,0026	0,0089
Δm_1	0,0016	0,0027	0,0035
Δm_4	0,0012	0,0022	0,0026
Δm_3	0,0006	0,0011	0,0017

БЕЛЕЖКИ

1. Герасимов, Т. Матрица за восъчни печати с името на цар Иван Шишман, Разкопки и проучвания, т. 4, 1950, с. 45-46

2. По-късно проф. Герасимов отрича автентичността на този паметник, базирайки се на "необичайното" разположение на монограмите - при отпечатването им в негатив царската титла предшества името. Т. Герасимов. Фалшиви печати на българските царе от X,XIII,XIV в., Археология, 1970, 2, с. 42. Точно това разположение на монограмите и фактът, че пластинката е намерена по време на археологически разкопки карат Й. Юркова да отхвърли последните твърдения на Герасимов. Й. Юркова, Вл. Пенчев. Български средновековни печати и монети, С., 1990, с. 60-61

3. Герасимов, Т. Матрица за восъчни ... с. 45

4. Николаев, Л.А. Общая и неорганическая химия, М., 1974, с. 511

5. Плендърлейт, Х. Консервация и реставрация на старинни предмети и художествени творби, С., 1971, с. 227. Трябва да се отбележи, че наслagitе, покривали матрицата при нейното откриване, типични за корозията в почвени условия, са безспорно доказателство за нейната автентичност.

6. Пак там, с. 226

7. Oddy, W. A. An unsuspected danger in display, Museums Journal, 1973, 1, 27-28

8. Плендърлейт, Х. Цит. съч., с. 227-232

9. Николаев, Л.А. Цит. съч., с. 511-512

10. Плендърлейт, Х. Цит. съч., с. 230

11. Реми, Г. Курс неорганической химии, т. 1, М., 1972, с. 525

12. Некрасов, Б.В. Основы общей химии, т. 1, М., 1973, с. 629

13. Йонообменните смоли са твърди, неразтворими и отчасти нъбъбващи във водни разтвори полимери, съдържащи йонообменни групи. И двата използвани в случая йонити са във форма на гранули със сфероидна форма /диаметър под 1 мм/ от съполимер на стирол и дивинилбензол. Катионитът KPS съдържа активната група $-SO_3H$ в натриева форма, а анионитът SBK - $N(CH_3)_2C_2H_4OH$ в хлоридна форма. За повече подробности вж. фирмените издания на WOFATIT, както и различните химични справочници.

14. За регенерацията на йонообменните смоли вж. Х. Плендърлейт, цит. съч., с. 230-231; В. Инкова. Методи и средства за борба с рецидивното корозионно разрушаване на археологически предмети от мед и сплавите и. МПК, 1975, 4, с. 37

15. Например за да определим с колко грама е намаляла проба No 2 след 294 часа, трябва от началното и тегло 3,436 г /табл. 1/ да извадим това след 294 ч. - 3, 420 г и полученият остатък да разделим на началното тегло:

$$\Delta m_{\pm}^{294} = \frac{3,436 - 3,420}{3,436} = 0,0047$$

16. За инхибиране на оловни предмети се препоръчва 5-10% разтвор на натриев хексаметафосфат. Вж. В. Инкова. Използване на инхибиторите при консервацията на археологически метални предмети. ИНИМ, т. 1, С., 1976, с. 57; К. Драганова. Използване на електрохимичната редукция за консервация на археологически предмети от олово. ИНИМ, т. 1, С., 1976, с. 124

ON THE CONSERVATION OF THE LEAD MATRIX BEARING
THE NAME OF CZAR IVAN SHISHMAN

/summary/

Ivan Chokoev

The paper is on the second conservation of a unique sphragistic object: the wax stamp lead matrix of Czar Ivan Shishman. The newly come up salts have been removed with ion-exchange resins, having prior to that, experimentally established the solubility of lead in different ionites by the German made WOFATIT.

РАФАИЛ ПОПОВ
/1876-1940/

Преди 120 години на 14 април 1876 г. в Търново е роден Рафаил Попов. В родния си град той получава гимназиално образование. През 1896 г. се записва като студент по естествени науки във Висшето педагогическо училище в София. На свои разноски като студент през 1898 и 1899 г. провежда разкопки в Голямата и Малката пещери в скалния венец при Преображенския манастир. От този момент той се определя като бъдещ спелеолог и праисторик. През 1901 г. е назначен за учител в Шуменското мъжко педагогическо училище. През 1902 г. под негово ръководство се създава Шуменското археологическо дружество. В Шуменския край извършва археологически проучвания в скалния венец до с. Мадара. През 1905 г. открива известната Чаталарска Омуртагова колона. Проучва още Коджадерменската и Деневата селищни могили и Хисаря при с. Войвода.

През 1909 г. Народният археологически музей в София го командирова за две години на специализация в Германия. Посещава музеите в Дрезден, Прага, Виена, Будапеща, Загреб и Белград. От ноември 1911 г. е на работа в Софийския музей, където полага основите на праисторическия отдел. От 1929 г. до пенсионирането си през 1938 г. е директор на Народния археологически музей в София. След кратко боледуване почива на 15 август през 1940 г. Със своите археологически открития и богата научна дейност Р. Попов си създава име на голям учен, а с отзивчивостта си спечелва сърцата на всички, които имат случай да бъдат в допир с него. Избран е за редови член на Руския археологически институт в Цариград, дописен член на Виенското предисторическо дружество и френското археологическо дружество в Пенмарш.

На българската археологическа наука Р. Попов завещава 151 научни заглавия, от които 12 на Великотърновския край.

ХРОНИКА

1992-1996 г.

1992 г.

Април. В Клуба на дейците на културата Н. Филева урежда изложба "Старата фотография".

Май. На международната научна конференция "Монархическата традиция на Балканите" /Шумен, 2-4 май/ н.с. Хитко Вачев изнася доклад "Една хипотеза за налагането на двуглавия орел като царска инсигния".

Май, юни. В. Илчева провежда археологически разкопки на праисторическото селище в м. Османски дол край Хотница.

Юли, август. Н.с. Павлина Владкова и н.с. Ив. Църков провеждат разкопки в античния град Никополис ад Иструм.

Юли, август. К.и.н. Петър Станев провежда археологически разкопки на неолитната могила в с. Самоводене.

Август, септември. К.и.н. Петър Станев започва археологически разкопки на неолитното селище в землището на с. Орловец.

Август. Н.с. Павлина Владкова провежда разкопки в Нове /край Свищов/

Октомври. На международния симпозиум по праистория /Несебър, 8-10 октомври/ В. Илчева изнася доклад *Localites de periode de transition de l'eneolithique a l'age du bronze dans la region de Veliko Tirnov* /публикуван в сб. *The fourth Millenium B.C., S, 1993, p. 82-98.*

Ноември. В дискусията за преходния период от енеолита към бронзовата епоха, организиран от АИМ при БАН в София, В. Илчева прави съобщение "Праисторическото селище Хотница-Водопада и мястото му в проблема на преходния период" /публикувано в *Археология*, 1992, 2, с. 50/.

С изложба "Тъкани и накити", автор и изпълнител Н. Филева, Великотърновският музей гостува на Исторически музей в Севлиево.

На международния симпозиум в памет на Й. Иванов /Кюстендил, 7-8 ноември/ н.с. Х. Вачев участва с доклад "За съдбата на Трапезица в първите векове на османското владичество".

1993 г.

Март. Изложба "Мартеници" в Сарафкината къща и фотовитрина "Пролетни обичаи" в Хоровата зала урежда Н. Филева.

Май. Във връзка с Международния ден на музеите в салона на Националния музей на архитектурата е открита изложба на съдове, реставрирани от Р. Хаджиниколов. Организатор н.с. Ив. Църков.

На международната конференция "Османската инвазия на Балканите и краят на средновековната българска държава XIV-XV в." с доклади участват М. Почев и Хр. Харитонов "Османски монети в Търново 1393 - средата на XV в." и н.с. Х. Вачев "Нова хипотеза за падането на Търново под турска власт".

На първия международен конгрес по средновековни изследвания /Сполето, Италия, 11-13 май/ н.с. Х. Вачев участва с доклад "Падането на Търново и Константинопол - исторически паралели".

Юни. На първия международен симпозиум "Надгробните могили в Югоизточна Европа" /Казанлък, 4-8 юни/ с доклади участват н.с. Ив. Цървов и н.с. Павлина Владкова "Могилните некрополи на Никополис ад Иструм" /Публикациите са в сб. "Първи международен симпозиум "Севтополис", В. Търново, 1994, 217-234/.

Юли. Юлия Генчева завършва в Рим 6-месечен курс, организиран от ИККРОМ със сертификат "Специалист по научни принципи за консервация на музейни ценности".

Юли, август. К.и.н. П. Станев провежда арх. разкопки на обектите в с. Самоводене и с. Орловец.

Юли, август. Н.с. Павлина Владкова участва в разкопките в Нове край Свищов.

В изложбените зали на СБХ М. Петрова и В. Драганова уреждат изложба "Музикалният живот във Велико Търново". Худ. М. Караджов. Фотоси Д. Иванова и М. Иванова.

Септември, октомври. Н.с. Павлина Владкова участва в разкопки на римска вила под крепостта "Раховец".

Ноември. На организираната от Общонародния комитет "Васил Левски" и ИМ - В. Търново, кръгла маса за съратниците на Апостола с доклади участват Т. Минчева "За четата "Раковски-Левски" и нейният воевода Христо Иванов-Големия", Ц. Генчева "Мисли на отец Матей Преображенски и тяхната непреходност във времето", Св. Станева "Непубликувани документи от фонда на отдел История на България XV-XIX в. За личността на Христо Иванов-Големия", Т. Кънчева "Паметници на отец Матей и Христо Иванов-Големия".

На международния симпозиум "Тракийската култура в България" /Монтана, 6-7 ноември/ В. Илчева изнася доклад "Селище от средната бронзова епоха в м. Османкин дол край Хотница, Великотърновска община".

Направена е регистрация по археологическите обекти от Великотърновския регион, започнала през 1992 г. във връзка със Закона за земята. Регистрацията извършват за община В. Търново П. Станев, за Златарица В. Илчева, за П. Тръмбеш Ив. Цървов, за Павликени П. Владкова, за Лясковец Х. Вачев, за Стражица и Сухиндол С. Султова.

На научна конференция в Попово П. Станев изнася доклад "Поповският край през праисторическата епоха" /публикувано в сб. Попово в миналото, С., 1994, 8-13/.

На третия международен конгрес по народна архитектура /Сан Себастьян, Испания, 1-3 ноември/ н.с. Х. Вачев участва с доклад "Взаимодействие между жилищна и култова архитектура".

Фотовитрина "Зимни празници" в Хоровата зала урежда Н. Филева.

Излиза от печат сб. "Страници от новата история на Велико Търново". В него е публикувана студията на ст.н.с. к.и.н. К. Панайотова "Просвета и култура /1878-1940/".

1994 г.

Януари. Във връзка със 140-годишнината от рождението на Ст. Стамболов в експозиция Нова история е открита изложба. Автори и изпълнители Ив. Чакърров и Н. Астарджиев.

Февруари. На кръгла маса "Музейни реликви, свързани със Ст. Стамболов, негови сподвижници и Народнолибералната партия" с участието на специалисти от ЦДИА, ИМ при БАН, НБКМ, НМЛ, НВИМ и музеите от Стара Загора, Ямбол, Сливен, Враца, Габрово с доклади и съобщения участват Св. Станева "Непубликувани спомени за връзките на Ст. Стамболов със с. Самоводене", Ив. Чакърров "Нови документи в Историческия музей - Велико Търново за ролята на Ст. Стамболов по абдикиране на княз Александър I", Н. Астарджиев "Знамето на Търновската националнолиберална партия след войните /1920 г./ и идеята за паметник на Ст. Стамболов в спомените на Ив. Салабашев".

Димитър Аладжов, търновец, живеещ в Мюнхен, Германия, подарява на музея 57 сребърни и медни монети.

Изложба "115 години парламентаризъм в България" в залата на Учредителното събрание уреждат съвместно Исторически музей и библиотека "П.Р.Славейков". Автори Хр. Карамихова, Т. Минчева, Т. Кънчева.

Март. За празника на Велико Търново в залата на градската община музеят открива изложба "Съкровища край Янтра". Уреждането и е спонсорирано от банка "Хеброс" АД - клон В. Търново. Автори н.с. Ив. Цървов, н.с. П. Владкова, М. Цочев, Н. Филева.

Май. Изложба "Колани от Великотърновско" в Сарафкината къща експонира Н. Филева.

Изложбата "Съкровища край Янтра" гостува на Г. Оряховица за празника на града.

От 31 май до 2 юни във В. Търново се провежда XXXVII национална конференция по археология. Доклади за резултатите от археологическите проучвания във Великотърновско изнасят н.с. П. Владкова, н.с. Ив. Цървов, П. Станев, н.с. Х. Вачев.

В църквата "Св. архангели Михаил и Гавриил" е уредена изложба "Резултати от първите археологически проучвания в с. Арбанаси". Автор н.с. Х. Вачев.

На църквата е поставена паметна плоча на художника реставратор Драгомир Пешев, работил с групата си по консервация и реставрация на църквата.

На V международна конференция "Търновска книжовна школа" Х. Вачев изнася доклад "Съборният храм "Рождество Христово".

На научната сесия "125 години от основаването на читалище "Надежда" с доклади участват ст.н.с. к.и.н. Кинка Панайотова "История на търновското читалище "Надежда" /1869-1944/" и н.с. Невяна Бъчварова "Музеят при читалище "Надежда". В експозиция "Възраждане и Учредително събрание е уредена изложба "В началото бе "Надежда". Автори и изпълнители Ст. Бейков, М. Цочев, М. Петрова, Св. Станева, Т. Кънчева, С. Русев, Ив. Дянкова.

На симпозиума "Керамично наследство" от световния конгрес по керамика /27 юни-2 юли, Флоренция, Италия/ SIMTEK с доклад "За и против съществуването на комплекс от неолитни пещи в басейна на Янтра" участват к.и.н. Петър Станев и Юлия Генчева.

Юни. На научната сесия в памет на проф. Ст. Ваклинов /В. Търново, 11-12 юни/ В. Илчева и доц. К. Попконстантинов изнасят съобщение "Старобългарски надпис от X в. от с. Хотница, Великотърновско" /Публикуван в сб. "Историко-археологически изследвания в памет на проф. Станчо Ваклинов", В. Търново, 1994, с. 97-102/.

К.и.н. П. Станев провежда археологически разкопки на неолитната могила в с. Самоводене, а през м.август на неолитното селище в с. Орловец.

Изложба IN MEMORIAM на великотърновските есперантисти Х. Бъчваров, Хр. Долчинков и Н. Ташков урежда по време на международния летен семинар по есперанто М. Петрова.

Август. Фотовитрина "125 години читалище "Надежда". Експонират Цв. Генчева и Ст. Бейков.

Август, септември. Н.с. Х. Вачев провежда археологически разкопки в некрополите на църквите "Рождество Христово" и "Св. архангели Михаил и Гавриил" в Арбанаси.

Септември. На международния конгрес "Неолитна рисувана керамика от Югоизточна Европа и връзките и с Анатолия" к.и.н.П. Станев изнася доклад "Относителна и сравнителна хронология и стратиграфия на неолитните култури с рисувана керамика от Централна Северна България."

Октомври. Н.с. П. Владкова и н.с. Ив. Църков извършват теренно обхождане и сондажни проучвания в землището на с. Драганово.

На етнографската конференция "Бит и култура на балканджиите" /Габрово, 12-13 октомври/ с доклади участват н.с. к.и.н. В. Мутафов "Традиционни култови обекти в Габровско", Т. Минчева "Към въпроса за демографските процеси, развили се след Освобождението във великотърновските села Балканци, Владислав и Благоево", Св. Станева "Демографски облик на балканските села във Великотърновския край през османско владичество".

На конференцията "Криптохристиянство и религиозен синкретизъм на Балканите" /Смолян, 14-16 октомври/ н.с. Х. Вачев изнася доклад "Еклетиката в архитектурата на многосъставните църкви".

Ноември. На юбилейната научна сесия във връзка с 30-годишнината от създаването на Великотърновския клон на Съюза на учените в България с доклади участват к.и.н.П. Станев "Хронология и синхронизация на неолитните култури в басейна на р. Янтра", н.с. П. Владкова "Изображения на храмове върху монети, сечени в Никополис ад Иструм", н.с. к.и.н.В. Мутафов "Родопската сакрална топонимия и празниците на култовите обекти", н.с. Ив. Църков "Лесичерските стълбове", ст.н.с. к.и.н. К. Панайотова "България между Изтока и Запада. Някои мисли върху външната политика на България", н.с. Невяна Бъчварова "Старините във В. Търново и грижата на обществеността и държавата през XX в."

Историческият музей става съорганизатор на Национална конференция по нумизматика /В. Търново, 19 ноември/ заедно със СНБД, АИМ при БАН-Филиал В. Търново, НМА и НБ "П. Р. Славейков", В. Търново. В тази изложба ИМ се представя с колекция от антични монети.

Декември. На четенията в памет на проф. Ст. Ваклинов /Великотърновски университет, 14-15 декември/ н.с. Х. Вачев участва с доклад "Нови данни за църквата "Рождество Христово" в Арбанаси".

В сборник "Лясковец в миналото" /1994 г./ са отпечатани статиите на Ц. Генчева "Просветно и културно развитие на Лясковец през XIX в." и Р. Цонева "Участие на лясковчани в Руско-турската война 1877-1878 г."

Излиза от печат сб. "Раховец - страници от историята на Г. Оряховица" от библиотека "Наследство" на ИИМВТ, 1994 г.

През 1994 г. поради навършване на пенсионна възраст напускат музея Роза Александрова Димитрова и Снежина Георгиева Попова.

Роза Димитрова е родена на 18.02.1039 г. в София. Завършва средно образование през 1957 г. в Търново, а през 1967 г. се дипломира в Техникума по индустриална химия, Русе. В лабораторията за консервация и реставрация при ИМ постъпва на 01.07.1969 г., където работи 25 години до пенсионирането си. Нейната дейност за дълъг период от време основно е насочена към консервацията и реставрацията на музейни ценности от мед и бронз. През нейното ателие преминават голяма част от монетите и другите метални находки от археологическите разкопки, проведени от ИМ и Филвала на АИМ при БАН, от проучванията на античния Нове край Свищов, от Габровския музей и експозицията в Златарица. Работи и върху представителни екземпляри от дребната метална пластика и бронзови съдове от античния фонд на Б. Султов. Участва в работата по метални съдове от музеите в Казанлък и Ловеч, както и в реставрацията на тракийски ризници и шлем от Казанлък. Част от нейната дейност е насочена и към опазването на ценни експонати от текстил. Интерес сред тях представляват екземплярите градско облекло от началото на века и най-вече костюмът на Алеко Константинов, с който писателят е бил облечен в дена на убийството му.

Снежина Попова е родена на 06.10.1939 г. в София. През 1957 г. завършва икономически техникум в Габрово. Трудовия си стаж започва през 1957 г. Четири години работи коректор и редактор в ДИ "Народна просвета". През 1968 г. завършва Философско-историческия факултет на СУ със специалност история.

Работата в ИМ започва през 1966 г. като екскурзовод. След 1968 г. последователно работи като уредник в Културно-масов отдел, отдел Народни художествени занаяти, Етнография. През близо 30-годишния си стаж в музея работи активно за популяризиране на културно-историческото наследство на В. Търново и Великотърновския край. Автор е на няколко пътеводители на града и околността му. Има свой принос в обогатяване на музейните фондове и изграждане на музейната мрежа във Великотърновски окръг. Автор е на музейната сбирка в с. Ресен, съавтор и изпълнител е на Градския исторически музей - Килифарево. През 1979-1981 г. работи по изграждане на архитектурно-етнографския комплекс "Самоводска чаршия". Научноизследователските и интереси са насочени последователно към женското движение във Великотърновско, Априлското въстание, традициите на дарителството в града, занаятите във Великотърновско. Неколкократно участва в етнографски експедиции, организирани от Великотърновския университет, Етнографския институт към БАН, Окръжния съвет за култура при проучване на народната култура във Великотърновско, Странджа-Сакар, Северозападна България.

Трудовия си стаж завършва като зав.-отдел Етнография през 1994 г.

1995 г.

Февруари. В Дома на дружбата и международните контакти Н. Филева организира и представя изложба "Мартеници".

Изложба "Освобождението на България от турско робство" в експозиция "Възраждане и Учредително събрание" организират Ст. Бейков, Т. Кънчева, Ив. Чокоев.

Март. Н.с. Невяна Бъчварова и В. Драганова организират общоградско честване, посветено на 120-годишнината от рождението на основоположника на българската авиация. Доклад за изобретателската му дейност изнася н.с. Н. Бъчварова, а В. Драганова подготвя 3 фотовитрини за дейността му.

З.ф. Торос Хоросян дари на ИМ фотоизложбата "Легенда за Велико Търново" и снимки от археологическите разкопки на Царевец. С тях на 21 март в Изложбените зали е организирана изложба.

Излиза от печат сб. "Нумизматика - нови проучвания" /Доклади от националната конференция по нумизматика във В. Търново на 19.11.1994 г./ като кн. 3 на библиотека "Наследство" на ИИМВТ.

Април. Фотовитрина "160 г. Велчова завера" организира Р. Цонева.

На националната научна конференция "Априлското въстание 1876 г." /Севлиево, 14 април/ с доклади участват Т. Минчева "Към въпроса за участието на с. Мусина в Априлското въстание", Св. Станева "Дейността на тайния канал Гюргево-Русе-Търново през зимата и пролетта на 1876 г.", Р. Цонева "Документи за Априлското въстание 1876 г., съхранявани в ДА - В. Търново" /Публикувани в сб. "Априлско въстание в Централна Северна България", Севлиево, 1996 г./

Май. Фотоизложба във връзка с 50-годишнината от края на Втората световна война организират в Гарнизонния военен клуб н.с. Н. Бъчварова и В. Драганова.

На кръгла маса "160 г. от рождението на Ев. Кисимова" с доклади и съобщения участват Т. Минчева "Е. Кисимова - инициатор за основаване на Женска община във В. Търново", Р. Цонева "Е. Кисимова - инициатор за основаване на дружество "Милосърдие" във В. Търново", Т. Кънчева "Дейността на Е. Кисимова по време на Априлското въстание", Ст. Бейков "Е. Кисимова - инициатор за издигане паметник на обесените 1876 г. и за поддържане на Руските гробища в м. Качица във В. Търново". На същия юбилей е посветена и изложбата, организирана съвместно с ДА - В. Търново и изпълнена от Ст. Бейков и Б. Глушкова.

Изложби "Спомени от бабината ракла" и "Великденски обичаи" организира и представя в Сарафкината къща Н. Филева.

К.и.н. А. Гоев от АЕК "Етъра" представя в Сарафкината къща изложба "Амулети".

Т. Минчева, Р. Цонева, Т. Кънчева, Ст. Бейков от отдел Възраждане и Ив. Чакъров от отдел Нова история възстановяват възрожденската част на Затвора музей.

Юли. Изложба "П.Р.Славейков" организират съвместно ИМ, едноименните Народна библиотека и Основно училище в града. Авторы и изпълнители н.с. Ж. Радева и Т. Кънчева.

На кръгла маса "100 години от гибелта на Апостола, политика и държавника Ст. Стамболов" /В. Търново, 1 юли/ Т. Минчева участва със съобщение "Идеята

за издигане на паметник на Ст. Стамболов във Велико Търново". На същата годишнина е посветена и изложбата в галерия "Спектър" с автори ст.н.с. к.и.н.К. Панайотова, Ив. Чакъров, Т. Минчева, Св. Станева, Ст. Бейков, Н. Астарджиев. Изпълнители Ив. Чакъров, В. Мутафов.

Изложба "Освобождението на Велико Търново на 7.VII.1877 г." в експозиция "Възраждане и Учредително събрание" организират Цв. Генчева и Св. Станева.

К.и.н. П. Станев провежда през м. юли археологически разкопки в м. Плочите край с. Беляковец.

Септември. Фотовитрина "Р. Николов 1840-1885 г." изпълнява Цв. Генчева.

Октомври. На международната научна конференция "Книжовната и аскетична школа на преп. Гр. Синаит и преп. Т. Търновски и духовната култура на Югоизточна Европа" /В. Търново, 20-21 октомври/ н.с. к.и.н. К. Тотев и Ив. Чокоев участват с доклад "За някои исторически факти в творбите, посветени на Ил. Мъгленски".

На научната конференция "Православно-християнски традиции в Габровско" /Габрово, 12 октомври/ със съобщение участват Св. Станева "Участието на населението от Търново в църковната борба" и Т. Минчева "Изборът на Петропавловския манастир за база на първото българско духовно училище".

На международния симпозиум "Въоръжението в древна Тракия" /Шумен, 25-27 октомври/ н.с. Ив. Църов прави съобщение "Комплектът въоръжение и конска амуниция от могила No 1 на тракийския некропол край с. Големани".

За международен симпозиум по проблемите на Дунавския лимес /Варшава, 15-20 октомври/ н.с. П. Владкова прави съобщение "Водоснабдяване и канализация на вила субурбана в Нове".

Ноември. На научната конференция "Българските будители" /Елена, 1 ноември/ със съобщения участват Т. Минчева "Приносът на Ил. Макариополски за отварянето на първото българско богословско училище", Цв. Генчева "П.Р.Славейков и гр. Елена", Св. Станева "Д-р П. Протич - живот и дейност".

Изложба за Деня на народните будители в експозиция "Възраждане и Учредително събрание" организират Цв. Генчева и Св. Станева.

Декември. В Изложбените зали е открита изложба "30 години музейна археологическа дейност на к.и.н. П. Станев".

Излиза от печат т. X на ИИМВТ, 1995

Излиза от печат т. XX на ГМСБ, 1995

Излиза от печат сб. "Възрожденска Раховица" от библиотека "Наследство" на ИИМВТ, 1995

През 1995 г. поради навършване на пенсионна възраст напускат музея Кинка Панайотова Савова и Николай Стефанов Глушков.

Кинка П. Савова е родена на 18 август 1940 г. във В. Търново. Завършва Икономически техникум, а след това СУ, специалност история и философия.

В ИМ- В. Търново, постъпва на работа на 6 септември 1965 г. като екскурзовод. От 1967 г. е уредник, а от 1970 г. зав. отдел "Културно-масова работа". През 1987 г. е назначена за зав. отдел Възраждане, а от 1990 г. до пенсионирането си на отдел Нова и най-нова история.

Научните и интереси са главно в областта на новата история на Велико Търново и региона и дейността на БЗНС. Има публикувани 4 научни студии, над 40 статии и над 200 научнопопулярни статии в централните и местни

вестници и списания. На 4 юни 1983 г. защитава дисертационен труд на тема "Стопанската политика на правителството на БЗНС 1919-1923 г.". През 1991 г. с темата "Стопанска и социална структура на градската агломерация на В. Търново, Г. Оряховица, Лясковец" е избрана за старши научен сътрудник II ст. Главен редактор е на Известия на Исторически музей - В. Търново. Отговорник е на научната група в музея. Наградена е с орден "Кирил и Методий" III ст., медали, златни значки, грамоти и др.

К. Панайотова се занимава и с активна обществена дейност. През 1990 г. и 1991 г. е член на Временната управа на община В. Търново. Председател е на секция "История и археология" при Съюза на учените в България, клон В. Търново. През 1996 г. е избрана за председател на клуб "Ст. Стамболов" при Общински комитет "В. Левски", В. Търново.

Николай Стефанов Глушков е роден на 26.09.1935 г. в с. Самоводене, Великотърновско. След завършване на средното си образование учи в Техникум по индустриална химия - Варна. На 18.05.1974 г. постъпва на работа в лабораторията за консервация и реставрация към ОИМ - В. Търново. Тук прилага галванически процеси в консервацията на археологически предмети като позлатяването на металните копчета от известното Калояново погребение и др. подобни. Изработва около 800 металографски шлифа, предназначени за изследването на железни тракийски находки от бита и въоръжението. Участва в реставрацията, изправяне на деформирани повърхности, на златни, сребърни и бронзови вещи от Големанското и Капиновско съкровище. Най-голяма изява като реставратор намира в работата си над старото оръжие. Сред най-интересните експонати, възстановени от него, са ятаганът със златна инкрустация на Ахмед Ага Барутанлията и пушката шишане на Пенчо Молдованов от Дряново, участник в Априлското въстание.

1996 г.

През годината музеят чества 125-годишен юбилей. В програмата са включени:

- дарителска дейност за събиране на музейни ценности /май-декември/;
- възпоменателно поклонение за починалите музейни работници /16 май/
- цикъл тематични беседи, свързани с юбилея /16-21 май/;
- изложба "Траките край Атрюс". Автори и изпълнители н.с. Ив. Църов и колектив /17-25 май/;
- викторина "Познавате ли музеите във В. Търново" /20 май/;
- поздравителен концерт за музейните работници /20 май/;
- фотовитрина, посветена на юбилея, експонирана от В. Драганова /19 май/
- участие на музея в градската нумизматична изложба /22 март/;
- изложба "Традиции и художествени занаяти" организира и изпълнява Н. Филева /21-31 май/;
- издаден е юбилеен вестник с материали на специалистите от музея.

Март. На 28 март В. Илчева защитава успешно дисертация за придобиване на научна степен "кандидат на историческите науки" на тема "Преходният период от каменно-медната към бронзовата епоха по материали от Централна Северна България". Официални рецензенти ст.н.с. I ст. д-р и.н.Хенриета Тодорова и ст.н.с. II ст. к.и.н. Иван Панайотов.

Април. На научната конференция "Титани на една епоха" /Г. Оряховица, 26 април/ с научни съобщения участват Т. Минчева "Извънредният турски съд в Търново след потушаване на Априлското въстание 1876 г.", Св. Станева "Мястото на Г. Оряховица и Лясковец в контактите на Първи революционен окръг с Гюргевския революционен комитет и сливенските дейци 1876 г.", Цв. Генчева "Периодичният печат за въстанието в Първи революционен окръг 1876 г.", Р. Цонева "Стефан и Никола Къневи /Водски/ - участници в подготовката на Априлското въстание в Първи революционен окръг", Ст. Бейков "Чужди консули, посетили селища в Първи революционен окръг и техните сведения за потушаване на Априлското въстание" /публикувани в сб. "Титани на една епоха", 1996 г./.

Излиза от печат каталог "Исторически места, паметници и реликви, свързани с Априлското въстание във Великотърновско". Съставители: В. Мутафов, Т. Кънчева, М. Маринов.

Изложба, посветена на Априлското въстание в Първи революционен окръг, организират и представят в Севлиево Цв. Генчева и Св. Станева.

С оригинални материали от фондовете си музеят участва в изложби, посветени на 120-годишнината на Априлското въстание в Севлиево и Сливен.

Май. На научната конференция "Априлското въстание в Първи революционен окръг 1876 г." /Дряново, 11 май/ със съобщения участват Т. Минчева "Ръководителите на въстанието от Първи революционен окръг пред извънредния съд в Търново 1876 г." и Св. Станева "Ст. Стамболов и Априлското въстание".

Във връзка със 70-годишнината на къща музей "Ал. Константинов" - Свищов, археологическа изложба "Нове" експонират в музея в Свищов н.с. П. Владкова, П. Доневи и Пл. Драганчев.

Излиза от печат сб. "Студии по българска етнография" на Университетското издателство "Св. св. Кирил и Методий" в памет на проф. д-р Стоян Генчев. Изданието е реализирано със съдействието на Великотърновската община. Съставител доц. Анчо Калоянов, предпечатна подготовка Елена Чакърова.

Излиза от печат сб. "Странджа" от поредицата "Етнографски проучвания на България" на ЕИМ, издателство на БАН. В него е публикувана студията на н.с. к.и.н.в. Мутафов "Странджанските култови обекти и празниците им".

Юли. На кръгла маса "Ст. Стамболов и Априлското въстание" /В. Търново, 6 юли/ със съобщения участват Т. Минчева "Към въпроса за решението на Ст. Стамболов да премести окръжния център в Г. Оряховица" и Св. Станева "Ст. Стамболов и Самоводене през 1876 г."

В музея постъпва находка от късната бронзова епоха /XVI-XII в. пр. Хр./ включваща 32 кухи бронзови брадвички, 1 рапира, 2 върха за копие, 1 нож и слитък от топен бронз заедно с фрагментиран съд, в който са съхранявани. Находката произхожда от с. Овча могила и е предадена на музея от Величко Кирилов Тодоров от същото село.

Съставител В. Мутафов

